

В.Д. ГАПОТІЙ, О.Л. ЖИЛЬЦОВ, Г.І. ВОРЖЕВІТІНА

***ОСНОВНІ
ПРАВОВІ СИСТЕМИ СВІТУ***

Навчальний посібник
для самостійної роботи здобувачів вищої освіти

Мелітополь

2019

УДК 340.12(100)(075.8)

Г19

Рекомендовано Вченою радою природничо-географічного факультету Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького, як навчальний посібник для здобувачів вищої освіти вищих навчальних закладів (протокол № 3 від 25 листопада 2019 р.)

Рецензенти:

1. Губа Анатолій Васильович, професор, доктор педагогічних наук, завідувач кафедрою суспільно-правових дисциплін і менеджменту освіти історичного факультету Харківського національного університету імені Г.С. Сковороди.
2. Гавриленко Олександр Анатолійович – доктор юридичних наук, професор кафедри міжнародного та європейського права юридичного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

Гапотій В.Д.

Г 19 Основні правові системи світу: навчальний посібник / В.Д. Гапотій, О.Л. Жильцов, Г.І. Воржевітіна. – Мелітополь: ФОП Однорог Т.В., 2019 – 279 с.

ISBN

В навчальному посібнику «Основні правові системи світу» спецкурсів навчальних дисциплін: «Історія держави і права України», «Історія держави і права зарубіжних країн», «Теорія держави і права» відповідно до навчального плану і з урахуванням останніх досягнень історико-правової науки укладачі намагаються донести до здобувачів вищої освіти, в першу чергу бакалаврів та магістрів етапи виникнення основних правових систем світу, їх становлення та розвиток, функціонування, їх джерела права. Другий розділ присвячений окремим першим писаним законам які відомі у світі. В навчальному посібнику детально аналізуються основні правові системи світу, зміст державно-правових процесів, розкриваються як загальні закономірності правового розвитку зарубіжних країн які входять в ці правові системи так і специфічні риси історії окремих систем права.

Ставиться за мету полегшити здобувачам вищої освіти, в першу чергу бакалаврам права спеціальності 081 Право, магістрам, аспірантам, молодим науково-педагогічним працівникам вивчення та аналіз досить об'ємного навчального матеріалу, надати допомогу в підготовці до семінарських занять, дискусій та у самостійному оволодінні навчальних дисциплін за денною, заочною формами навчання та дистанційною формою отримання знань.

Навчальний посібник розрахований для здобувачів вищої освіти усіх форм навчання, аспірантів та науково-педагогічних працівників юридичних спеціальностей неюридичних вузів та факультетів.

УДК340.12(100)(075.8)

© Гапотій В.Д., 2019

ЗМІСТ

ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1. ОСНОВНІ ПРАВОВІ СИСТЕМИ СВІТУ	10
РОМАНО-ГЕРМАНСЬКА ПРАВОВА СИСТЕМА	10
Вступ.....	10
Формування континентальної (романо-германської) правової системи.....	12
Теоретичні засади романо-германської правової системи .	24
Романо-германський тип правової системи та інші правові системи: порівняльна характеристика.....	47
Висновки	53
Список використаної літератури	55
АНГЛО-АМЕРИКАНСЬКА ПРАВОВА СИСТЕМА	60
Вступ.....	60
Англійська правова система	61
Правова система США.....	69
Інші правові системи європейського і позаєвропейського права Англо-Американського типу.....	80
Особливості правової системи Австралії.....	82
Висновки	85
Список використаної літератури	89
РЕЛІГІЙНІ ПРАВОВІ СИСТЕМИ	92
Загальна характеристика правових систем релігійного типу	92
Мусульманське (ісламське) право.....	94
Індуське право	109
Сучасне право Індії	118
Іудейське (єврейське) право	122
Сучасне право Ізраїлю	129

Канонічне право	132
ОСНОВНІ РИСИ ЗВИЧАЄВОГО ПРАВА	152
СИСТЕМА МУСУЛЬМАНСЬКОГО ПРАВА ТА ЇЇ СТРУКТУРА.....	157
Вступ.....	157
Джерела мусульманського права.....	164
Структура мусульманського права.....	166
ОСОБЛИВОСТІ РАДЯНСЬКОЇ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ ...	168
ПРАВОВА СИСТЕМА УКРАЇНИ	174
Вступ.....	174
Становлення і розвиток правової системи України.....	181
Проблеми формування правової системи України.....	195
Висновки	197
Список використаної літератури	201
<i>РОЗДІЛ 2. ПЕРШІ ПИСАНІ ЗАКони У СВІТІ</i>	203
ЗАКони ЦАРЯ ХАММУРАПІ	203
ЗАКони XII ТАБЛИЦЬ.....	222
Вступ.....	222
Законо XII таблиць — найдавніша пам'ятка римського рабовласницького права	225
Право приватної власності за Законами XII таблиць	229
Договір позики	231
Злочини і покарання.....	232
«РУСЬКА ПРАВДА»: ПЕРШИЙ КОДЕКС ЗАКОНІВ НА РУСІ	237
Вступ.....	237
Відповідальність за вбивства, травми та погрози	238

Відповідальність за крадіжку, борги та недозволений промисел.....	239
Основи судочинства за Ярослава Мудрого.....	241
ЗАКони ЦАРЯ МАНУ.....	243
САЛІЧНА ПРАВДА.....	247
ЗАКони СОЛОНА.....	252
ДАВНЬОРУСЬКЕ ПРАВО.....	263
«ПОЛЬСЬКА ПРАВДА».....	278

ВСТУП

У сучасних умовах, коли Україна намагається будувати незалежну, демократичну, суверенну, правову і соціальну державу велике значення має підвищення рівня правосвідомості громадян, їх знання права, для того, щоб в першу чергу громадяни України могли на досить професійному рівні захищати свої права, свободи та законні інтереси як в судах так і в органах державної влади. Знання права – невід’ємна частина свідомого життя сучасної людини і громадянина та умова усталеного політичного, економічного та соціального розвитку України як суверенної держави. Вирішення актуальних завдань сучасності, в тому числі формування громадянського суспільства і відповідної державності соціального і правового характеру, активізує проблему створення міцного юридично - правового підґрунтя модернізаційних процесів нашого суспільства в динаміці останніх стадій перехідного періоду, закінчення ефективної реформи децентралізації органів державної влади, органів місцевого самоврядування, судової системи, системи правоохоронних органів, вцілому всієї правової системи, здатних в теперішніх ринкових відносинах і вільної конкуренції організувати соціальну безпеку і стабільність суспільства, гарантувати права і свободи людини і громадянина, створити рівні умови і можливості всебічного розвитку особистості.

Право – ядро і нормативна основа правової системи. Вони співвідносяться як частина і ціле. По характеру права в даному суспільстві легко можна судити про сутність всієї правової системи, правової політики і правової ідеології цієї держави. Окрім права, як стержневого елементу, правова система включає в себе багато інших складових: правотворчість, правосуддя, юридичну практику, правовідносини, суб’єктивні права та обов’язки, правові заклади, законність, відповідальність тощо. Вичерпний

перелік цих складових дати важко, оскільки правова система – це складне, багатовимірне і динамічне явище. Цінність поняття правової системи полягає в тому, що воно дає додаткові аналітичні можливості для комплексного аналізу правової сфери життя суспільства. Це новий, більш високий рівень наукової абстракції, інший зріз правової дійсності і, як наслідок, інший погляд на неї. Перевага названого підходу в тому, що, будучи гранично широким, він покликаний показати в цілісному вигляді загальну панораму правового простору – той складний юридичний світ, в якому постійно знаходяться і діють учасники соціальних відносин. Право, як ми вже зазначали вище, – епіцентр правової системи. Юридичні норми, спираючись на можливості державного примусу, виступають інтегруючою основою. Це свого роду каркас, що несе конструкція правової системи, без яких вона могла б перетворитися в простий набір елементів, не пов'язаних між собою нормативно-вольовою основою. Норми права, разом з викликаними ними правовідносинами – це необхідні кріплення, зв'язуючи ланки правової системи. Будучи первинними клітинами правової системи, юридичні норми складають її першооснову, надають їй життєвих сил. Саме через ці норми досягаються, перш за все, основні цілі правового регулювання. Право домінує у правовій системі, навіть грає в ній роль консолідуючого фактора „центру тяжіння”. Всі інші її елементи є фактично похідними від права. І будь-які зміни в ньому породжують зміни у всій правовій системі чи в багатьох її частинах. Однак ми вважаємо, що правова система не може бути охоплена поняттям права навіть в широкому розумінні. Ми згодні з тим, що для характеристики правової системи головне значення має сутність і зміст права, але з цього зовсім не випливає, що будь-яку правову систему достатньо звести до права.

Цікаву характеристику правової системи і її ролі в житті суспільства запропонував американський юрист Лоуренс Фрідмен. За його уявленням, в сучасному американському суспільстві правова система супроводжує людину у всіх його

справах. Не проходить і дня – навіть години без взаємодії особи з правом в широкому розумінні. Автор пише, що правова система присутня всюди, хоча часто її присутності людина не помічає, але тим не менше правова система, подібно „Великому брату”, уважно слідкує за нею. І ми розуміємо, що закон насправді в якійсь мірі постійно слідкує за нами [9]. Правова система безперервно змінюється, однак її складові частини зазнають змін з різними швидкостями, і жодна з них не змінюється настільки ж швидко, як інша.

Традиційно в усіх науках базові (тобто загальнотеоретичні) дисципліни вважались ключовими об'єктами досліджень, оскільки саме вони визначали загальний контекст розвитку та перспективи цих наук. В системі юридичних наук до таких дисциплін належить історія держави і права, рівно як і теорія держави і права. Обидві ці дисципліни приділяють значну увагу вивченню правових систем світу. Це не є випадковим, оскільки саме правові системи є основою правової культури. Без їх вивчення залишаться незрозумілими минуле, сучасний стан та подальші перспективи розвитку як окремих національних законодавств, так і права у світовому масштабі.

Таким чином, актуальність тематики (континентальна або романо-германська правова система) не потребує спеціальних підкріплень. До того ж, на сучасному етапі, в зв'язку з процесами глобалізації, що охопили різні сфери життя суспільства, в тому рахунку і правову, знову постає завдання провести порівняльну оцінку різних правових систем, вибрати з них найкраще, відкинути застарілі та недемократичні положення і норми, щоб на основі синтезу кращих елементів різних правових систем створити універсальну правову систему, яка буде найбільш оптимальною для всіх країн.

Не зважаючи на це, дана тематика є вкрай складною, оскільки потребує дослідження базових засад різних галузей права більшості сучасних країн. Причому, для найбільш повного висвітлення даної теми потрібно не просто зробити

констатацію наявного стану всіх систем (як це досить часто робиться), а подивитись на цю тему ширше – в її історичній ретроспективі та у зв'язку з порівняльним правознавством. Лише такий підхід (на стиці кількох наук) дозволить об'єктивно висвітлити дану тематику. До того ж, на сучасному етапі розвитку наукової сфери найбільш перспективними і актуальними в ній визнано саме дослідження, що ведуться на стиці кількох наук. Це і буде базою нашого навчального посібника.

РОЗДІЛ 1. ОСНОВНІ ПРАВОВІ СИСТЕМИ СВІТУ

РОМАНО-ГЕРМАНСЬКА ПРАВОВА СИСТЕМА

Вступ

Об'єктом вивчення є романо-германська правова система. Причому вона досліджується в зв'язку з іншими правовими системами світу, на основі порівняльної оцінки низки своїх структурних елементів.

Предметом вивчення є наявна і науково вивчена інформація про розвиток та сучасний стан романо-германської правової системи; дані, що констатують вплив даної правової системи на стан моралі, правосвідомості та правопорядку європейського суспільства; наукові прогностичні оцінки подальших перспектив континентальної правової системи. На сучасному етапі дана тема виглядає, на перший погляд, добре дослідженою. Її вивчали Р. Давид, К. Цвайгерт, Г. Кьотц, А. Саїдов та інші. Але більшість дослідників цієї теми належали до закордонної історіографії. А в Україні цю тему об'єктивно вивчали лише у дореволюційний період (М. Владимирський-Буданов, Б. Кістяківський та інші). Але в радянській період вітчизняній історіографії, при розгляді даної теми, бракувало неупередженості (давався взнаки ідеологічний чинник – романо-германська правова система переважала у політично ворожих капіталістичних країнах). Окрім цього, більшість фахівців з теоретичних юридичних наук працювали в Росії. Таким чином, на сучасному етапі постало завдання відновлення об'єктивності цих досліджень, залучення закордонного досвіду та вироблення власної наукової школи в сучасній Україні з вивчення історії та теорії держави і права.

Мета та завдання вивчення визначені з урахуванням стану наукового підходу та актуальності теми континентальної (романо-германської) правової системи. Нашою метою є довести витoki, розвиток, сучасний стан та подальші перспективи розвитку романо-германської правової системи з урахуванням загальних тенденцій у розвитку права в світі на сучасному етапі. У відповідності до поставленої мети визначаємо наступні завдання:

- дослідити витoki та історію формування романо-германської правової системи;
- виявити причини, що обумовили сучасний стан континентальної правової системи шляхом короткого огляду історичного розвитку даної правової системи;
- встановити зв'язки романо-германської правової системи з іншими правовими системами світу;
- дослідити структурні особливості романо-германської системи права;
- зробити прогностичну оцінку подальших перспектив розвитку континентальної правової системи;
- визначити риси романо-германського права у сучасній правовій системі України.

Хронологічні рамки вивчення охоплюють період від моменту зародження романо-германської правової системи (середина I тис. н.е.) і до початку XXI ст.

Географічні рамки вивчення – сукупність європейських країн (як епохи середньовіччя, так і Нового та Новітнього часу), в яких панувала романо-германська правова система. Також, певною мірою, залучаються дані щодо розвитку правової культури в країнах поза межами Європи, що здійснили рецепцію романо-германської правової системи або запозичили її внаслідок перебування в минулому у складі колоніальних імперій, створених європейськими державами з континентальною правовою системою.

Методологічною базою теми є хронологічний, об'єктивний, структурно-системний, дедуктивний, індуктивний та порівняльний методи.

Джерельну базу теми становлять, по-перше, видання корпусу римського права. По-друге, пам'ятки права епохи середньовіччя, створені під впливом римського і варварського права. По-третє, сучасне міжнародне та національне законодавство. Саме на підставі вивчення подібного комплексу джерел можна аргументовано вести мову про наявність впливу романо-германської правової системи на правову культуру людської цивілізації на сучасному етапі її розвитку; рівно як і робити науковий прогноз щодо подальших перспектив розвитку цієї правової системи.

Формування континентальної (романо-германської) правової системи

Історія становлення романо-германської правової системи.

Для правильного розуміння сучасного становища права, важливим є вивчення історії становлення правової культури країн континентальної Європи, в яких панує романо-германська правова система.

Романо-германський тип правової системи сформувався в XII – на початку XIII ст. „Її основою стало римське право, під рецепцією якого слід розуміти застосування норм римського права, що почалося в ряді країн в умовах середньовіччя. Підставами рецепції стали умови економічного та заснованого на ньому соціального життя Західної Європи (розвиток торгівлі, ремесел, зростання міст), а, також, властивості самого римського приватного права, що виникли в результаті певних економічних умов” [1].

Крім економічних причин, існували і соціально-культурні передумови запозичення Європою римського права. Розвиток освіти, мистецтва, культури сприяв сприйняттю римських юридичних концепцій, поглядів, понять, конструкцій.

Формування спочатку ідеї, а згодом і самої романо-германської системи права (вже на законодавчому рівні) можна поділити на певні історичні етапи:

- 1) період простого права;
- 2) період формування загального права університетів;
- 3) період законодавчого права.

На першому етапі елементи, що започаткували створення романо-германської системи права, мали характер звичаєвого права. Спочатку варвари і римляни жили кожен за своїми законами. Але з прийняттям варварами християнства спосіб життя населення почав поступово змінюватись. На зміну примітивному приватному праву прийшли звичаї, притаманні певним територіям. Існують деякі документи, за допомогою яких ми маємо змогу прослідкувати стан як римського права, так і права варварів. До них належать компіляції Юстиніана (Кодекс, Дигести, Інституції, опубліковані з 529 по 534 р. та доповнені серією новел) у Візантії, Молитовник Аларіха (506 р.) у Франції та на Іберійському півострові представляють римське право.

Разом з тим, більшість германських племен починаючи з VI ст. також вже мали свої закони („закони варварів”), процес створення яких продовжувався до XII ст. Але ці „закони” регулювали дуже незначну частину суспільних відносин, що перешкоджає нам повно дослідити за ними стан права цього періоду. Римські ж компіляції, навіть в спрощеному виданні Аларіха скоро виявились занадто складними, і, згодом були модифіковані для більш простого застосування їх на практиці населенням. Нове право мало усну форму та було лише місцевого значення. Спроби вождів систематизувати та зробити єдиний звіт норм для підданих латинського та германського походження виявились невдалими і більше не повторювались. Та й сенсу уточнювати та фіксувати ці норми не було, тому що у вирішенні судових справ пріоритет мали позаправові засоби – „судження Боже”, „присяги сторін”, „процедура очищення”, „судове випробування”, „сваволя місцевої влади”.

В період раннього середньовіччя суспільство повернулось до примітивного стану правової культури. Право ще існувало, про що свідчить наявність інститутів, що були покликані його створювати, та панування права вже не було. Сам ідеал суспільства, заснованого на праві було відкинуто, натомість основою християнського суспільства стало братерство і милосердя. Святий Павло в своєму першому „Посланні до коринфян” радив віруючим підкоритися посередництву пасторів чи своїх святих братів, а не звертатися в суди. Святий Августин захищав той же тезис. За німецькою приказкою XVI ст.: „Юристи – погані християни”. Хоча її застосовували переважно до романістів, приказка все одно відноситься до всіх юристів: саме право вважалось поганою річчю” [2].

Створення романо-германської системи права пов’язано з відродженням, що почалося в XII – XIII ст. на Заході Європи, переважно в юридичній сфері. Нове суспільство зрозуміло необхідність права для порядку та безпеки, яких потребує Божественний замисел. Ідеал суспільства, заснованого на братерстві та милосерді було відкинуто. Церква стала більш чітко розмежовувати світське суспільство і суспільство віруючих; суд сумління і правосуддя, створила в цей період приватне канонічне право. В XIII ст. релігію і мораль вже перестали змішувати з громадянським порядком і правом. За правом знову було визнано його важливу роль і автономію, які віднині стали характерними рисами західної думки і цивілізації.

Зародження романо-германської системи права не є результатом утвердження королівської влади чи централізації. В цьому полягає її відмінність від англійського права, де розвиток загального права був пов’язаний з посиленням королівської влади та з існуванням сильно централізованих королівських судів. На Європейському континенті не було нічого подібного. Формування романо-германського права відбувалося в умовах роз’єднаності країн Західної Європи і панування переконання, що таке об’єднання неможливе.

Підґрунтям розвитку системи цього права служили переважно спільна культура і традиції, що було обумовлено географічною близькістю цих країн та спільними тенденціями їх історичного розвитку. Романо-германська правова система виникла і продовжувала існувати незалежно від будь-яких політичних цілей, тобто – формувалася стихійно.

Наступним етапом розвитку романо-германської системи права став період формування загального права університетів, що були головним джерелом розповсюдження нових ідей. Першим і найбільш відомим був Болонський університет в Італії.

В університетах право розглядали як модель соціальної організації. Його вивчення залишало поза увагою процесуальні процедури, докази, способи виконання (ці питання залишались для адміністративної регламентації), концентруючи увагу на судовому розгляді чи виконанні прийнятих рішень. Університетська наука розглядала право в зв'язку з філософією, теологією, релігією. Вона вказувала суддям як вирішувати справи на основі справедливості, встановлювала правила, якими добропорядні люди повинні були керуватися у своєму соціальному житті. Право, як і мораль, – це належне (яким повинно бути), а не існуюче (яке є). Чи можливе викладання моралі, що описує лише те, що людина звичайно робить, без вказівки на те, як потрібно чинити та жити? Ми вважаємо, це справедливо по відношенню до права.

В більшості країн континентальної Європи право в цей час було в хаотичному, невизначеному стані, було роздробленим, іноді варварським. Під загрозою залишитись місцевими школами процесуального права, що не мали авторитету, престижу, університети повинні були викладати дещо нове, відмінне від місцевого права. Більш того, щоб вийти за рамки відсталого позитивного права було відновлено дослідження римського права, з яким було легко ознайомитися: норми кодифікацій Юстиніана були викладені

мовою, яку Церква зберегла і спростила; мовою, якою користувались всі канцелярії і всі вчені – тобто на латині.

Римське право довгий час піддавалось критиці з боку Церкви. Вважалося, що воно створено язичницьким світом, а отже є плодом цивілізації, яка не знала Христа, що в його основі лежить філософія, яка суперечить поглядам Євангелія, святих отців Церкви і християнства. Але Фома Аквінський на початку XIII ст. поклав край цій критиці. Його праці, що базувались на працях Аристотеля, доводили, що дохристиянська філософія, яка базувалась на розумі, значною мірою відповідала Божественному закону і сприяли „вигнанню чортів” з римського права[3]. З цими працями зникла остання перешкода на шляху відродження римського права. Отже, було покладено початок його вивченню та впровадженню в практику.

До XIX ст. римське право викладалося у всіх університетах континентальної Європи. Воно складало основу освіти, в той час як національне право стало другорядним. Феномен відродження викладання римського права вийшов за рамки Болонського університету з одного боку, та за межі XII – XIII ст. – з іншого.

Поглиблене вивчення римського права обумовило те, що виникли різні правові школи, які мали відмінні погляди на значення рецепції римського права для практичного застосування. Велику роль в „очищенні”, переробці і пристосуванні римського права до умов життя в XIV ст. відіграла школа глосаторів[4], що поставили за мету встановити початковий зміст римських законів. Її діяльність продовжила школа постглосаторів. Таким чином, право було підготовлене до нового розвитку, зокрема – появи нових галузей права (торгове право, міжнародне приватне право), і, в той же час систематизоване і приведене в стан, що контрастує з казуїстичним і емпіричним духом юристконсулів Риму. Віднині під назвою „*usus modernus Pandectarum*” в університетах викладалося римське право, сильно змінене під дією канонічного права.

Розглянута еволюція дає нам змогу зрозуміти, що ж насправді представляє з себе романо-германська система права. Ця система – величне творіння європейської науки, що намагається вказати юристам мету їхньої діяльності, словник і методи, орієнтувати їх у пошуках справедливих рішень. Університети не мали своєю метою створення позитивного права, вони не створювали обов'язкові норми для суддів і юристів-практиків у всіх країнах. Вони намагалися, спираючись на римські тексти, знайти найсправедливіші норми, що б відповідали новому суспільному порядку. Ці характерні риси романо-германської правової системи важливо відмітити в наш час, коли знову почали говорити про Європу та європейське право. Романо-германська система права об'єднала народи Європи, зважаючи на існуючі між ними відмінності, без яких Європа не була б тим, чим вона є, і такою, якою ми хочемо її бачити.

Епоха Ренесансу, або Відродження (почалася в Італії на рубежі XIII – XIV століть, а потім поширилася по всій Західній Європі) покінчила з релігійним середньовічним пануванням, звернувшись до гуманітарних досягнень античності. Розвиток юридичного світогляду, виникнення на його основі теорії природного права (як сили, що висунула на перше місце розум, який творить право, верховенство закону і вимогу кодифікації законодавства), сприяли формуванню правової культури європейських спільнот, новому їх зльоту. Поряд з приватним правом, заснованим на римському праві, Європа виробила нові норми публічного права, що виражають природні права людини і гарантують свободу особистості. Місце пріоритетів римського права посіли принципи права, що відображують раціональні засади не минулого, а сучасного життя.

Основи системи національного права країн континентальної Європи були закладені в буржуазну епоху, коли суспільні відносини досягли рівня зрілості і цілісності, а суспільна свідомість віддала перевагу керуватися результатом систематизації правових норм.

Період формування законодавчого права почався під впливом ідей школи природного права, одним з найважливіших досягнень якої стала кодифікація. Кодифікація є природним завершенням концепції, що лежить в її основі та багатовікової творчості університетів. Протягом шести століть в університетах викладалось право, що було зразком справедливості. З великим терпінням цю ідею втолковували юристам, в результаті чого вони почали сприймати її як ідеальний зразок права.

Чому ж сьогодні, коли розум наш досяг розквіту і править світом, не створити зразкове право університетів, доповнене і уточнене школою природного права, діючим реальним правом, що використовується на практиці різними націями? З цієї точки зору школа природного права вперше робить переворот в історії, намагаючись зробити діючим ідеальне право університетів. Можна сказати, що вперше виник і інтерес до позитивного права. Вперше також стало допускатися, що суверен може створювати право. Але, вважалось, що ці повноваження надаються суверену для закріплення принципів природного права. На думку філософів, тут справа в створенні кодексів, що відповідають природі, санкціоновані розумом і гарантовані свободою. Але ж, отримавши такі повноваження влада може відступитись від встановленої цілі, законодавець може використати її для змін основ суспільства, не піклуючись про „природні права”.

Кодифікація – це техніка, що дозволяла реалізувати задуми школи природного права, завершити багатовікову еволюцію правової науки, чітко виклавши, на відміну від хаосу компіляцій Юстиніана право, що відповідає інтересам суспільства. Це право і повинно застосовуватись судами. Кодифікація поклала край численним юридичним архаїзмам, правовому партикуляризму, різноманітності звичаїв, що заважали практиці. Всім цим кодифікація відрізнялась від офіційних чи приватних компіляцій попередніх епох, що могли вносити в право іноді корисні, але лише часткові зміни,

які ні за обсягом проблем, ні за масштабами застосування не могли задовольнити запити школи природного права.

Для того, щоб кодифікація відповідала цим запитам, були необхідні дві умови. З одного боку, кодифікація повинна творитись освіченим сувереном, що непідвласний путам минулого, і що хоче закріпити – навіть на шкоду привілеям старого порядку – нові принципи справедливості, свободи і достоїнства індивіда. З іншого боку, потрібно, щоб така кодифікація була реалізована в великій країні, яка має вплив на інші. Все це означає, що кодифікація могла увінчатись успіхом і відновити діючі системи лише в тих умовах, в яким вона і була впроваджена (у Франції в період Революції і особливо в епоху Наполеона). Прусське земельне уложення 1794 р. не мало успіху, тому що не було виконане перше з вказаних вище умов. Австрійське Громадянське уложення 1811 р. мало дуже обмежене значення в силу відсутності другої умови.

Ціллю кодифікації повинно було стати викладення принципів оновленого публічного права, такого, що відповідає умовам і реаліям XIX ст. На місце *usus modernus* вона повинна була поставити *usus nissimus Pandectarum*. Однак занепад універсалізму і націоналізм XIX ст. надали кодифікації іншого характеру. Кодекси розглядалися не як нове викладення публічного права, а як просте узагальнення. Нове видання „приватного звичаю”, зведеного до національного рівня, являло собою спробу надання праву „національного духу” – це відбивало загальний контекст розвитку західноєвропейського суспільства у XIX ст. Проте європейською драмою була не кодифікація, а відмова від кодифікації французького типу в Німеччині, а також позиція, яку зайняли університети після кодифікації.

Кодифікація і весь наступний законодавчий розвиток викликали появу одночасно законодавчого позитивізму і юридичного націоналізму, в якому, як здавалось, могла потонути ідея про існування юридичної спільності між європейськими націями (тим більше між несвропейськими) і в

рамках цілої романо-германської правової сім'ї. У всіх європейських країнах, в різній мірі, право було представлено указами суверена, але перестало асоціюватися зі справедливістю. Подібна зміна позиції проявилася у кожній країні лише після проведення національної кодифікації. Самі ж кодекси, навпаки, часто створювались на основі порівняльного правознавства. Іноді, в якості зразків для тих чи інших кодексів використовувались і кодекси інших країн. Ця практика свідчить про зв'язок між усіма правовими системами, які входять до романо-германської правової сім'ї. З іншого боку, вона не приймає доктрину, за якою можливим є зосередження на національному праві, відмовившись, таким чином, від своєї постійної ролі – розвивати юридичну науку і удосконалювати право.

В даний час ця криза знаходиться на стадії вирішення. Кодекси застаріли, і це послабило законодавчий позитивізм XIX ст. Ми все більш відкрито визнаємо провідну роль доктрини і судової практики у формуванні та еволюції права. Жоден один юрист не вважає, що лише законодавчі тексти важливі для знання права. Навіть у сфері кримінального права, де діє принцип „немає злочину, якщо він не передбачений законом”, все більш широкі повноваження надаються суддям чи адміністрації по визначенню міри покарання і його застосування, що фактично ставить право у значну залежність від ідей тих, хто покликаний його реалізувати. Існування численних міжнародних конвенцій і розвиток порівняльного правознавства примушують суддів все частіше і частіше цікавитись тим, як розуміється і тлумачиться право в інших країнах.

Таким чином, „юридичний націоналізм” відступає, і можна вважати, що криза, викликана європейськими кодифікаціями XIX і XX ст., мала тимчасовий характер.

Відродження ідеї природного права, яке відбувається в наш час на практиці є відродженням ідеї єдиного права, відновленням усвідомлення того, що право не слід розуміти як

дещо ідентичне закону і те, що має в силу цього національний характер.

Зараз демократичні традиції романо-германського права поповнилися ідеями створення „європейського будинку”, Євросоюзу, що веде до правової інтеграції країн, подоланню національно-державних кордонів, а разом з ними і „правового націоналізму” [5]. Основами інтеграції виступають як загальні принципи, „дух” римського права, так і норми англійського прецедентного права. Третє тисячоліття, в яке вступив світ, стане новим етапом розвитку романо-германської правової системи, ознаменований зближенням, гармонізацією та уніфікацією законодавчих комплексів континентально-європейських країн і побудовою загальноєвропейської правової системи. Початок цього уже позначений введенням загальноєвропейської валюти (євро), розробкою і прийняттям Євроконституції, впровадженням єдиного громадянства та можливістю безвізового переміщення громадян Євросоюзу в рамках союзу. Складним залишається питання подальшого розширення інтеграційних тенденцій в праві в зв’язку із наростанням ізоляціоністських настроїв серед громадян Євросоюзу та посилення антиглобалістських рухів у світовому масштабі.

Отже, становлення романо-германської правової системи пройшло складний шлях розвитку. Починаючи з епохи раннього середньовіччя в континентальній Європі відбувалось поступове злиття норм римського права і варварських правових звичаїв. Цей процес мав тривалий характер, розтягся на все середньовіччя, захопив Новий час і завершився лише на початку XIX ст. після прийняття наполеонівських кодексів, які стали першоосновою сучасної романо-германської правової системи.

Тенденції змін в романо-германській правовій системі.

Існує багато факторів, що сприяють єдності романо-германської правової системи (сім’ї). Але важливо акцентувати увагу на тих змінах в системі, які в різні епохи і в

різних країнах могли створити відчуття втрати цієї єдності і викликати загрозу, що якась з систем, що входять в правову сім'ю, вийде з неї.

Романо-германське право – живе право, а це передбачає постійні видозміни. Деякі зміни, що направлені на трансформацію системи, виникають спочатку в одній країні чи групі країн а лише потім або сприймаються сім'єю в цілому, або не сприймаються нею. Тому завжди існує розрив між правовими системами, що входять в правову сім'ю. Вони виявляються як би зміщеними по відношенню одна до одної. Право якоїсь країни, в якій проведений відомий експеримент або сприйняті нові тенденції, може опинитися в деякий момент трохи попереду щодо інших країн. І в кожен з цих моментів постає питання, чи не підірвано єдність сім'ї. Все залежить від того, чи сприймуть інші країни зміни, що внесені в право даної країни, чи ні, чи відмовиться сама країна від свого експерименту, щоб повернутися в рамки традиції, чи ні.

При розгляді джерел і структури правових систем Європейського континенту ми зможемо звернути увагу на ті відмінності, які, таким чином, постійно підривають в очах юристів глибоку єдність романо-германської правової сім'ї. Вкажемо на декілька фактів, що ілюструють цей безперервний рух, цей постійний розрив, який характеризує і обумовлює саме життя даної системи.

Розглянемо непостійні історичні фактори, що породили ці відмінності. Навіть в самому викладанні права в університетах склалися різні школи: гальська школа, з її тенденцією до історизму, відрізнялась від італійської школи, яка орієнтувалася на застосування правових норм на практиці; іберійська школа виділялася своєю консервативністю, а германська – стала основою для виникнення школи пандектистів. Ці регіональні тенденції могли, здавалось, стати постійною загрозою для єдності європейського континентального права. Та все ж ця єдність збереглася, і відбулося це завдяки школі природного права.

Тріумф школи природного права і ідей кодифікації знову висунув питання про те: чи візьмуть інші країни приклад з Франції в такому експерименті, як наполеонівська кодифікація; чи стануть кодекси Наполеона причиною роз'єднання європейського континентального права. Але за деяким виключенням, право всіх країн Європейського континенту сприйняло французьку форму кодифікації. Таким чином, стало очевидним, що відмінність кодексів, подібно відмінності законів і звичаїв минулого, зовсім не веде до розпаду романо-германської правової сім'ї.

В той же час розрив, який все ж мав місце в плані часової розбіжності у питанні кодифікації у Франції і Німеччині, залишив деякі сліди. В той період, коли французькі юристи займалися тлумачення своїх кодексів, німецькі юристи продовжували роботи над текстами римського права на теоретичному рівні (в рамках університетів). В Німеччині значне становище зайняла школа пандектистів, завдяки якій було досягнуто значно вищого рівня систематизації норм римського права, ніж раніше. Німецьке „Цивільне уложення” було прийняте в кінці XIX ст. на основі праць пандектистів. Звідси і відмінність методів і стилю французького і німецького цивільних кодексів. Ці відмінності, як ми бачимо, – продукт історичної випадковості, оскільки сумнівно, що тут причиною було постійне протистояння французького і німецького права. І вже зовсім невірно було б робити на цій основі висновок про принципову відмінність між латинською і німецькою концепціями права. Такий висновок суперечив би і історії, і тому факту, що правові системи інших „германських” країн (Австрії, Голландії, Швейцарії, країн Скандинавії) завдяки меншому тяжінню до абстрактності більш близькі до французького, аніж до німецького права.

Чи можна говорити про групу латинських правових систем (в яку наряду з французьким правом входить право Італії, Іспанії і Португалії), що відрізняються від систем німецького права? Подібна думка не має одностайної

підтримки. Право різних латинських країн Європи, звісно, схоже між собою, хоча б завдяки єдиній термінології. Але між ними існують і відмінності з багатьох питань.

Важливі відмінності між Францією, Іспанією, Італією і Португалією існують у сфері конституційного і адміністративного права, в режимі майнового, сімейного права та в цивільному процесі.

Кожна з правових систем континенту є по-своєму оригінальною. Та не слід переоцінювати існуючі між ними відмінності. Їх схожість є значною, особливо якщо розглядати системи в цілому. Тому ми спокійно можемо говорити про романо-германську сім'ю, відмовившись від пошуків в ній підгруп. Вони можуть бути знайдені, але лише на рівні однієї або декількох окремих галузей права.

Теоретичні засади романо-германської правової системи

Загальні поняття та структура правової системи.

Термін „правова система” виражає конкретно історичний, реально існуючий комплекс взаємозалежних юридичних засобів і явищ держави. Він сприяє створенню ніби узагальнюючої конструкції правового змісту, яка функціонує легітимно.

Термін „правовий тип (сім'я)” – це узагальнююча теоретична модель правового змісту, яка має штучний характер. Вона є результатом наукової класифікації (типології). Тип (сім'я) правових систем відображає загальні та особливі риси конкретних національних правових систем, подібність і відмінність яких визначаються відповідно до позначених критеріїв” [6].

Отже, „тип правової системи” і „сім'я правових систем” є тотожними поняттями. Просто поняття „сім'я” має більш соціальне значення, а термін „тип” відображує саме юридичний зміст поняття, позначеного терміном „сім'я”.

Кожний тип правової системи складається із підтипів – груп правових систем, що характеризуються великою подібністю між собою. Наявність певних рис, які відрізняють одну групу правових систем від іншої у рамках конкретного типу, дозволяє розглядати їх як відносно самостійні.

Під правовою системою взагалі розуміється сукупність внутрішньо впорядкованих, взаємопов'язаних, соціально однорідних юридичних явищ, за допомогою яких публічна влада здійснює регулятивно-організуючий вплив на суспільні відносини, поведінку людей і їх об'єднань.

Це комплексна категорія, що виражає всю правову організацію суспільства, цілісну правову реальність. За влучним висловом французького дослідника права Ж. Карбоньє: „Правова система – це місткість для різноманітних юридичних явищ”. Він також зазначає, що юридична соціологія звертається до поняття „правова система” для того, щоб охопити весь спектр явищ, що вивчаються нею. Якщо б вираз „правова система” був лише простим той же час існують деякі постійні, довго існуючі елементи – принципи системи, які були присутні в системі завжди і будуть такими ж протягом ще довгого часу. Вони надають необхідну форму і чіткість правовій системі в цілому.

Право – явище світової цивілізації, в рамках якої сформувалась і діє велика кількість правових систем. Для того щоб зрозуміти правовий розвиток в цілому, як складову частину прогресу світової культури, необхідно поглянути на право під таким кутом зору, під яким можливим стало б пов'язати правову систему з конкретним історичним часом і регіоном, національною і релігійною специфікою тієї чи іншої цивілізації.

Через співставлення однорідних державно-правових інститутів, принципів, норм виділяються загальні закономірності правового розвитку, його напрямки, етапи, перспективи. Таке співставлення, базуючись на порівняльно-історичному методі пізнання, дозволяє виявити загальне і специфічне в правових явищах, що зустрічаються у світі,

ступені і тенденції їх формування і функціонування, що дає змогу звести всю різноманітність конкретно-національного регулювання в чітку „періодичну систему” світового права, де елементарною, основною часткою виступає вже не норма права, а цілісна національна правова система, і навіть їх група (тип, сім'я). Все це потрібно, в кінцевому рахунку, для поглиблення наших уявлень про природу права, його закономірності, генезис, властивості.

Такі аспекти вивчення права виступають предметом порівняльного правознавства. Результатом застосування порівняльного методу є класифікація правових систем за різними ознаками. Класифікація означає розподіл національних систем по класам (типам) залежно від тих чи інших критеріїв. В цьому плані класифікація (типологія) – важливий спосіб наукового пізнання, що дозволяє під додатковим кутом зору розкрити як внутрішні взаємозв'язки права, так і його відносини з більш широким соціальним контекстом, що відкриває нові можливості у вивченні юридичних явищ.

Якщо система права – це своєрідна „внутрішня карта” національного права, то типологія (класифікація) правових систем створює своєрідну „правову карту світу”, що розкриває специфіку інститутів, які використовуються для юридичного регулювання в тих чи інших країнах, і що показує, яким правовим сім'ям належать правові системи народів (держав) Земної кулі.

Щодо питання типології правових систем існують різні підходи, кожний з яких заслуговує на увагу.

Однією з найбільш популярних виявилася класифікація правових сімей, наведена Р. Давидом у книзі „Основні правові системи сучасності” (1953р.). Вона ґрунтувалася на поєднанні двох критеріїв: ідеології (яка включає релігію, філософію, економічні і соціальні структури) та юридичної техніки (яка включає джерела права як основний елемент).

Натомість німецькі вчені К. Цвайгерт і Г. Кьотц поклали в основу класифікації правових систем критерій „правового

стилю”. „Стиль права” складається, на думку цих авторів, із п’ятьох чинників: 1) походження і еволюція правової системи; 2) своєрідність юридичного мислення;

3) специфічні правові інститути; 4) природа джерел права і засоби їх тлумачення; 5) ідеологічні чинники.

Російський вчений А.Х. Саїдов позначив таку групу критеріїв: 1) історія правових систем; 2) система джерел права; 3) структура правової системи – провідні інститути і галузі права.

Слід також віддати належне українським теоретикам права – авторам підручників з „Теорії держави і права”, які спеціально присвячували розділи „правовим системам світу” і запропонували свої критерії.

Правова система, яку ми досліджуємо (романо-германська), за класифікацією поділяється на два підтипи, або дві правові групи: **романська** (Франція, Бельгія, Люксембург, Голландія, Італія, Португалія, Іспанія. Провідною в цій групі є національна правова система Франції); **германська** (Німеччина, Австрія, Швейцарія та інші. Провідною у цій групі є національна правова система Німеччини). Також існують такі типи правових систем, як англо-американський, змішаний, релігійно-традиційний та соціалістичний, які також мають свої особливості.

Отже, на думку провідних фахівців, правова система є сукупністю особливостей всіх державно-правових явищ, що властиві певній групі держав. Ці особливості сформувались історично під впливом різноманітних політичних, соціальних та економічних чинників і мають своїм наслідком сучасний стан права в цих країнах.

Особливості та джерела романо-германської системи права.

В країнах романо-германської правової системи використовується відомий з часів Римської імперії, класичний поділ права на публічне і приватне. В підсистемі публічного права переважають імперативні(категоричні) норми, які не

можуть змінювати учасники правовідносин, а у підсистемі приватного права провідне місце займають диспозитивні норми, причому тільки в тій частині, в якій вони не змінені учасниками правовідносин.

Головним структурним елементом романо-германської системи права є галузь права. Всі норми чітко відповідають і прив'язані до певної галузі права. Це є результатом впливу правової доктрини, що вважає обов'язковим врахуванням предмету і методу правового регулювання.

Класифікація галузей права у більшості країн подібна з німецькою (Швейцарія, Іспанія, Австрія). Французька схема класифікації виділяється, наприклад в Італії, Бельгії, Нідерландах, у зв'язку з чим деякі дослідники називають Нідерланди „юридичною донькою Франції”.

Основна класифікація виділяє такі галузі підсистеми публічного права: конституційне, кримінальне, адміністративне, фінансове, міжнародне публічне, процесуальні галузі, основні інститути трудового права та інші. До галузей підсистеми приватного права належать: цивільне, сімейне, торгове, міжнародне приватне, а також окремі інститути трудового права (у цілому трудове право має змішаний характер) та ін.

Всі галузі права в окремих країнах мають різний ступінь роздробленості і кодифікації. Значна частина приватного права кодифікована, на відміну від публічного. Особливо це стосується адміністративного права, що було розроблене французькими юристами і введено в дію у Франції, а потім і в інших європейських країнах. Правда, в цілому адміністративне право не кодифікувалося навіть у Франції. Тільки частина відносин, що регулюється адміністративним правом, увійшла в створені зібрання законодавчих і підзаконних нормативних актів. У таких країнах як ФРН, Австрія, Бельгія, Італія та Швейцарія творцями адміністративного права були адміністративні суди, що вирішували спори з адміністративно-правових питань. Це,

природно, вплинуло на своєрідність формування цієї галузі права в зазначених країнах.

На відміну від конкретного, „прецедентного” мислення юристів англосаксонської системи права, юристи країн континентальної Європи мислили абстрактно, і це дозволило відпрацювати та систематизувати інститути права.

Тепер варто розглянути особливості норм романо-германської системи права. За визначенням Алексєєва: „Романо-германська норма права – загальне правило поведінки, сформульоване законодавцем чи уповноваженим ним органом” [10]. Законодавець формулює її як соціальну модель поведінки, як загальний масштаб, границю дозволеного („від” і „до”), не звертаючись до перерахування приватних випадків, варіантів поведінки. Навіть якщо приводом для створення норми права слугує окремий юридичний казус, він знаходить відображення і вирішення в узагальненій (абстрактній) формі.

Використання норм (моделей поведінки) дозволяє законодавцю оперативнo і ефективно впливати на соціальні відносини, змінювати та перетворювати їх, що є безумовно позитивною рисою даної правової регламентації. Системно-ієрархічний характер романо-германських правових норм означає, що вони об’єднані у взаємопов’язані комплекси з точки зору юридичної сили та соціальної значимості положень, серед яких виділяються головні і другорядні, менш значимі правила. Це допомагає юристам романо-германської системи права значно спростити пошук і застосування чинних законів.

Разом із тим загальний характер надає правовим нормам і негативних рис: чим більш загальною є норма, тим складнішим є її застосування на практиці. Виникає серйозна проблема її конкретизації і тлумачення. Для того, щоб уточнити волю законодавця, використовується велика кількість прийомів, способів тлумачення. В результаті судовими, господарськими та іншими органами виробляється

безліч другорядних правових норм, положень, що роз'яснюють і конкретизують положення законів.

Правова норма, що не може і не повинна бути творінням суддів, з'являється, як продукт міркування, заснований частково на вивченні практики, а частково на розумінні понять справедливості, моралі, політики і гармонії системи, що можуть залишитися поза увагою суддів.

Правова норма очищує практику від невідповідних або зайвих елементів, чим спрощує пізнання права. Норма права дозволяє суспільній думці, законодавцеві більш ефективно втручатися в певні ситуації і навіть орієнтувати суспільство на досягнення визначених цілей. Така роль права відповідає традиції, відповідно до якої право розглядається як модель соціальної організації. Розпорядницький і політичний, а не тільки строго судовий аспект права підтверджується і виступає дуже чітко в сучасну епоху, коли від права чекають активної участі в створенні нового правового суспільства.

Поняття правової норми, прийняте в романо-германській правовій системі є основою кодифікації в тому вигляді, в якому її розуміють у континентальній Європі. Не можна створити справжній кодекс, якщо бачити норму права в кожному рішенні, винесеному суддею по конкретній справі. Кодекс у романо-германському трактуванні не прагне до того, щоб вирішити всі конкретні питання, що постають на практиці. Його завдання – дати досить загальні, пов'язані в систему, легкодоступні для розуміння правила, на основі яких судді і громадяни, доклавши мінімальних зусиль, можуть виявити, яким чином повинні бути вирішені ті чи інші проблеми.

Взагалі, другорядні норми – це норми, прийняті саме на основі судової практики. Тут постає питання: чи не є наявність таких норм рисою, що зводить поняття правової норми і судової практики в одне ціле? Розвиток такої концепції може привести до трансформації романо-германської правової системи і зближення її із системою загального права.

Яким би не було значення другорядних норм, сформульованих судовою практикою, очевидно є великий ступінь генералізації, порівняно з тим, що створює суддя в процесі судової практики. Тому в країнах романо-германської правової системи „значно менше права”, ніж в країнах, де правова норма створюється безпосередньо судовою владою. Право країн континентальної Європи – це завжди право, що базується на принципах, чого і потребує система. Воно зберігає простоту і ясність.

Правові норми в тому вигляді, в якому юристи і законодавці країн романо-германської правової системи вважають потрібним їх сформулювати, безперечно, недостатні самі по собі. Потрібні такі другорядні норми, які б уточнювали і доповнювали їх, але в твердих і чітких рамках. В цих країнах легше проводити реформи і зміни права, тому що не важко побачити (на відміну від англосаксонської системи), яких норм торкнеться ця реформа, а які залишаться незмінними. Найбільш легко змінюються другорядні правові норми: коливання судової практики, що не торкаються основ системи, не представляють такої небезпеки і не створюють такої невпевненості, як в країнах, де немає загальних правових норм.

Переходячи до розгляду джерел (форм) романо-германської правової системи, слід зазначити, що головне місце серед них посідає нормативно-правовий акт. Він має пріоритет щодо звичаю, узагальнення судової практики, внутрішньодержавних договорів. При закріпленні звичаю чи доктрини в тексті закону, вони стають його частиною, змістом. Закони приймаються парламентами країн романо-германської правової системи, мають найвищу юридичну силу і поширюються на всю територію держави, на всіх її громадян. Вони, з точки зору сучасної правової доктрини, повинні виражати волю більшості суспільства, основні права людини, соціальну справедливість, регулювати найбільш важливі питання суспільного устрою, структуру і організацію

державної влади і повинні закріплювати правове становище фізичних та юридичних осіб, а також відносини між ними.

За романо-германською правовою доктриною закони поділяються на конституційні (писані закони, що складають основу правової системи – Конституція ФРН 1949 р., Конституція Італії 1947 р., Конституція Франції 1958 р. та інші) і звичайні (кодекси, спеціальні закони, зведені тексти норм). Конституційні закони мають пріоритет щодо інших. Їх верховенство забезпечується спеціальними конституційними судами або верховними судовими органами. Конституційним законам властивий особливий порядок їх прийняття, зміни та скасування, що передбачає згоду на те кваліфікованої частини депутатів. Їх особливий авторитет виражається у встановленні контролю над конституційністю інших законів. Причому органи цього контролю і його способи можуть бути різноманітними.

Формулювання законів здійснюється за двома стилями: закони подаються або в доступній для всіх громадян формі або ж у вигляді, зрозумілому лише для спеціалістів-юристів.

Важливе місце серед звичайних законів займають кодифіковані акти (кодекси). Романо-германське право має своєю метою не зовнішнє об'єднання та систематизацію нормативного матеріалу (інкорпорацію); а об'єднання змістовного, внутрішнього, заснованого на істотній переробці нормативного матеріалу, поєднання окремих норм, їх кооперацію (кодифікацію). Кодекси мають галузевий характер і виступають свого роду „центрами тяжіння” для інших норм даних галузей.

Загальні норми міжнародного права мають суттєву перевагу перед внутрішньодержавними законами.

Окрім законів, в країнах романо-германської правової системи приймається безліч підзаконних актів: декрети, регламенти, інструкції, циркуляри та інші документи, що видаються виконавчою владою. Значна частина з них створюється на основі делегованої правотворчості, а їх значення та роль в правовому регулюванні передбачаються

повноваженнями, органів, що їх видали. Інші рішення приймаються за ініціативою самих виконавчо-розпорядчих органів. Вони, з точки зору своєї юридичної сили, поступаються актам першої категорії, але їх кількість велика і тому, особливо в тих країнах, де немає чіткої системи контролю за їх прийняттям. Вони мають суттєвий вплив не тільки на організаційні відносини, що виникають всередині виконавчої влади, але і на діяльність громадян, установ, підприємств.

Наступним джерелом романо-германського права є звичай, якому відведена допоміжна роль. Історично багато звичаєвих норм отримали закріплення в законах. Але як самостійне джерело права звичай сьогодні виконує другорядну роль в правовій системі, виступаючи в якості доповнення до закону.

Закон як писаний нормативний акт підкріплює свою силу й загальновизнаність завдяки базуванню на звичаї. Тлумачення закону, щоб зробити його доступним для населення, здійснюється з погляду звичаю. Наприклад, це спостерігається у Нідерландах і стосується головним чином ведення торговельних операцій. „Один із головних принципів сучасної парламентської системи Нідерландів – „міністри не можуть залишатися на посаді, якщо вони втратили довіру парламенту” – не записаний у Конституції і є правовим звичаєм, що оформився в 1867 році”.

Французькі і німецькі юристи в теорії мають різне відношення до звичаю. Французькі юристи намагаються побачити в ньому архаїчне джерело права, роль якого зменшилась, після того як ми разом з кодифікацією визнали верховенство закону. Вони готові підписатися під формулою, що є в законодавстві Австрії і Італії, за якою звичай застосовується лише тоді, коли закон прямо посилається на нього. В ФРН, Швейцарії, Греції закон і звичай розглядаються як два джерела права одного типу. Це обумовлено традиціями історичної школи, яка ще в XIX ст. навчала бачити в праві продукт народного духу. Відмінності, що існують в теорії, не

мають ніяких практичних наслідків. На практиці судді ведуть себе так, якщо б закон був виключним чи майже виключним джерелом права. При цьому звичаю надається куди більшого значення, ніж це можна було б уявити на перший погляд.

Звичай, все ж, не має значення сам по собі. Він є важливим лише тоді і в тій мірі, в якій він слугує для знаходження справедливого рішення. Внаслідок цього юрист не повинен автоматично застосовувати звичаї, його обов'язки – критично відноситись до звичаїв, задавати собі питання: а чи розумні вони?

Не менш важливим джерелом романо-германської правової системи є правова доктрина. До ХХ ст. правова доктрина, що створювалась в університетах, сприяючи засвоєнню римського права відіграла позитивну роль у становленні романо-германської системи права. З затвердженням буржуазних відносин концептуальною основою правотворчості, тлумачення і застосування права стала доктрина юридичного позитивізму (П. Лаванд, К. Бергом – у Німеччині). Відповідно до неї творцем права вважалася держава, а право і закон ототожнювалися. Тому юридичний позитивізм ще одержав назву статичного (державницького) позитивізму. Головним елементом правової системи, відповідно до поглядів позитивістів, вважалось законодавство. Головним недоліком правового позитивізму було звуження сфери правового регулювання до законотворчості. Позитивом було акцентування уваги на цінності і важливості правопорядку для суспільства, орієнтація на додержання законності кожним членом суспільства.

У ХХ ст. доктрину було відсунуто на другий план основним джерелом – законом, про що свідчить кодифікація законодавства. Сьогодні роль правової доктрини все ж визнається в законопідготовчій роботі й правозастосовній діяльності, тобто при тлумаченні норм права. За допомогою доктрини здійснюється розробка сутнісно-категоріального апарату юридичної науки, її методології, чим користується

законодавець. Законодавець в процесі створення нормативно-правового акту керується науково-доктринальним підходом до розуміння права та до тлумачення правової держави і інших правових категорій. В тлумаченні правових норм допомагають так звані „Коментарі до кодексу”, що видаються у Франції, Німеччині та інших країнах, що належать до системи континентального права.

Одночасно невірно було б перебільшувати роль правової доктрини як юридичного джерела права, а тим більше вважати її пріоритетним джерелом. Її вплив є безсумнівним, але характер цього впливу є лише допоміжним стосовно закону – головного джерела права.

Наступним джерелом романо-германського права можна вважати судову практику. Хоча, відповідно до сучасної правової доктрини, норми права можуть прийматися лише самим законодавцем або уповноваженими ним органами. Але широкі повноваження, що надаються парламентами судовим органам, обумовлюють розробку суддями принципів рішень, що уточнюють положення закону, а іноді – бувають відмінними від волі законодавця. Подібні рішення виробляються, як правило, вищими судовими інстанціями і конституційними судами в країнах даної правової системи. Враховуючи роль цих інстанцій в судовій ієрархії, всі нижчі судові органи повинні слідувати сформованій вищими інстанціями практиці вирішення справ конкретних категорій під загрозою відміни інших рішень. Таким чином, створюються своєрідні судові норми, тобто правові положення судової практики, котрі враховуються всіма юристами. Ці правові положення публікуються у відповідних судових збірках, набувають практичного значення і стають частиною правової системи.

Важливою особливістю романо-германської правової системи є кодифікація, тобто наявність кодексів з високим рівнем узагальнення і систематизації значної частини законодавства. Ми вже торкалися цього питання, а тому згадаємо його лише побіжно.

Велике значення в кодифікаціях надається підготовчим законопроектам, коментарям авторів до проектів законів, матеріалам обговорень. Вони використовуються в процесі офіційного тлумачення законодавства.

Основними особливостями кодифікації в країнах романо-германської правової системи є по-перше, те, що кодекси мають галузевий характер. По-друге, у кодекси включаються як законодавчі, так і підзаконні акти. Це пояснюється суттєвою роллю делегованої правотворчості. По-третє, створюються кодекси і комплексно-галузевого характеру (комплексне законодавство). В них містяться норми декількох галузей права для регулювання відносин в конкретній сфері промисловості, господарства чи культури. У кодексах і законах кожної держави висвітлюються особливості внутрішньополітичного життя країни та її правових традицій.

Принципи права країн романо-германського типу — традиційні правові цінності, що формувалися століттями. Починаючи з 50-х років ХХ ст. вони розвиваються під впливом інтеграційних процесів, що відбуваються в рамках Європейського співтовариства. У практиці Європейського суду сформувалося поняття „загальні принципи, характерні для права держав-членів”. Воно було сформульовано ще в період існування Європейського об'єднання вугілля і сталі, а згодом знайшло закріплення в „Договорі про створення Європейського Союзу”. „Загальні принципи, характерні для права держав-членів” розглядаються як складова частина права Європейського співтовариства. Їх порушення вважається підставою для скасування в судовому порядку актів співтовариства. На думку Європейського суду, відображений в деяких його рішеннях, джерелом формування цих принципів є конституційні традиції держав-членів, Європейська конвенція прав людини та інші міжнародні-правові акти.

Отже, дослідивши структурні особливості романо-германської системи права, можна зробити висновок, що

основним джерелом права в ній є закон, а інші види джерел виконують допоміжну роль і доповнюють його. Романо-германська система права має універсальний характер, порівняно з іншими правовими системами.

Загальна характеристика права окремих країн, що входять до романо-германської правової системи.

Французьке право, з одного боку, і германське – з іншого, й були тією моделлю, згідно з якою романо-германська правова сім'я поділяється на дві групи: романську (до якої, як ми вже зазначали, належать Франція, Бельгія, Іспанія, Італія, Люксембург, Португалія) і германську (до якої належать ФРН, Австрія, Швейцарія та деякі інші країни).

Головні ознаки сучасної правової системи Франції сформувалися у період Великої французької революції 1789 – 1794 рр. і перші десятиліття потому, особливо за часів правління Наполеона. Найважливішими документами того часу були: Декларація прав людини і громадянина 1789 р., Цивільний кодекс 1804 р., Цивільний процесуальний кодекс 1806 р., Торговий кодекс 1807 р., Кримінально-процесуальний кодекс 1803 р., Кримінальний кодекс 1810 р.[12].

Більшість з названих актів, за винятком двох процесуальних кодексів, зберігають і донині свою юридичну силу. Проте у сучасній системі джерел права центральне місце займають Конституція Французької Республіки 1958 р., Декларація прав людини і громадянина 1789 р., а також Преамбула до Конституції 1946 р., яка містить розгорнутий перелік демократичних прав і свобод громадян [13]. Серед законодавчих актів, що видаються французьким парламентом, особливу роль відіграють закони, які доповнюють положення Конституції. Звичайні закони – це акти парламенту, що стосуються окремих галузей права або їх інститутів. До числа звичайних законів належать і кодекси, які відповідають традиційній наполеонівській схемі законодавства: кримінальний, цивільний тощо, зміни у які вносяться шляхом видання законів.

Чинна французька Конституція 1958 р. передбачає широкі можливості правового регулювання суспільних відносин шляхом видання актів виконавчою владою – урядом, міністерствами і уповноваженими на те органами адміністрації. Так, Конституція чітко окреслює перелік галузей правового регулювання, що знаходяться у винятковій компетенції законодавчої влади, а всі правові питання, що не входять у сферу законодавства, регулюються актами різного рівня. Серед них найбільш вагомими є ордонанси – акти, що приймаються урядом з дозволу парламенту і згідно з висновком Державної ради у сферах, які регулюються законодавством. Важливе місце у системі нормативних актів займають урядові декрети, що підписуються президентом, а також ті, які видаються тільки президентом.

Правова система Бельгії характеризується тим, що з моменту створення самостійної Бельгійської держави (1830 р.) основу її законодавства склали п'ять французьких кодексів: Цивільний, Торговий, Кримінальний, Цивільний процесуальний, Кримінально-процесуальний. Вони мали вирішальний вплив на розвиток бельгійського права, а Цивільний кодекс є чинним і нині. Щоправда, при збереженій загальній структурі, текст його зазнав істотних змін. Торговий кодекс Бельгії, прийнятий у 1872 р., і Кримінально-процесуальний – прийнятий у 1878 р., з моменту їх прийняття і по нині включають запозичені розділи з аналогічних кодексів Франції. І як продовження у 1967 р. був прийнятий Судовий кодекс, який регулює організацію судів і трибуналів, їх компетенцію та процедуру діяльності.

Трудові відносини у Бельгії визначаються пактом „Про соціальну солідарність”, укладеним між представниками профспілок і підприємців у 1944 р. Це країна розвинутої системи соціального забезпечення, охорони природи, податкової справи. До речі, податкова справа, виборче право, сільськогосподарське, лісове і деякі інші галузі права систематизовані у кодекси у вигляді консолідованих актів.

Основа сучасної правової системи Іспанії сформувалась у ХІХ ст. Після звільнення країни від французької окупації (1808 – 1814 рр.) протягом кількох десятиліть приймалися кодекси законів з окремих галузей права. Вплив права Франції, історія власного законодавства, що нараховує багато століть, практика деяких латиноамериканських країн, які були іспанськими колоніями, й складають основу правової системи цієї країни.

Іспанська Конституція 1978 р. передбачає прийняття законів не тільки Генеральними кортесами, а й автономними областями, які можуть видавати законодавчі акти з питань, що віднесені до компетенції іспанської держави. Такі акти видають відповідно до процедури делегованого законодавства на підставі принципів і декретів, передбачених загальнодержавним законом.

В Іспанії діють Цивільний і Торговий кодекси. Регулювання трудових, екологічних, профспілкових відносин здійснюється окремими законами. Публічне право представлене в Іспанії кримінальним правом, відповідно до якого діє Кримінальний кодекс в редакції 1983 р., кримінально-процесуальним правом, яке сконцентроване у законі „Про кримінальне судочинство” 1882 р., і законодавством про владу.

Правова система Португалії складалася протягом багатьох століть. У ХІХ ст. була здійснена кодифікація головних галузей права. На сьогодні у Португалії діють Торговий кодекс (1888 р.), Торгово-процесуальний кодекс (1905 р.), Кримінально-процесуальний кодекс (1929 р.), Нотаріальний кодекс (1935 р.), Цивільно-процесуальний кодекс (1936 р.), Цивільний кодекс (1966 р.), Кримінальний кодекс (1982 р.).

Важливим етапом у розвитку законодавства Португалії вважають прийняття Конституції 1976 р., оскільки вона внесла демократичні зміни практично в усі галузі права, або ж безпосередньо сформулювала найважливіші його норми. Відповідно до її положень вищим законодавчим органом є

Рада республіки, яка може надавати уряду у порядку делегованого законодавства право приймати декрети – закони з певного кола питань. Як свідчить досвід, саме цей шлях є найбільш дієвим щодо подальшого розвитку законодавства Португалії.

Основи правової системи сучасної Італії склалися у XIX ст., коли була створена єдина Італійська держава. Істотний вплив на її формування мали кодекси наполеонівської Франції, власна законодавча база і авторитет головних постулатів римського права. У 1856 р. в Італії були прийняті Цивільний, Торговий, Цивільно-процесуальний і Кримінально-процесуальний кодекси. Згідно з домінуючою тоді французькою моделлю системи законодавства готувалось видання і загальноіталійського Кримінального кодексу, але через суперечності щодо запровадження смертної кари він був прийнятий лише у 1889 р.

Після встановлення в Італії фашистської диктатури наведені кодекси зазнали змін і доповнень. Так, замість самостійних Цивільного і Торговельного кодексів у 1942 р. було створено єдиний Цивільний, згідно з яким врегульованим ставало і питання торгового права. Крах фашистської диктатури призвів до вилучення із зазначених кодексів порівняно невеликої кількості норм, що безпосередньо відображали фашистську ідеологію.

У системі чинного законодавства Італії важливу роль відіграє Конституція 1947 р. Вона допускає поряд з виданням законів, що безпосередньо приймаються парламентом, видання актів уряду, які мають силу закону.

Сучасна правова система Великого Герцогства Люксембург в основному склалася після створення самостійної держави (1815 р.). На розвиткові права і судової системи його істотно позначилася французька, бельгійська і нідерландська окупація Люксембургу. Після створення самостійного герцогства у Люксембурзі діє Цивільний кодекс Наполеона та інші кодекси. Лише з часом деякі з них були замінені національними законодавчими актами, проте і

останні загалом орієнтувалися на французькі кодекси. Суспільні відносини у Люксембурзі регламентуються не тільки законодавчими актами, що приймаються парламентом, але й постановами, які видаються Великим герцогом у порядку делегованого законодавства.

Основи правової системи ФРН були закладені після об'єднання у 1867 р. германських держав у Північно-Германський Союз, що згодом (у 1871 р.) став Германською імперією. Із створенням Північно-Германського Союзу були прийняті Торгове уложення (1866 р.), Кримінальне уложення (1871 р.), Цивільно-процесуальне і Кримінально-процесуальне уложення, закон „Про судоустрій” (1877 р.), Цивільне уложення (1896 р.). Більшість із цих законодавчих актів, зазнавши деяких змін і доповнень, є чинними і нині.

У 1990 р. відбулося об'єднання Німеччини шляхом приєднання НДР до ФРН, а тому система джерел германського права знає декілька видів внутрішніх нормативних договорів. Головне місце у системі чинного законодавства ФРН займає Конституція ФРН 1949 р. У цьому документі, що розпочинається Преамбулою, якою передбачено основні права та обов'язки громадян, детально обґрунтовуються питання взаємовідносин федерації і 16 земель – суб'єктів федерації, а також визначається система органів влади, управління і судочинства. Поряд із законодавчими актами важливим джерелом права визнаються постанови, які приймаються на підставі законів федеральним урядом, федеральними міністрами та урядами земель.

На думку німецьких юристів, чинне законодавство ФРН можна систематизувати у дев'ять головних галузей:

- 1) державне і конституційне право;
- 2) управління;
- 3) правосуддя;
- 4) цивільне і кримінальне;
- 5) оборона;
- 6) фінанси;
- 7) господарське право;

- 8) трудове право, соціальне забезпечення;
- 9) зв'язок, шляхи сполучення, транспорт.

Основи сучасного права Австрії були закладені у XVIII ст. в період централізації державної влади. З того часу розпочалася підготовка першого австрійського Цивільного кодексу. У 1811 р. було прийнято Загальне цивільне уложення, яке вважається одним з перших цивільних європейських кодексів. Протягом часу він зазнавав змін і доповнень, найважливішими з яких є закони „Про оренду”, „Про земельну власність” та „Про право власності”. Як головне джерело торгового права в країні використовується Германське торгове уложення 1897 р., що набрало чинності у 1938 р. Трудові, екологічні відносини, а також проблеми соціального забезпечення регулюються окремими нормативними актами. В Австрії також діють новий Кримінальний кодекс 1974 р. і Кримінально-процесуальний кодекс 1975 р.

Створення уніфікованої правової системи Швейцарії розпочалося у 1874 р., з моменту прийняття Конституції і внесення до її тексту поправок, якими передбачалося передання до сфери регулювання федеральних властей основних питань цивільного і кримінального права. Після цього, у 1912 р., було прийнято єдиний Цивільний кодекс, а у 1936 р. – уніфікований Зобов'язальний кодекс. З 1942 р. набрав чинності Кримінальний кодекс. Інші питання життєдіяльності Швейцарської держави врегульовані на рівні окремих законів чи підзаконних нормативних актів.

Підсумовуючи шлях еволюції романо-германської правової системи, можемо зробити висновок, що він значною мірою визначався змінами у правовій системі Франції, яка виступала своєрідним законодавцем правової культури серед країн романо-германської правової системи. Це знайшло своє відображення у законодавстві різних країн цієї правової системи, яке створювалися за зразком французьких кодексів. Певною мірою подібну до Франції роль у розвитку романо-германської правової системи відіграла також Німеччина.

Особливості впливу романо-германської системи права на правові системи неєвропейських країн.

Колонізація значних заморських територій повела за собою поширення романо-германської правової системи за межі Європи. Форма кодифікації, прийнята в ХІХ – ХХ ст., сприяла цій експансії в інші країни. Розглянемо вплив романо-германської правової системи на розвиток права в неєвропейських країнах. Почнемо з Американського континенту.

Іспанські, португальські, французькі і голландські колонії в Америці сприйняли основні правові поняття романо-германської сім'ї, через те, що становище права в цих країнах на момент їхнього підкорення європейцями перебувало на низькому рівні.

Спочатку повсюди, окрім міст і деяких центрів, застосовувалось примітивне звичаєве право, що було пов'язане з колоніальним статусом цих країн і відсутністю національних юридичних кадрів. В міру розвитку країн Америки право, що застосовувалось на практиці, стало зближуватися з доктринальним правом, що викладалося в університетах Америки і метрополії, потім з правом, інкорпорованим в кодексах, створених за європейським зразком. Питання про відмову від цієї традиції ніколи не поставало. Проте умови розвитку американських країн, зокрема і у сфері права мали свою специфіку, порівняно з розвитком права у європейських країнах. Тому безперечно, не відмовляючись від запозичень у метрополій в правовій сфері, вони разом з тим адаптували ці запозичення до своїх реалій, а тому вони набували тут іншої форми, ставали оригінальними.

Наприклад, в Мексиці, Перу, Гватемалі зберігся своєрідний аграрний режим індіанських общин. Лице, яке, по нашим теоретичним уявленням, є власником землі, насправді може бути не таким, а лише представником общини, за рахунок (і в інтересах якої) воно повинно в відповідності до звичаю використовувати землю. Правовий розвиток на Гаїті в

багатьох сферах проходив у відповідності до звичаїв, котрі просто ігнорували формально діюче „вчене” право країни.

З іншого боку, виникло питання відносно деяких територій Америки, котрі знаходились під іспанським чи французьким гнітом, а зараз входять до складу країн, де переважає англосаксонське право, чи країн, які знаходяться під політичним впливом країни цього права. Чи може за подібних умов зберегтися традиційна приналежність до романо-германської правової сім'ї? Заперечна відповідь на це питання повинна бути дана відносно колишньої Французької Луїзіани (за виключенням сучасного штату Луїзіана – колишньої території Нового Орлеану). Колишні іспанські володіння, що на сьогодні є штатами США (Флорида, Каліфорнія, Нью-Мексико, Арізона, Техас та інші), змогли зберегти лише деякі інститути колишнього колоніального права, і в наші дні вони також стали країнами англосаксонського права. Навпаки, штат Луїзіана, провінція Квебек, а також Пуерто-Рико і зараз залишилися вірними традиції: тут діє змішане право, що зберегло свою приналежність до романо-германського права.

В Африці романо-германська правова сім'я також поширилась внаслідок колонізації. В країнах Африканського континенту (за винятком Північної Африки, де з середніх віків поширилась мусульманська правова система) взагалі не існувало розвинутої системи права, формуванню якої перешкождали традиційні структури. Саме поняття права було принесене туди колоніальними державами. Держави, що були в минулому колоніями Франції, Бельгії, а також іспанські та португальські володіння увійшли, таким чином, до складу франко-германської правової сім'ї. Острів Маврикій і Сейшельські острови також в силу історичних причин належать до цієї сім'ї, не дивлячись на те, що вони входять до Британської Співдружності. Лише майбутня еволюція дозволить нам встановити, чи являють собою правові системи Африки одну чи декілька автономних груп у складі романо-германської правової сім'ї.

Країни, що входили до Південно-Африканського Союзу до їх захоплення Англією, знаходячись під владою Голландії, належали до романо-германської правової сім'ї. Але романо-голландське право під час англійського панування занепало. Під англійським впливом відбулися зміни, які дозволяють вважати сьогодні право Південної Африки змішаним правом.

Північна Африка також належить до романо-германської правової сім'ї, так як різноманітні країни Північної Африки сприйняли французькі чи італійські закони в результаті колонізації чи під політичним і культурним впливом Франції. Та важливу роль в цих країнах продовжує відігравати мусульманське право.

В країнах Азії романо-германська правова сім'я знайшла прихильників в самих різноманітних її районах. Туреччина, починаючи з епохи Танзімату, що почалася в 1839 р., для модернізації свого права використовувала в якості зразка європейські кодекси. Проте вона зберігала вірність мусульманській правовій традиції аж до Першої світової війни, але згодом відмовилась від неї. З 1920-х років, внаслідок реформ Кемаля Ататюрка, вона повністю належить до романо-германської правової сім'ї.

Що стосується арабських держав, що виникли на Близькому Сході внаслідок розпаду Оттоманської імперії в 1918 р., то їх еволюція нагадує скоріше еволюцію Єгипту, ніж Туреччини. Вони зберегли і посилили з 1918 р. юридичні зв'язки з Францією, залишені їм у спадок Оттоманською імперією. Але вони не повністю секуляризували своє право, як це зробила Туреччина. Тому в цих країнах по відношенню до їх громадян, що сповідують мусульманську релігію, широко діє мусульманське право.

Особливий випадок являє собою розвиток права в Ізраїлі. В той період, коли Палестина була англійською підмандатною територією, вплив загального права в значній мірі витіснив тут вплив раніше діючого франко-оттоманського права. Аналогічне становище було в Іраку та в Йорданії. Але

відміна британського мандата призвела до відновлення романо-германської концепції права.

Аравійський півострів раніше зовсім не знав впливу романо-германської правової традиції. Форми його майбутньої модернізації на даний момент неясні: важко сказати, чи буде тут переважаючим англійський чи американський економічний вплив, який є досить сильним в Саудівський Аравії та в Об'єднаних Арабських Еміратах, чи ж більш тісні зв'язки з арабським світом орієнтують право цих країн на приєднання, хоча б часткове, до романо-германської правової сім'ї. Існувала також можливість приєднання права цих країн до соціалістичних зразків (наприклад, Народно-Демократична Республіка Ємен – НДРС). Але вона зазнала краху після розвалу світової соціалістичної системи і виявилась на долі цього регіону в ліквідації НДРС внаслідок його приєднання до капіталістичного Ємену.

Іран, що також створив свою кодифікацію за французьким зразком, знаходився в такому ж становищі, що й Єгипет, Сирія та Ірак. Тут до „ісламської революції” 1978 – 1979 років також існувало змішане право, наполовину романо-германське, наполовину засноване на ісламі. Але „ісламська революція” обумовила кардинальні зміни в цьому процесі: європейський правовий досвід було цілковито відкинуто і заперечено; натомість право знову почало базуватись виключно на нормах шаріату. Аналогічною ситуація була нещодавно і в Афганістані (в період перебування при владі в ньому талібів). Таким чином ситуація з розвитком права в регіоні характеризується перманентними змінами – від рецепції романо-германського права до його заперечення, і навпаки.

На іншому кінці Азії романо-германське право мало лише тимчасовий успіх в Китаї в період 1920 – 1930-х років. Таке ж становище було й у В'єтнамі та в Північній Кореї. Тісні зв'язки з романо-германською правовою сім'єю характерні також для права Японії, Тайваню, Південної Кореї.

Щодо Філіппін, то іспанська колонізація призвела до їх включення до романо-германської правової сім'ї. Однак п'ятдесят років американської окупації привнесли нові елементи до філіппінського права і зробили його змішаним. Право Цейлону (Шрі-Ланки) також можна розглядати як змішане.

Індонезія, колонізована голландцями, у значній мірі належала до романо-германської правової сім'ї. Але концепції романо-германської правової сім'ї існують тут у зв'язку з мусульманським правом і із звичаєвим правом (адатом). Тому і цю систему права можна вважати змішаною.

Таким чином, роблячи загальні підсумки впливу романо-германської системи на право неєвропейських країн, можна сказати, що він мав важливий (часом визначальний) характер. Але при цьому рецепція романо-германської правової традиції завжди враховувала специфіку історичного розвитку, ментальності та релігії кожної з цих країн. Відповідно ця рецепція мала відмінні риси: в різній мірі поєднуючись з місцевими правовими традиціями та звичаями. Тому більшість правових систем неєвропейських країн на даному етапі не можна беззаперечно віднести до романо-германської правової системи, а краще розглядати як змішані.

Романо-германський тип правової системи та інші правові системи: порівняльна характеристика

Романо-германська та англосаксонська системи права.

Роблячи порівняння романо-германської та англосаксонської правових систем, слід відмітити, що в обох цих правових системах в основу було покладено варварське та римське право. Але вплив останнього в Англії був мінімальним, на відміну від країн континентальної Європи. Саме тому в Англії право базувалось не на теорії, а правовій практиці, отже – стало прецедентним. Іншим важливим джерелом англосаксонської правової системи (поряд з

правовим прецедентом) стали укази центральної влади, оскільки тут в середні віки зберігалась сильна центральна влада, в той час як на континенті запанувала феодальна роздробленість. Тобто історичні відмінності обумовили формування особливостей кожної з цих правових систем.

Прецедентне право Англії, яка стала батьківщиною англосаксонської правової системи, суттєво вплинуло на правовий розвиток багатьох країн світу. Воно стало пануючим у США, Канаді, Австралії, Індії, Новій Зеландії та інших країнах (переважно у колишніх англійських колоніях).

До особливостей англосаксонської правової системи належить наявність двох видів норм: законодавчих та прецедентних. Перші являють собою (як і в романо-германській правовій системі) загальні правила поведінки. Водночас

другі (прецедентні) – становлять певну частину судового рішення з конкретної справи. Англійські юристи відносять до прецедентної норми („ratio decidendi”), по-перше, юридичні висновки зі справ, а, по-друге, аргументацію, мотиви рішення. Ці два елементи становлять сутність рішення. Решта являє собою „похідне висловлювання” („obiter dictum”) [24].

Проте на сучасному етапі можна вести мову про певний синтез обох систем, що відбиває загальну тенденцію розвитку їх країн-носіїв, що перебувають у контексті євроінтеграції, а беручи ще більш загальні масштаби – у світовому процесі глобалізації, що обумовлює, також, і правову інтеграцію. Цьому сприяє і певна спільність їх історичних витоків.

Романо-германська та соціалістична системи права.

Порівнюючи романо-германську та соціалістичну правові системи, одразу ж варто зазначити, що перша стала базою для другої і часто соціалістичну правову систему розглядають лише як підвид романо-германської. І дійсно, поява соціалістичної правової системи відбулась у першій половині ХХ ст. в країнах, де традиційно панувала романо-германська правова система (Росія та країни Центральної і Південно-Східної Європи). Відповідно, вона не могла

цілковито заперечити попередню правову традицію, яка вже мала багатовікову історію. Її специфіка була обумовлена тим, що романо-германська система права була доповнена нормами, що черпались з фундаментальних положень марксистсько-ленінської філософії у їх прикладанні до правової сфери. Як наслідок, соціалістична правова система набула певних ідеалістичних рис (як запозичених не з правової практики, а з теорії – до того ж у її філософському вимірі). При цьому цей ідеалізм не був тотожний ідеальній правовій моделі, а навпаки.

Соціалістична правова система, на відміну від романо-германської, характеризувалась революційним характером законодавства (класовим підходом, схильністю до негайних і жорстких санкцій, декларативним намаганням заперечити попередню традицію і т.п.), значним залученням громадськості у судовій практиці (хоча і при мінімальній її ролі), досить частим зміщенням судових та репресивних органів, наявністю розгалуженої системи надзвичайних судів та декларативним характером самого законодавства. Загалом, якщо для романо-германської правової системи (особливо на сучасному етапі) більше властиві гуманістичні, демократичні тенденції та принцип індивідуалізму; то для соціалістичної – тенденції до тоталітаризму, репресивний характер законодавства, превентивний та колективістських характер покарань. Це особливо позначилось у нерозвиненості інституту адвокатури, що кардинально різнить соціалістичну правову систему від романо-германської. Загалом, соціалістична правова система виявилась нежиттєздатною для країн Європи, що і обумовило відмову від неї у цих країнах наприкінці ХХ ст. Водночас вона виявилась близькою для правових традицій азіатських країн. Саме тому вона досі успішно функціонує і є пануючою у Північній Кореї, Китаї, В'єтнамі.

Романо-германська та релігійні системи права.

На перший погляд між романо-германською і релігійними правовими системами взагалі немає нічого

спільного. Так, якщо в основі романо-германської правової системи лежить римське право та звичаєве право варварських народів Європи (яке було згодом кодифіковано та розвивалось зусиллями світських юристів); то релігійні правові системи були засновані виключно на постулатах (догмах) відповідних релігій (мусульманська – базувалась на постулатах ісламу, індуїстська – на догматах індуїзму і т.д.) і їх розвиток відбувався в контексті еволюції відповідних релігій. Подібне твердження дійсно заслуговує на увагу (і зустрічається у ряді праць, присвячених історії становлення сучасних правових систем), але воно позначено поверховим підходом до справи. Якщо ж підійти до даного питання більш уважно, враховуючи загальні тенденції, властиві для розвитку всіх правових систем, то стає очевидним, що в основі всіх їх лежать певні спільні елементи. Так, основою варварських правових традицій були норми, пов'язані з релігією і релігійний світогляд варварських народів Європи визначав їх правову культуру. Подальший розвиток романо-германської правової системи також був тісно пов'язаним з релігією (християнством). Наприклад, це виявилось у сімейно-шлюбному законодавстві, в плані заборонних санкцій щодо полігамного шлюбу або укладення шлюбу між близькими родичами (це забороняється і відповідними нормами християнства, які передували створенню романо-германської правової системи – отже були запозичені з християнської традиції).

Таким чином, твердження про кардинальну відмінність між романо-германською та релігійними правовими системами є не зовсім вірним. Він може стосуватись лише тих релігійних систем права, що виникли далеко від Європейського континенту і тому не мали спільних культурних зв'язків з країнами Європи. Натомість мусульманська правова система, іудаїстська концепція права та деякі інші (зокрема протестантська) тісно пов'язані з романо-германською правовою системою – часом будучи ґрунтом для останньої, а часом – розвиваючись на її основі.

Загальна характеристика романо-германської системи права в Україні.

Розвиток правової системи в Україні почався з моменту створення в ній національної державної організації (про що можна вести мову з часів Київської Русі). Таким чином на сучасний момент він вже пройшов тривалий шлях розвитку. Спочатку він був позначений впливом „варварських” звичаїв, які після прийняття християнства доповнилися рецепцією римського права через посередництво візантійської правової культури [25].

Отже, процес становлення романо-германської правової системи в Україні був тотожним до аналогічних процесів у більшості країн Європи.

Послаблення візантійських впливів, а потім і їх повне припинення (після загибелі Візантії у XV ст.) не призвело до припинення запозичення римського права. Але відтепер воно здійснювалось за посередництва інших європейських країн, які вже пройшли цей процес. Це було обумовлено і тим, що в XIV ст. Україна втратила національну державність і потрапила під владу інших європейських держав, які нав'язували їй і свої правові традиції (які були засновані на романо-германській правовій системі). Відновлення рецепції римського права в епоху пізнього середньовіччя проявилось в поширенні на українських теренах Магдебурзького права, Литовських статутів та інших пам'яток права, які поєднали у собі право західноєвропейських країн (що належали до континентальної правової системи) з місцевими правовими традиціями. Цей процес не припинився і після входження українських земель наприкінці XVIII ст. до складу Австрійської та Російської імперій. Лише період перебування України у складі СРСР вніс у цю ситуацію певні корективи.

Період радянського панування в Україні обумовив домінування в ній соціалістичного типу права, який змінив класичну романо-германську правову систему. Проте і право радянської України сприйняло романо-германську концепцію правової норми. Закон вважався основним джерелом права. А

звичаю і судовій практиці відводилась допоміжна роль. Доктрина не визнавалася джерелом права.

Після проголошення незалежності України правова система України почала формуватися як самостійна. Вона звільнилась від псевдосоціалістичної сутності, яка приглушила її континентально європейські корені, надавши їм класово-ідеологічних тонів і знову повернулась в романо-германську правову систему.

Зараз можна говорити про створення фундаменту незалежної правової системи України. Проте вона перебуває у стадії перехідного періоду і зберігає деякі риси соціалістичної системи. Водночас за період незалежності України було закладено правовий фундамент, що дозволяє стверджувати, що вона входить до романо-германського типу правової системи на правах її особливого європейського різновиду.

Як і решта країн романо-германської правової системи, Україна є країною кодифікованого права (причому протягом останнього десятиліття відбулось оновлення кодексів – замість старих, заснованих на соціалістичній правовій системі, було створено нові, засновані на принципах романо-германського права). Ще однією рисою, яка засвідчує базування права в Україні на принципах романо-германської правової системи є верховенство закону, який є головним джерелом права. Основним законом України є Конституція 1996 р. Прагнення України до євроінтеграції також мають бути пов'язані з приведенням її законодавчої бази у відповідність до європейських стандартів – тобто до сучасної концепції романо-германської правової системи.

Таким чином, можна вести мову про те, що право в Україні почало розвиватись у тісному взаємозв'язку з романо-германською правовою системою. Причому це тяжіння до стандартів континентальної правової системи виявилось настільки сильним, що фактично стало однією з невід'ємних рис вітчизняної правової культури. Підтвердженням цьому є, зокрема і те, що навіть в період перебування України у складі СРСР соціалістична правова система не змогла подолати цієї

традиції. Тому після відродження незалежності України її право і повернулось до стандартів романо-германської правової системи – це є додатковим аргументом на користь європейського коріння української нації, її включеності у загальноєвропейський культурний процес, а отже – і додатковим аргументом на користь євроінтеграційних прагнень України та необхідності для нас вступу до Євросоюзу як нашого природного середовища.

Висновки

Роблячи загальні підсумки досліджуваної теми, можемо констатувати, що її вивчення має тривалу історію. Історіографія теми представлена численними працями закордонних та вітчизняних дослідників. Проте у нас в радянський період вона була заполітизованою, що позбавляло її дослідження об'єктивності. Правда, останнім часом цей недолік долається. Активно залучаються праці закордонних юристів. Але вести розмови про завершений характер розробки даної теми є передчасним. Вони будуть тривати, оскільки еволюціонує і сама романо-германська правова система.

Дослідивши виток романо-германської правової системи, ми прийшли до висновку, що її становлення пройшло складний шлях розвитку. Починаючи з епохи раннього середньовіччя в континентальній Європі відбувалось поступове злиття норм римського права і варварських правових звичаїв. Цей процес мав тривалий характер, розтягся на все середньовіччя, захопив Новий час і завершився лише на початку XIX ст. після прийняття наполеонівських кодексів, які стали першоосновою сучасної романо-германської правової системи.

Шлях еволюції романо-германської правової системи значною мірою визначався змінами у правовій системі Франції, яка виступала своєрідним законодавцем правової

культури серед країн романо-германської правової системи. Це знайшло своє відображення у законодавстві різних країн цієї правової системи, яке створювалися за зразком французьких кодексів. Певною мірою подібну до Франції роль у розвитку романо-германської правової системи відіграла також Німеччина.

Взагалі, розглядаючи поняття правової системи узагальнено, можна констатувати, що вона являє собою сукупність особливостей всіх державно-правових явищ, що властиві певній групі держав. Ці особливості сформувались історично під впливом різноманітних політичних, соціальних та економічних чинників і мають своїм наслідком сучасний стан права в цих країнах.

Романо-германська система права не є однорідною і в свою чергу може бути умовно поділена на кілька правових підсистем, кожна з яких є по-своєму оригінальною. Та не слід переоцінювати існуючі між ними відмінності. Їх схожість є значною, особливо якщо розглядати ці підсистеми в цілому. Тому ми спокійно можемо говорити про романо-германську сім'ю, відмовившись від пошуків в ній підгруп. Вони можуть бути знайдені, але лише на рівні однієї або декількох окремих галузей права. Таким чином, романо-германська правова система на сьогодні є доконаним фактом і домінує у більшості країн континентальної Європи, а також у ряді їх колишніх колоній та країнах, що здійснили рецепцію римського права (наприклад Японія).

Дослідивши структурні особливості романо-германської системи права, можна зробити висновок, що основним джерелом права в ній є закон, а інші види джерел виконують допоміжну роль і доповнюють його. Таким чином романо-германська система права має універсальний характер, порівняно з іншими правовими системами.

Окрім романо-германської (континентальної) правової системи існують також і інші, з якими, окрім спільних ознак, досліджувана нами правова система має і певні відмінності. Це зумовлює своєрідність і неповторність кожної з них, але

разом з тим свідчить і про спільні закономірності їх розвитку та певну взаємопов'язаність. Це повною мірою стосується і України, яка розвивала свою правову культуру в контексті континентальної правової системи, але при цьому мала і власні особливості. Але оскільки кожна з європейських країн також має свої відмінності у різних аспектах культури (в тому рахунку і правової), але при цьому тяжіють до євроінтеграції як до універсального способу співіснування споріднених етнокультурних спільнот (що ніяким чином не спричиняє втрату власної ідентичності); то і Україна також має всі підстави для євроінтеграції, але це не призведе (як вважають окремі українські політики) до втрати власної ідентичності.

Список використаної літератури

1. Африка: энциклопедический справочник. – М.: Советская энциклопедия, 1987. – Т. 1. – 672 с. – Т. 2. – 671 с.
2. Алексеев С.С. Общая теория права. – М.: Юрист, 1995. – 455 с.
3. Бек В.А. Рецепция Римского права в Западной Европе: Автореф. дис. канд. юрид. наук. – Л., 1950. – 17с.
4. Берман Г.Д. Право і революція: Формування західної традиції права. – К.: IRIS, 2001. – 651 с.
5. Буткевич В. Міжнародне право. Основи теорії. – К.: Либідь, 2002. – 608с.
6. Васецький В.Ю. Права людини в романо-германській правовій системі // Держава і право. Юрид. і політ. науки: Зб. наук. пр. – 2004. – Вип. 24. – С. 60 – 66.
7. Голяк Л.В., Мацько А.С., Тюріна О.В. Порівняльне правознавство: Курс лекцій. – К.: МАУП, 2004. – 200 с.
8. Глиняный В. История государства и права зарубежных стран. – Х.: Одиссей, 2003. – Ч. 1. – 832 с.
9. Григонис Э. Теория государства и права. Курс лекций. – СПб.: Питер, 2002. – 320 с.

10. Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности. – Пер. с фр. В.А. Туманова. – М.: Международные отношения, 1997. – 400 с.
11. История новейшего времени стран Европы и Америки: 1945 – 2000. – М.: Простор, 2002. – 480 с.
12. Карбоннье Ж. Юридическая социология. – Пер. с фр. – М., 1986. – С.330.
13. Кашкин С. Право Европейского Союза. – М.: Юрист, 2003. – 925 с.
14. Кельман М. Загальна теорія держави та права зарубіжних країн. – Л.: Новий Світ, 2000. – 584 с.
15. Колодій А.М., Копейчиков В.В., Лисенков С.Л., Пастухов В.П., Тихомиров О.Д. Загальна теорія держави і права. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – 317 с.
16. Комаров С. Теория государства и права. – М.: Норма, 2003. – 448 с.
17. Корчевна Л.О. Проблема різноджерельного права: Дослід порівняльного правознавства. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2004. – 360 с.
18. Корчевна Л. Українське право і романо-германська традиція // Право України. – 2004. – N 5. – С. 19 – 22.
19. Косарев А.И. История государства и права зарубежных стран. – М.: Норма, 2003. – 464 с.
20. Котюк В. Основы держави і права. – К.: Аттика, 2001. – 432 с.
21. Кузнецов В. Международное право. – М.: Юрист, 2001. – 672 с.
22. Матузов Н.И., Мацько А.В. Теория государства и права: Учебник. – М.: Юрист, 2001. – 321С.
23. Мацько А. Міжнародне право. Навчальний посібник. – К.: МАУП, 2002. – 216 с.
24. Мірошниченко М. Історія вчень про державу і право. – К.: Аттика, 2004. – 224 с.
25. Новейшая история стран Европы и Америки. XX в. – М.: ВЛАДОС, 2001. – Ч. 1. – 464 с.

26. Оборотов Ю.Н. Традиции и обновление в правовой сфере: вопросы теории (от познания к постижению права). – Одесса: Юридическая литература, 2002. – 278 с.

27. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: Підручник. 2-е вид. –Х.: Консул, 2005. – 656 с.

28. Страхов М. Історія держави і права зарубіжних країн. – К.: Ін-Юре, 2003. – 584 с.

29. Суботін В.М., Філонов О.В. та ін. Теорія держави і права: Навч. посіб. – К.: Знання, 2005. – 327 с.

30. Теорія держави і права. Проблеми теорії держави і права. – Тернопіль: Карт-бланш, 2002. – 247 с.

31. Третьякова Т.А., Гуренко М.Н. История государства и права зарубежных стран. – К.: Правник, 1999. – 199 с.

32. Тимошук О.В. Порівняльний аналіз римських та романо-германських державно-правових інститутів як фактор погляду на періодизацію історії держави та права // Держава і право. Юрид. і політ. науки: Зб. наук. пр. – 2001. – Вип. 13. – С. 86 – 93.

33. Хрестоматия по всеобщей истории государства и права. – М.: Юрист, 2003. – Т. 2. – 520 с.

34. Філософія права. – К.: Юринком Інтер, 2002. – 272 с.

35. Фридмен Л. Введение в американское право. – Пер. с англ. – М., 1992. – 287 с.

36. Фуше М. Европейская республика. – Пер. с фр. – М.: Международные отношения, 1999. – 168 с.

37. Чернецька О.В., Шилінгов В.С. Правові системи сучасності. – Ірпінь, 2003. – 101 с.

38. Черниловский З.М. Всеобщая история государства и права. – М.: Юрист, 2002. – 576 с.

[1] Бек В.А. Рецепция римского права в западной Европе: Автореферат дис... к. юр. н. – Л., 1950 – С.6

[2] Давид Р. Основные правовые системы современности. – М., 1988. – С. 32.

[3] Давид Р. Основные правовые системы современности. – М., 1988. – С. 35.

[4] Школа юристів XI – XIII ст., що виникла в Болоньї й одержала назву від приміток (глосс), якими юристи супроводжували тексти кодексу Юстиніана.

[5] Алексеев С.С. Общая теория права. – М.: Юрист, 1995 – С.33

[6] Скакун О.Ф. Теорія держави і права: Підручник. – Х.: Консул, 2005. –С. 519.

[7] Карбоннье Ж. Юридическая социология. – Пер. с фр. – М., 1986. – С. 276 – 277.

[8] Матузов Н.И., Малько А.В. Теория государства и права: Учебник. – М.: Юрист, 2001. – С. 173.

[9] Фридмен Л. Введение в американское право. – Пер. с англ. – М., 1992. – С. 7 – 8, 17 – 18.

[10] Алексеев С.С. Общая теория права. – М.: Юрист, 1995. – С. 8.

[11] Скакун О.Ф. Теорія держави і права: Підручник. – Х.: Консул, 2005. –С. 538.

[12] Хрестоматия по всеобщей истории государства и права. – М.: Юрист, 2003. – Т. 2. – С. 169 – 269.

[13] Там само. – С. 375, 375 – 398.

[14] Глиняний В. История государства и права зарубежных стран. –Х.: Одиссей, 2003. – Ч. 1. – 832 с.; Третьякова Т.А., Губенко М.Н. История государства и права зарубежных стран. – К.: Правник, 1999. – 199 с.

[15] Черниловский З.М. Всеобщая история государства и права. – М.: Юрист, 2002. – С. 466 – 471.

[16] История новейшего времени стран Европы и Америки: 1945 – 2000. – М.: Простор, 2002. – С. 87 – 88.

[17] Хрестоматия по всеобщей истории государства и права. – М.: Юрист, 2003. – Т. 2. – С. 281 – 294.

[18] З 2006 р. почала реалізовуватись адміністративно-територіальна реформа, яка передбачає суттєве розширення повноважень земельних урядів. Це має знайти своє відображення в новій редакції Конституції ФРН.

[19] Косарев А.И. История государства и права зарубежных стран. – М.: Норма, 2003. – 343 – 347.

[20] Новейшая история стран Европы и Америки. – М.: ВЛАДОС, 2001. – Ч. 1. – С. 425 – 428.

[21] Черниловский З.М. Всеобщая история государства и права. – М.: Юрист, 2002. – С. 369 – 373; Косарев А.И. История государства и права зарубежных стран. – М.: Норма, 2003. – С. 343 – 344, 417 – 420.

[22] Африка: энциклопедический справочник. – М.: Советская энциклопедия, 1987. – Т. 1,2.

[23] Косарев А.И. История государства и права зарубежных стран. – М.: Норма, 2003. – С. 348 – 352; Черниловский З.М. Всеобщая история государства и права. – М.: Юрист, 2002. – С. 354 – 360.

[24] Див.: Алексеев С.С. Общая теория права. – М.: Юрист, 1995.

[25] Корчевна Л. Українське право і романо-германська традиція // Право України. – 2004. – N 5. – С. 19 – 22.

АНГЛО-АМЕРИКАНСЬКА ПРАВОВА СИСТЕМА

Вступ

Англо-американська правова сім'я як система загального права (common law) являє собою сукупність національних правових систем, які мають загальні риси, що проявляються у єдності закономірностей і тенденцій на основі норми, сформульованої суддями у судовому прецеденті, який є основним джерелом (формою) права, у поділі права на загальне право і право справедливості, у превалюванні процесуального права над матеріальним [12;ст.20]. Тема цієї роботи вибрана тому, що право і держава нерозривно взаємопов'язані, але кожна країна будує свою правову систему, беручи до уваги свої індивідуальні особливості історичного розвитку. Тому сучасні правові системи різних держав відрізняються одна від одної, і мають свої характерні риси. Актуальність, згідно з Конституцією, цієї теми, ще й в тому, що Україна, як країна однієї правової системи, переходить в іншу правову систему. Наразі здійснюється реформа права в Україні, і вивчення особливостей правових основ інших країн дуже важливо на цей момент, оскільки це допоможе проаналізувати українське законодавство, дозволить використати позитивні моменти і уникнути негативних наслідків. На думку Скакун О.Ф., метою цієї роботи є вивчення особливостей правових систем англо-американської правової сім'ї, закономірності їх становлення і розвитку [15; ст.45-46]. Оскільки правові системи відображають соціально-економічний розвиток і рівень культури народу, то їх вивчення дозволяє відновити поняття про суспільні відносини, зрозуміти механізм суспільства, маючи на увазі права і обов'язки. Визначена мета зумовила постановку завдань роботи : - дослідити сутність поняття правової системи; - дослідити вплив англійського права на

становлення правової системи США; - визначити наслідки запровадження досвіду іноземних правових систем для окремих галузей права та інших елементів правової системи України. Об'єктом дослідження є англо-американські правові системи. Предмет роботи складають основні особливості англо-американської правової сім'ї. В першій частині роботи представлена характеристика основних правових систем англо-саксонської правової системи та її особливостей. В другій частині представлена загальна характеристика правових систем американської сім'ї і її особливостей. В третій частині представлені інші правові системи європейського та позаєвропейського права англо-американського типу.

Структура курсової роботи зумовлена метою, завданням та характером дослідження. Робота складається з 3 розділів, 11 підрозділів, 9 пунктів вступу та висновків. Робота має обсяг 35 сторінок.

Англійська правова система

Англо-Саксонська правова система

Англо-саксонська правова система як система загального права є витоком англо-американської правової сім'ї. До сім'ї англійського права (англо-саксонського або загального права) входять, поряд з Англією, Ірландія, Канада, Австралія, Нова Зеландія, Шотландія, а також інші колишні колонії Британської імперії (нині 36 держав є членами Співдружності). Це пояснюється тим, що Англія була найбільшою колоніальною державою, англійське право набуло поширення у багатьох країнах світу. На сьогодні близько третини населення світу живе згідно з нормами англійського права. Структуру англійського права, слід одразу зазначити, що воно, на противагу праву країн романо-німецької правової сім'ї, не знає внутрішнього поділу на публічне і приватне, загальносоціальне і юридичне. Воно навіть не диференціюється на цивільне і адміністративне,

кримінальне і торгове, проте класифікується на загальне право і право справедливості. Серед інших особливостей є і те, що в англійському праві не існує галузевих інститутів як сукупності однотипних норм права. А норма права являє собою відпрацьоване судовою практикою рішення з конкретної справи. У цих норм не має поділу на імперативні та диспозитивні, норми законів і підзаконних актів тощо. Така структура права зумовлює те, що воно не може бути кодифікованим. Наведені особливості права пояснюються його історією. Воно створювалося судовою й адміністративною практикою, тому менш логічне і послідовне, важкодоступне і нераціоналізоване.

Загальне право - створювалось у середньовічній Англії королівськими суддями, які поступово дійшли висновку про необхідність одноманіття підходів до вирішення аналогічних справ. З цією метою при розгляді справ намагалися дотримуватись раніше прийнятих рішень (прецедентів). Ця система норм права замінила форми правосуддя, що використовувались раніше: місцеві, канонічні, міські і суди баронів. Вона мала обов'язкову силу як для королівських, так і для нижчих судів. Оскільки в Англії раніше утворилася централізована монархія, то і загальне право з'явилося тут раніше. У той час, як у країнах європейського континенту римське цивільне право активно рецепувалося (приблизно з 1400 р.), загальне право в Англії сформувалося і укоренилося без випереджаючого впливу римського права - завдяки позитивним місцевим властивостям. Воно було орієнтоване на засоби правового захисту, тому і випередило континентальне право, головним чином розробкою засобу захисту від зловживання законом : піддавати своїх ворогів позбавленню волі без суду і слідства. Про це свідчить наказ про *habeas corpus*, що означає: «ви повинні пред'явити (у суді) тіло(затриману особу)». Відповідно до *habeas corpus* доставлена в суд особа може бути звільнена суддею, якщо для її затримання немає юридичного виправдання.

На думку Колодій А.М.: «загальне право Англії було сформовано(і значною мірою функціонує й зараз) як неписане право, яке ґрунтується на професійній традиції, а пізніше на міркуваннях суддів при вирішенні справ» [6;ст.32]. Одним із його фундаментальних засад було те, що кримінальні справи і більшість цивільних справ (починаючи з 13ст.) розглядалися судом присяжних. Право справедливості - виникло з реалізації повноваження короля через діяльність лорда - канцлера втручатися у здійснення правосуддя шляхом пом'якшення жорстоких вироків. При цьому посилення робилися не на прецеденти, а на загальні принципи права, поняття добра і гуманізму тощо. Таким чином, право справедливості - це сукупність норм, які створювалися судом лорда-канцлера для того, щоб доповнювати, а деколи вирішувати питання про нерухомість, довірчу власність, торгівлю, спадкування тощо [15;243]. Канцлер ніколи не вступав у конфлікт з нормами загального права, навпаки, він зобов'язаний був виявляти шану до норм цього права і діяльності королівських суддів. Але останні були пов'язанні дуже вузькою компетенцією і суворою процедурою, а тому незавжди встигали за плином часу. Це й зумовило необхідність створення спеціальної юрисдикції, що ґрунтувалося на королівській прерогативі, спрямованій на пом'якшення і доповнення норм загального права та вирішення питань відповідно до вимог совісті й моралі. Так, норми англійського загального права визнавали лише фізичний примус і зовсім не звертали уваги на примус психічний. Проте, якщо опікун (піклувальник, законний представник) шляхом психічного впливу примусив підопічного до виконання якихось невігідних для нього дій, чи передачі опікуну якогось майна, то лорд-канцлер, виходячи з ідеї моральності, справедливості міг визнати таку угоду недійсною. Тобто дії лорда-канцлера ґрунтувалися на принципах загального права, але в деяких випадках у результаті його втручання створювалися нові норми, що називалися нормами права справедливості й удосконалювали з точки зору моралі чинну систему загального права. Взагалі

до 1875 р. право справедливості істотно відрізнялося від загального права. Воно, по-перше, мало інше історичне походження; по-друге, його міг застосувати тільки лорд-канцлер; по-третє, процедура права справедливості не знала інституту присяжних; по-четверте, канцлер приймав наказ, тобто не судове, а управлінське рішення. Незважаючи на це, право справедливості являло собою зібрання чинних юридичних норм і у 1873-79 рр., на підставі Актів про судоустрій усі англійські суди отримали право використовувати норми, передбачені правом справедливості, застосовувати норми загального права. Але тоді постає питання: якщо загальне право і право справедливості істотно відрізнялися одне від одного за формою і процедурою, то як вони могли застосовуватись одним і тим самим органом, а саме судом? Якому з них слід було віддати перевагу? Справа у тому, що вони були збережені обоє. Так, у Верховному суді відповідно до Актів про судоустрій було створено два відділення. Одне з них - відділення королівської лави - діяло за усною змагальною процедурою загального права; друге - відділення лорда-канцлера - за письмовою процедурою права справедливості. Справами у цих палатах займалися різні юристи, а при вирішенні, кому з них віддавати справу, перевага надавалася більш доцільній і досконалій процедурі. У результаті загальне право і право справедливості дещо трансформувались, але, як і раніше, за правом справедливості справи розглядаються у письмовій процедурі, а за правилами загального права в усній формі. На сучасному етапі розвитку англійського права, для того, щоб визначити, до якого права належить справа, слід зрозуміти, до якої галузі законодавства вона належить. Загальне право включає питання кримінального, договірної, цивільно-делікатного права, а юристи права справедливості вирішують справи про нерухомість, відносини довірчої власності, спори про торгівлю товариства, про банкрутство, спадкування. Тобто сучасне англійське право фактично складається з двох систем права

справедливості й системи загального права, кожна з яких має власний предмет і процедуру регулювання.

Історично так склалося, що в Англії головним для юриста було вміти порушити справу, знайти форму позову, тобто необхідну процедуру, що дозволяла звернутися до Королівського суду. Якщо процес починався, можна було покласти на присяжних, які знайдуть правильне рішення. Тому згодом процесуальне право стає домінуючим. Щоправда, нині англійська судова процедура дещо уніфікована, а матеріальне право досягло рівня матеріального права романо-німецьких правових сімей. Це сприяло їх зближенню, але англійський юрист і до сьогодні здебільшого виховується правом юридичної практики, вважаючи її головним правом. А тому головну увагу звертає не на норми і принципи, а на процедуру, що є засобом їх здійснення. Таким чином, можна говорити про те, що в англійському праві вбачається пріоритет процесуального права над правом матеріальним.

Зазначені особливості структури англійського права зумовили і специфічність норми цього права. Норми англійського права - це положення, які беруться з особливої частини рішень, що виносяться вищими судовими інстанціями [12;120]. Відтак, англійська норма права тісно пов'язана з обставинами конкретної справи і застосовується для вирішення справ, аналогічних тим, за якими рішення вже приймалися. Тому норму не можна зробити загальною, тому що це перетворить англійське право на доктринальне, тобто романо-німецьке право, що суперечитиме англійській правовій традиції та стилю правового мислення.

Як вже зазначалося, суди не тільки застосовують, а й створюють норми права у процесі вибору відповідного прецеденту, його тлумачення, прийняття або неприйняття під приводом значних розбіжностей обставин справи, яка розглядається від тієї, що розглядалася раніше; суд у цілому і судді, зокрема, мають значну свободу. Визначення прецеденту джерелом права означає, що суд здійснює не тільки юридичну

функцію (вирішення конфліктів на основі права), а й правотворчість. За таких обставин загальне право досить часто називають «судовим правом». Взагалі, їх правильне розуміння і передбачає знання основних принципів англійського судоустрою. В Англії існує поділ на високе правосуддя(здійснюється вищими судами) і нижче(здійснюється великою кількістю нижчих судів) правосуддя. Особлива увага завжди приділялася діяльності вищих судів, оскільки саме вони не тільки розглядали конкретну справу, а й створювали прецедент, якого належало наслідувати.

Відповідно до Актів про судоустрій (1873-75рр.), Закону про суд (1971р.), Закону про Верховний суд(1981р.) вищим судом є Верховний суд [12;145]. До нього входять: Високий суд, Суд корони, Апеляційний комітет палати лордів і Судовий комітет Таємної ради, який утворюється із суддів палати лордів і суддів заморських територій, держав-членів британської Співдружності.

Зазначені суди створюють прецеденти, сутність яких виражається в таких положеннях:

рішення, що виносяться палатою лордів, становлять обов'язкові прецеденти для всіх судів;

рішення, що приймаються Апеляційним судом, обов'язкові для всіх нижчих судів і(крім кримінального права) для самого цього суду;

рішення, що приймаються Високим судом, обов'язкові для нижчих судів і, не будучи завжди обов'язковими, здебільшого використовуються як керівницькі для різних відділень Високого суду і Суду корони. Другим джерелом англійського права визначаються закони і підзаконні нормативні акти. Як відомо, писаної конституції в Англії немає, але є деяка сукупність норм законодавчого походження, що регламентує основні права та обов'язки підданих. Англійська класична теорія вбачає в законі другорядне джерело права, що здатне тільки доповнювати й вносити низку поправок до норм права, створених судовою

практикою. У ньому слід шукати не принципи права, а лише рішення, що конкретизують принципи, відпрацьовані судовою практикою. Разом з тим, створені парламентом закони також дуже важливі й заслуговують, щоб їх дотримувались, але за умови відповідності нормам судової практики. Джерелом англійського права визначається також звичай. Проте його значення другорядне. Нині звичай має дуже обмежене використання, ще й тому, що чинний до цього часу Закон від 1265 р. встановив можливість використовувати лише звичай, які склалися і були чинними до 1189 р.

Ще однією особливістю в англійській правовій сім'ї є те, що немає чітко вираженого поділу на галузі права. Норми загального права спрямовані перш за все на вирішення проблем, а не на формування загального правила поведінки як орієнтира на майбутнє. Характерно також традиційне перебільшення ролі процесуального права порівняно з іншими галузями права.

Система англійського права

Особливість системи англійського права полягає в тому, що вона не має точної класифікації галузей права, властивої континентальній системі [10; 342]. Відбувається розмежування не стільки галузей права, скільки окремих інститутів або проблем: договір, реальна власність, квазідоговір, застава, шкода, придбання, процедури цивільні, кримінальні, магістратських судів та інше. На цей час засадничі галузі права набувають все більшого розвитку. Система англійського права поділена на чотири категорії галузі по дві в кожній: право кримінальне та цивільне; право публічне і приватне; право матеріальне і процесуальне; право муніципальне і публічне міжнародне. Процесуальне право має явний пріоритет над матеріальним правом. Панування прецеденту обумовило підвищене значення процедурно-процесуальних правил.

В Англії під публічним правом розуміється система норм, які поширюються на все населення країни, а під

приватним - на окремих осіб і окремі території держави. Таке розуміння не збігається цілком із традиційним континентальним тлумаченням. Замість романо-германського поділу публічного і приватного права правові системи англо-американського типу керуються власним історичним поділом права на загальне право і право справедливості. Є лише слабке сприйняття категорій і понять римського права. Така відмінність у структурному поділі права два основних типи правової системи (романо-германський та англо-американський) не є історично випадковим. Вона обумовлена різними історичними умовами їх становлення, особливостями культурного розвитку. Романо-германська система склалася раціональним шляхом, англо-американська природно-еволюційним.

Основні категорії цивільного права:

- контракти - угоди, укладені між людьми (компаніями);
- делікти - правопорушення, вчинені фізичною особою проти людини, чужої власності або репутації;
- кредити - угоди, за якими особа управляє власністю на благо іншої особи;
- заповіт - угода про розпорядження власністю після смерті власника;
- сімейне право.

Основні категорії публічного права:

- конституційне право - регулює сфери дії Основного закону взагалі і взаємовідносини між особою і державою;
- міжнародне право - регулює відносини між державами і між громадянами різних країн.

Традиційно англійську систему права відрізняє принцип стабільності і додержання прецедентів навіть тоді, коли вони формально не мали обов'язкової сили. Впевненість громадян, державних службовців і посадових осіб в існуючому правовому порядку ґрунтувалася на минулій прецедентній практиці, яка вважалася не порушною доти, доки не з'являвся вагомий аргумент на користь її зміни. Суди завжди орієнтувалися на однаковий розгляд аналогічних випадків.

Дотепер не тільки прецеденти, а й їх тлумачення залишаються незмінними.

Правова система США

Вплив англійського права на становлення правової системи США

Другу групу англо-американського типу правової системи очолюють США. Зазнавши значного впливу англійського права, ця країна є цілком самостійною у правовому відношенні. Правова «незалежність» Сполучених Штатів Америки почала складатися ще в XVIII ст., за часів боротьби за незалежність. Тоді загострилася боротьба між прихильниками загального права і послідовниками кодифікації, початок якій було покладено в Новому Орлеані створенням кодексів, насамперед Цивільного (1808р.). Проте сам по собі процес правової «незалежності» держав, що входять до системи англо-американського права, ще не означає «залишення» ними сформованого типу правової системи.

Взагалі, на територію Північної Америки (США) англійське право було внесено переселенцями з Англії. Проте воно зазнало значних змін що було обумовлено:

1) континентальним розташуванням, незалежним від безпосереднього сусідства з Англією;

2) відсутністю феодального ладу, який пережила континентальна Європа, розвитком буржуазних відносин;

3) наявністю республіканської форми правління і федеративного державного устрою (Англія - монархія, її політичний режим парламентського типу);

4) потребою (після проголошення незалежності США) створення самостійної правової системи, що пориває зі своїм колоніальним англійським минулим.

Остання обставина виразалися в тому, що у деяких штатах ще до проголошення незалежності США в 1776р. були прийняті кримінальні, кримінально-процесуальні кодекси, які забороняли посилання на англійські судові рішення. Лише в штатах, що були раніше французькими та іспанськими колоніями (Луїзіана, Каліфорнія), прийняті кодекси романського типу. В решті штатів загальне право проголошене чинним, але в узгодженні зі статутним (законодавчим) правом з пріоритетом прецеденту - судового та адміністративного.

У 1840 р. у Техасі та у 1850 р. у Каліфорнії, а згодом і в усіх штатах (за винятком Нового Орлеану, Луїзіана), відбулося пристосування англійського загального права до місцевих умов. Наприклад, у Каліфорнії поширеним є прецедентне право, але закони кодифіковані за аналогією з кодифікацією в країнах романо-германського права. Як вже було сказано, право Луїзіани створювалося під впливом французького права, Каліфорнії - іспанського права, більшість же штатів орієнтувалися на англійську правову систему. В них за основу було взято загальне право, сформоване в Англії до 1776р., тобто до проголошення незалежності США.

За своєю структурою сучасне право США не відрізняється від права Англії. Воно також диференціюється на загальне право і право справедливості, формується судовою практикою у вигляді прецедентів. Процесуальне право превалює над матеріальним. Джерелами права є судовий прецедент, закон, правова доктрина, розроблена окремими суддями і суддівськими корпораціями [8;ст.38].

Як правило, доктрина утверджує високу роль суду в здійсненні контролю за конституційністю законів, при тлумаченні прецедентів. Як в Англії, так і в США зберігають своє значення суди справедливості, які існують у 10 штатах. У разі відсутності в загальному праві способів для вирішення питання вони керуються правом справедливості (не доходячи до створення прецеденту).

Розвиток і функціонування права США

Так історично склалося, що спочатку у більшості, а починаючи з 1607 р. у всіх англійських колоніях США було запроваджено загальне право і разом з ним англійські закони, що були видані до колонізації Америки і вносили доповнення та зміни у загальне право. Щоправда, з самого початку загальне право застосовувалося лише тією мірою, якою його норми відповідали умовам життя колоній. Це фактично означало, що до проголошення незалежності у 1776 р. класичне англійське загальне право зі своєю феодально – архаїчною процедурою здебільшого було непридатним для регулювання суспільних відносин, що склалися серед колоніалістів США.

Але з прийняттям Декларації незалежності США 4 липня 1776 р. і Конституції США 17 вересня 1787 р. стає вкрай необхідною діяльність щодо розвитку та формування своєї правової системи [8;ст.32]. А тому в США загострюється боротьба між прихильниками загального права і послідовниками кодифікації, що розпочалася в Новому Орлеані у 1808 р. складанням кодексів; зокрема Цивільного. Спочатку здавалося, що переможуть у цій суперечці останні, але 1840 року в Техасі й 1850 р. в Каліфорнії, а згодом і в інших штатах, крім Нового Орлеану (штат Луїзіана), було адаптовано англійське загальне право.

Проте слід визнати, що загальне право США набуло деяких специфічних ознак, які відрізняють його від англійського. Так, у США за основу було взято англійське загальне право, сформоване тільки до 1776 р., тобто до проголошення незалежності США. До того ж право, сформоване парламентом Англії, взагалі не застосовувалось в США. Але у праві США, як і в англійському, домінує процесуальне право над матеріальним та його диференціацією на загальне право і право справедливості.

Отже, за структурою американське право належить до сім'ї загального права, тобто формується судовою практикою у вигляді прецедентів, поділяється на федеральне і право

окремих штатів. Цей поділ неминуче викликає питання : вирішення тієї и іншої справи перебуває у підсвідомості федеральних властей чи штатів; а також, загальне право існує в межах всієї федерації чи окремих штатів?

Десята поправка до Конституції США встановила так званий залишковий принцип, згідно з яким законодавствування належить до компетенції штатів, а компетенція у цій сфері федеральної влади - це виняток, який завжди повинен базуватися на окремій статті Конституції. Дійсно, навіть з тих питань, з яких може видавати закони Конгрес, штати також мають свою компетенцію. Вони не можуть тільки приймати норми, що суперечать федеральним, але штатам дозволено доповнювати і удосконалювати норми федерального законодавства. Щодо загального права, то воно існує як на рівні федерального права, так і права штатів. Безумовно, не зважаючи на те, що право різних штатів має багато відмінностей, зокрема з порядку розірвання шлюбу, використання майна, видів покарання, воно має єдину історичну основу, зазнає впливу федерального права, який все більше посилюється. До того ж і у тлумаченнях Верховного суду США завжди наголошувалось, що штати зобов'язані поважати загальні принципи судової практики та законодавчого права. Інтегруючим чинником виступає навіть мислення американських юристів. На думку абсолютної більшості з них право штатів може різнитися, але тільки деякими загальними принципами.

Оригінальністю характеризується у США право справедливості. Адже компетенція судів справедливості необхідна тоді, коли загальне право не надає ніяких засобів для вирішення питання. Наприклад, оскільки чоловік і жінка розглядалися як одна особа у цивільних правовідносинах, то правом не передбачалося можливість висування ними позову один одному. А тому до створення прецеденту ці справи розглядалися на підставі права справедливості.

У США, як і в Англії, головне джерело права становить судова практика. Проте остання відіграє іншу роль у створенні прецедентів. На відміну англійського Апеляційного суду і палати лордів, вищі суди США (Верховний суд США і верховні суди штатів) не вважають себе зобов'язаними власним прецедентам і можуть таким чином змінити свою практику. Окрім того, у співвідношенні федеральної судової системи і системи штатів діє аналогічний принцип, що і при співвідношенні федеральних судів і штатів. А саме, суди штатів мають абсолютну компетенцію, а у федеральні суди можна звертатися тільки тоді, коли Конституцією США або законом Конгресу ці суди визнано компетентними.

Традиційно у США склалися дві судові системи. До кожної з них можна звертатися у певних випадках, як до суду першої інстанції, федеральні суди поділяються здебільшого на дві групи. Першу становлять традиційні федеральні суди (їх ще називають судами федерального права). Ці суди діють як окружні, їх рішення можна оскаржити в апеляційних судах, а рішення останніх у Верховному суді США. Крім цієї системи існують спеціальні: федеральні суди, до компетенції яких входить розгляд податкових, митних, патентних та інших справ. До того ж кожний штат має свою власну судову систему. В одних вона є двоступеневою, в інших - триступеневою. У більшості штатів судову систему очолює Верховний суд штату, який може створювати ще й спеціальні суди штатів, наприклад у справах неповнолітніх, у справах спадку, сільські, поліцейські суди та інші. У десяти штатах існують навіть особливі суди справедливості.

Отже, розвиток і функціонування права США почався з 1607 р., коли у всіх англійських колоніях було запроваджено загальне право і разом з ним англійські закони, що були видані до колонізації та вносили доповнення до загального права. Проте з прийняттям Декларації незалежності США 4 липня 1776 р. і Конституції США 17 вересня 1787 р. стало вкрай необхідно формувати власну правову систему. Тому в США загострилася боротьба між прихильниками і

противниками кодифікації. Хоча, згодом в усіх штатах (крім Луїзіани) було адаптоване англійське загальне право, в США воно набуло своїх специфічних ознак. До того ж право в Америці поділяється на федеральне і право окремих штатів. Також у США склалися дві самостійні судові системи. Першу становлять федеральні суди, другу - спеціальні (до їх компетенції входить розгляд митних, податкових, патентних та інших).

Специфічні риси Американської правової системи (у порівнянні з Англійською)

1. При визнанні прецеденту - судового і адміністративного - як основного джерела права законодавство має більшу питому вагу в США, ніж в Англії. За територією поширення закони поділені на загальнофедеральні та закони штатів. Особливе місце серед федеральних законів посідає Конституція США

2. Своєрідність американського права, як і англійського, полягає у тому, що в законах відтворюються норми сформовані судовою практикою. Норми, вироблені законодавцем, входять до системи американського права лише після їх кількаразового застосування і роз'яснення судами, коли виникає можливість посилатися не на самі норми, а на судові рішення, прийняті на їх основі. Відомий компаративіст Рене Давид підкреслює цю особливість такими словами: «Якщо немає прецедентів, американський юрист охоче скаже: «З цього питання право мовчить» навіть, якщо існує цілком очевидна норма закону, що стосується даного питання» [11;ст.129].

3. На відміну від англійського права американське має більш вільну дію правила прецеденту. Якщо Апеляційний суд і Палата лордів Великої Британії пов'язані власним прецедентом, то Верховний суд США і верховні суди штатів не вважають себе зобов'язаними власними прецедентами. Це надає їм змогу в будь-який момент поміняти свою практику, пристосуватися до умов, що змінилися, мати свободу у

винесені вироку. Верховний суд США, верховні суди штатів можуть відмовитися і від прецеденту конституційного тлумачення.

4. Зросла роль таких форм систематизації права, як кодифікація і консолідація. Спільні для всіх штатів норми, які стосуються різних галузей права, об'єднанні у Звід законів (складається із 50 розділів, кожний із яких присвячений певній галузі права або значному правовому інституту)[8;ст 231]. Він доповнений додатками, що містять особливості регулювання кожного штату. Звід законів США перевидається кожні шість років з метою відновлення. Доповнюється новими законами, прийнятими Конгресом, а також змінами, внесеними до його розділів та параграфів. У кількох штатах є цивільні кодекси, у 25 - цивільно-процесуальні, у всіх штатах - кримінальні, у деяких - кримінально-процесуальні. На відміну від романо - германського типу правової системи, де кодекси створюються як основа для вироблення і розвитку нового права, у США на загальнофедеральному рівні відбувається, власне кажучи, консолідація прецедентів, а не створення нових норм.

5. З метою впровадження однаковості у правове регулювання важливих сторін громадського життя федерації створюються типові закони (кодекси) для штатів, їх проекти готуються Загальнонаціональною комісією представників штатів разом з Американським інститутом права та Американською асоціацією юристів і затверджуються офіційно штатом. Особлива увага приділяється питанням, які регулюються не законодавством, а загальним правом.

6. Судова влада має велике значення і наділена широким обсягом компетенції. Роль суду є настільки значною, що навіть державну систему називають «правлінням суддів», а американську націю - найсхильнішою до судового позову. В деяких випадках суди федерації та окремих штатів вирішують спори, що потребують політичної оцінки і розв'язання на рівні загальнодержавних інтересів.

7. Суди штатів здійснюють юрисдикцію незалежно один від одного. Нерідкими є випадки, коли суди штатів приймають в аналогічних справах різні рішення, іноді протилежні. Остання обставина призводить до колізії між рішеннями судів штатів і федеральних судів, яким підвідомчі певні категорії справ. Проте, керуючись принципом конституційної спільності штатів, американські юристи прагнуть урахувати рішення, раніше прийняті в інших штатах, особливо в тих випадках, коли в праві свого штату відсутній відповідний прецедент.

8. Інститут присяжних зберіг у США більше значення, ніж в Англії, де скорочена юрисдикція присяжних і вони поставлені у більшу залежність від судів, ніж це було раніше. Втручання інституту присяжних у США передбачено VII поправкою до Конституції. Громадянин має право вимагати, щоб його справа розглядалася присяжними, якщо ціна позову перевищує ціну 20 доларів.

9. Конституційний контроль здійснюється загальними судами - федерації та штатів (чого немає в Англії). Це підкреслює особливу роль судів у США. Верховний суд федерації, верховні суди штатів можуть визнати відповідно той чи інший федеральний закон неконституційним. Про неконституційність закону може заявити будь - яка сторона при розгляді кримінальної, цивільної та іншої справи в суді загальної юрисдикції. Деякі суди штатів мають навіть більшу владу в судовому контролі, ніж федеральні суди. Це стосується тих судів, на які не поширюються закріплені в Конституції США обмеження щодо прецедентів і правових спорів, що підлягають їх контролю (хоча багато з них мають такі обмеження у власних конституціях).

Якщо суд визнає закон неконституційним і справа дійде до Верховного суду федерації, рішення останнього з питання про неконституційність закону є обов'язковим для всіх судів. У разі визнання закону неконституційним він не вилучається, залишається у зводах законів, проте не застосовується судами та адміністративними органами держави. Неконституційний

закон позбавляється судового захисту. Тобто, формально діючи, він по суті не має юридичної сили. Судові рішення, визнані невідповідними конституційній нормі, анулюються.

Правило конституційного контролю судами є характерним не тільки для США, а й для Індії, Австралії, та інших країн, за винятком Великої Британії.

10. Судова влада має меншу централізацію в США, ніж в Англії. Співвідношення судів федерації і судів штатів таке: суди штатів мають абсолютну компетенцію, а до федеральних судів можна звертатися лише у разі, коли Конституцією США або законом Конгресу ці суди визнані компетентними. Близько 95% справ розглядаються виключно судами штатів.

Судова система США

Федеральні суди США

<i>Загального права</i>	<i>Спеціальні</i>
<i>Діють як окружні - 94 округах. Кожен окружний суд має у своєму складі від 2 до 28 суддів. Розглядають справи, що стосуються федеральних питань (на основі федеральних законів і Конституції США). Федеральні судді призначаються Президентом довічно. Їх рішення можна опротестувати в 12 регіональних апеляційних судах, а їх рішення - Верховному суді США (склад 9 суддів)</i>	<i>Розглядають податкові, митні, патентні та інші справи. Суд з позовів розглядає виключно претензії до федерального уряду. Податковий суд розглядає справи про федеральні податки. Суд з питань міжнародної торгівлі розглядає цивільні справи пов'язані з тарифними і торговими договорами. Існує система судів з питань банкрутства та інші</i>

Судова система штату В одних вона двоступінчаста, в інших - тріступінчаста. У більшості штатів судову систему очолює Верховний суд штату, який може створювати спеціальні суди штатів (у справах неповнолітніх, у справах

спадкування, сільські суди, поліцейські суди та інші). Верховний суд штату обирається населенням або призначається губернатором за згодою сенату штату. Як правило, він займається розглядом апеляцій на рішення нижчих судів. Подібно до Верховного суду США верховні суди штатів володіють і правом конституційного нагляду. Вони можуть скасувати будь - який закон штату, піддати ревізії конституцію штату, визнати недійсним будь - який розділ конституції штату на підставі ведення його суперечності федеральній конституції.

Судами першої юрисдикції в штаті є окружні суди: розглядають справи з участю присяжних засідателів, мають апеляційну юрисдикцію щодо рішень вищих судів (одноособові мирові судді, поліцейські суди, муніципальні суди). У деяких штатах є суди обмеженої юрисдикції: розглядають справи про нечисленні злочини. Ці суди іменуються муніципальними, поліцейськими.

Верховний суд США

Апеляційні суди США 12 судових органів	Апеляційний суд США для федерального округу	Апеляційні військові суди США
Суд оподаткування США 3	Суд міжнародної торгівлі США 3	Касаційні військові суди військово - морських і прикордонних сил США
94 федеральні районні суди (виключаючи три територіальні суди: Гуам, Вірджинські острови та Північні Маріїнські острови)		
	Суд позовний	

	на основі федерального права США	
	Апеляційний суд ветеранів США	

Отже, другу групу англо-американської правової системи очолюють США. Зазнавши значного впливу англійського права, ця країна є цілком самостійною у правовому відношенні. За своєю структурою сучасне право США не відрізняється від права Англії. Воно також диференціюється на загальне право і право справедливості, формується судовою практикою у вигляді прецедентів. Процесуальне право превалює над матеріальним. Також джерелами права є судовий прецедент, закон, правова доктрина, розроблена окремими суддями і суддівськими корпораціями. Як правило, доктрина утверджує високу роль суду в здійсненні контролю за конституційністю законів, при тлумаченні прецедентів. Як в Англії, так і в США зберігають своє значення суди справедливості, які існують у 10 штатах. У разі відсутності в загальному праві способів для вирішення питання вони керуються правом справедливості (не доходячи до створення прецеденту). У порівнянні з англійською правовою системою американська має одинадцять специфічних рис.

За структурою американське право належить до сім'ї загального права, тобто формується судовою практикою у вигляді прецедентів, поділяється на федеральне право і право окремих штатів.

Щодо судової системи, то в США їх склалися дві і цілком самостійні. До них можна звертатися, як до суду першої інстанції. Федеральні суди здебільшого поділяються на дві групи. Першу становлять традиційні федеральні суди (їх ще називають судами федерального права). Ці суди діють як окружні, їх рішення можна оскаржити в апеляційних судах, а рішення останніх у Верховному суді США. Крім цієї

системи існують спеціальні: федеральні суди, до компетенції яких входить розгляд податкових, митних, патентних та інших справ. До того ж кожний штат має свою власну судову систему. В одних штатах вона є двоступеневою, в інших - триступеневою. У більшості штатів судову систему очолює Верховний суд штату, який може створювати ще й спеціальні суди штатів, наприклад у справах неповнолітніх, у справах спадку, сільські, поліцейські суди та інше.

Інші правові системи європейського і позаєвропейського права Англо-Американського типу

Основні риси правової системи Канади

Канада входять до групи американського (позаєвропейського) загального права, яка формувалася під впливом системи англійського загального права. Правова система Канади сприйняла основний принцип цієї системи : рішення судів вищого рівня набувають сили судового прецеденту.

Джерелами права є:

- закон, який видається канадським парламентом;
 - норми права справедливості, створена Судом справедливості лорда - канцлера в Лондоні в XV - XVI століттях;
 - прецедентна норма англійського загального права.
- Прагнення канадських судів затвердити свої рішення як національні прецеденти тривалий час зазнавало опору із боку Великої Британії. Рішення канадських судів підлягали оскарженню Судовим комітетом Таємної ради в Лондоні. На цей час система канадського загального права є самостійною, її єдність забезпечується Верховним судом Канади і вищих судів провінцій, яким підпорядковані всі нижчі судові інстанції. Не втратили значення і увійшли до складу канадського загального права рішення англійських судів,

прийняті раніше у результаті тлумачення чинних у Канаді англійських законів і норм загального права.

Лише з 1982 р. Канада одержала можливість самостійно видавати закони. Був затверджений двопалатний парламент із широкими повноваженнями, у тому числі законотворчою функцією. Раніше закони створювалися британським парламентом. Конституційний закон 1982 р. установив, що з цього часу жодний акт британського парламенту не матиме сили в Канаді.

Оскільки Канада є федеративною державою, законодавчі повноваження в ній поділені між парламентом (регулювання економіки, торгівлі, мореплавання, грошові обігу і банків, патентів і авторського права, кримінального права і процесу та інше (всього 27 сфер)) і законодавчими зборами провінцій (податки, освіта, виховання та ін).

Канада, як і Англія, не має єдиної кодифікованої конституції. Конституцію Канади замінюють конституційні акти: Квебекський закон 1774 р., Конституційний закон 1791 р., Закон про об'єднання Канади 1840 р., Закон про Британську Північну Америку 1867 р., Конституційний закон 1982 р. англійський американський право європейський

Кодифікація цивільного і торгового права проводиться лише в провінції Квебек, яка розвивалася під впливом французького законодавства. Квебекський Цивільний кодекс 1866р. в основному відтворив структуру Цивільного кодексу Франції 1804р.

Чинний ЦК Квебека, що підтверджує культурну і правову самобутність провінції, цілком набрав сили в 1992р. Він розроблявся з початку 1960 - х років, приймався розділами (наприклад, другий розділ про сімейне право введений у дію в 1981 р.). Поряд із голландським цивільним кодексом він є одним із найдосконаліших за структурою.

Цивільний процесуальний кодекс Квебеку 1965 р. поєднав основні риси цивільного процесу французької моделі і процедури розгляду цивільних справ, правил оцінки доказів англійського загального права. В інших провінціях Канади

створюються не кодекси, а законодавчі акти, що регулюють значні правові інститути. Загальнофедеральним є кримінальний кодекс 1955р., що встановив заборону на застосування кримінальних покарань за діяння, не зазначені в ньому, але передбачені нормами загального права. Велика увага приділяється питанню уніфікації законодавства. З 1918 р. діють Федеральна комісія з правової реформи і Постійна конференція з уніфікації права в Канаді. Періодично обговорюються «модельні» проекти законів для рекомендації їх провінціям з метою подолання істотних відмінностей в їх законодавстві.

Отже, Канада входить до американського загального права, яка формувалася під впливом системи англійського загального права. Джерелами права є закон, який видається канадським парламентом, норма права справедливості, прецедентна норма англійського загального права. В 1982 році Канада одержала можливість самостійно видавати закони.

Особливості правової системи Австралії

Правова система Австралії зазнала сильного впливу загального права з моменту створення тут британських колоній (1788 р.). офіційний акт британської влади про поширення на Австралію загального права і парламентських актів був прийнятий у 1828 р. Основними джерелами австралійського права дотепер є судовий прецедент загального права і закон. Тоді ж була затверджена превалювання постанов Палати лордів і англійських апеляційних інстанцій над рішеннями австралійських судів. Вона діяла навіть в умовах, коли Австралія одержала можливість самостійно формувати свою правову і судову системи (за Конституцією 1900 р.). Лише з 1960 - х років австралійське загальне право почало позбавлятися розгляду його як частини англійського права і, врешті - рещт, рішенням

Судового комітету Таємної ради в Лондоні було закріплено як самостійна система права. Проте авторитет англійських суддів настільки укоренився у свідомості австралійських суддів, що вони традиційно посилаються у своїх рішеннях на заморських колег.

Загальне право і законодавство Австралії відрізняються від англійського і північноамериканського. Позаяк в США кожний штат має власне загальне право, в Австралії загальне право є єдиним для всіх штатів (всього їх шість) і територій (Північна та Австралійська столична). Єдність загального права забезпечується Верховним судом Австралії. Його рішення у скаргах на постанови суду будь - якого штату є обов'язковими для всіх судів. Рішення Верховного суду Австралії і верховних судів штатів та територій мають силу прецеденту. Нижчі суди такої прерогативи не мають. Проте верховні суди не вважають себе пов'язаними своїми рішеннями, тоді як для нижчих судів вони є обов'язковими.

На відміну від загального права, єдиного для всіх суб'єктів Австралійського Союзу законодавство становить систему законів, прийнятих як загально федеральним парламентом, так і окремими штатами. Законодавчі повноваження суб'єктів федерації доволі широкі. Більшість суспільних відносин (відносини земельної власності і деяких інших видів відносин власності, договірні відносини, відповідальність за заподіяння шкоди тощо) регулюється законодавством штатів. Регулювання певної частини суспільних відносин знаходиться у спільній компетенції Союзу і штатів. До виключної компетенції Союзу належить регулювання важливої і значної частини суспільних відносин (визначення юрисдикції судів і деякі інші питання правосуддя, питання наймання і звільнення, пенсійне забезпечення, шлюб і розлучення (крім приватних питань), банківське і авторське право та інше). У разі колізій між законами Союзу і штатів пріоритет мають загальносоюзні закони.

Кодифікація нормативних актів відбувається на рівні штатів. Наприклад, кримінальне право кодифіковане в штатах

Квінсленд, Західна Австралія і Тасманія. Громадяни Квінсленда пишаються своїм кримінальним кодексом 1899р., розробленим для Англії юристом Дж. Стифеном у 1877 р. Не прийнятий в Англії, він став чинним у їхньому штаті. В інших штатах і територіях проведено консолідації актів за окремими видами злочинів (убивство, крадіжка та ін)

На загальносоюзному рівні прийняті закони, що регулюють діяльність компаній (Закон про корпорації 1989р.), захист від різних видів забруднення навколишнього середовища (такі акти приймаються й у штатах, наприклад, у Південній Австралії в 1987 р.). Видано закони про скарги на дії посадових осіб, про страхування, про боротьбу з поширенням наркотиків та інше. Особливу увагу приділено регулюванню правового становища корінних жителів Австралії - аборигенів.

Сучасне реформування законодавства провадиться з метою встановлення однаковості законів Союзу і штатів.

Характерні риси правової системи нової Зеландії

Нова Зеландія потрапила до сфери дії загального права і статутів (законів) Британії, коли стала її колонією (1840 р.) . Набуття незалежності в 1947 р. не усунуло панування на її території британських законів, прийнятих у 1840 - 1947 рр., якщо в них зазначалося, що вони поширюються на Нову Зеландію. До того безправний у законодавчому відношенні новозеландський парламент (створений ще у 1852р.), провів титанічну роботу із заміни деяких англійських законів вітчизняними. Однак система загального права збереглася, збагатившись рішеннями вищих новозеландських судів. Юристи Нової Зеландії визнають силу судового прецеденту для себе і всіх нижчих судів. Судовими прецедентами вважаються рішення, прийняті вищими судовими інстанціями як у Новій Зеландії (обов'язковий прецедент), так і в Англії, Австралії, Канаді та інших країнах англо-американського права (переконуючий прецедент).

Законодавство Нової Зеландії характеризується впорядкованістю. Перевага віддається не кодифікації, а консолідації. Створено акти з найважливіших інститутів права. Проте деякі питання цивільного права (наприклад, зобов'язання, що виникають унаслідок заподіяння шкоди, та ін.) ще не консолідовані. Закони, як правило, створені за англійським зразком. Наприклад, закони з питань діяльності компаній, торгівлі, транспорту складені відповідно до англійського законодавства і норм загального права. Кримінальне законодавство (акт 1893р.) зазнало впливу від проекту кримінального кодексу, складеного Дж. Стифеном для Великої Британії. На цей час діє закон про злочини 1961р. Це, власне кажучи, Кримінальний кодекс. Він діє разом із Законом про поліцейські порушення 1927р. (у редакції 1965р. із подальшими змінами) та іншими нормативно - правовими актами.

Найвищими судовими інстанціями в Новій Зеландії є Апеляційний і Верховний суди. Апеляційний суд (очолює систему судів) розглядає апеляційні скарги на постанови Верховного суду в цивільних і кримінальних справах і постанови установ адміністративної юстиції, арбітражного суду. Верховний суд (складається із голови і 25 суддів) розглядає складні цивільні і кримінальні справи, а також скарги на постанови, винесені у них магістратськими судами, у деяких випадках - на рішення органів адміністративної юстиції. У розгляді цивільних справ Верховним судом беруть участь присяжні засідателі. Основна маса кримінальних і цивільних справ (крім справ про державну зраду, вбивство тощо) розглядається магістратськими судами - нижчою ланкою системи загальних судів.

Висновки

Отже, правова система - це всіх специфічних юридичних явищ, характерних для певної держави чи групи держав.

Правову систему складають: різноманітні правові акти, тобто юридичні норми з їхніми зовнішніми джерелами, об'єктивовані актами тлумачення і застосування цих норм, та діяльність відповідних суб'єктів зі створенням таких актів; різноманітні види та прояви правосвідомості; стан законності та його деформації, тобто акти правомірної і неправомірної поведінки.

Загальними тенденціями розвитку існуючих цивільно-правових систем світу нині є: уніфікація національних цивільно-правових систем; збагачення внутрішнього змісту національного цивільного права; збереження національних традицій права (звичаїв та звичаєвостей); різний рівень уніфікації в різних країнах, регіонах і різний ступінь уніфікації різних цивільно - правових інститутів.

Англо-американська правова сім'я як система загального права (common law) являє собою сукупність національних правових систем, які мають загальні риси, що проявляються у єдності закономірностей і тенденцій на основі норми, сформульованої суддями у судовому прецеденті, який є основним джерелом (формою) права, у поділі його на загальне право і право справедливості, у превалюванні процесуального права над матеріальним.

Англо-американська правова сім'я, що сформувалася багато років тому в Англії, є найбільш розповсюдженою в світі. Від інших правових сімей вона відрізняється тим, що як основне джерело права в ній визнається судовий прецедент. Суди не тільки застосовують, а й створюють норми права у процесі вибору відповідного прецеденту, його тлумачення, прийняття або неприйняття під приводом значних розбіжностей обставин справи, яка розглядається від тієї, що розглядалася раніше; суд у цілому і судді, зокрема, мають значну свободу. Визначення прецеденту джерелом права означає, що суд здійснює не тільки юридичну функцію (вирішення конфліктів на основі права), а й правотворчість. У силу таких обставин загальне право досить часто називають «судовим правом».

Ще однією особливістю є відсутність в англійській правовій системі чітко вираженого (у порівнянні з континентальним правом) поділу на галузі права. Норми загального права спрямовані перш за все на вирішення проблем, а не на формулювання загального правила поведінки як орієнтира на майбутнє. Характерне також традиційне перебільшення ролі процесуального права порівняно з іншими галузями права. Для цієї правової сім'ї характерний поділ права на загальне право та право справедливості. Поряд з англійським правом у англосаксонській правовій сім'ї особливо виділяється також американське право - правова система США. Вона почала формуватися ще в XVII - XVIII ст. в умовах світового колоніалізму і зберегла свої первинні особливості до цього часу. Особливий вплив на процес становлення і формування правової системи США справило англійське право. Зазнавши впливу англійського права, правова система США залишалася цілком самостійною у правовому відношенні, хоч за своєю структурою суттєво не відрізняється від права Англії. Вона також поділяється на загальне право і право справедливості, тут також формується судова практика у вигляді прецедентів. Джерелами права є судові прецеденти, закони, правові доктрини, розроблені окремими суддями і судовими корпораціями. Велике значення має інститут присяжних.

Серед інших особливостей правової системи США слід відмітити і її федеральний характер. На території США фактично діє 51 система права. Серед інших особливостей необхідно вказати на більшу роль, що у ній відіграє законодавство порівняно з англійською правовою системою, більшу «кодіфікованість», меншу роль судової практики.

Правова система Австралії зазнала сильного впливу «загального англійського права». Вплив англійського права був офіційно проголошений постановою британської влади, яка визначила, що норми «загального права» і парламентські акти, які діяли в Англії станом на 25 липня 1828р., підлягають обов'язковому застосуванню в існуючих на той час колоніях.

Це призвело до того, що хоча згодом Австралія й набула можливості самостійно формувати свою правову і судову системи, але постановам палати лордів майже завжди надавалась перевага перед рішенням австралійських судів. Лише в останнє десятиліття австралійське «загальне право» стало розглядатися як самостійна система права, головним джерелом якої визнаються сформоване у судових рішеннях «загальне право» і законодавчі акти.

Австралійське «загальне право», на відміну від законодавства, є єдиним для усіх шести штатів і двох (Північної і Австралійської столичної) територій австралійського союзу. Єдність його забезпечується Верховним судом Австралії. Тобто силу прецеденту мають тільки рішення Верховного суду Австралії і верховних судів штатів та територій, їх зобов'язані виконувати всі суди нижчих ланок.

У Канаді діє система англійського загального права, згідно з якою рішення судів вищого рівня набирають сили судового прецеденту. Джерелом права у Канаді вважають законодавчі норми, що видаються парламентом, та норми права справедливості, які були створені ще за рішеннями Суду канцлера в Лондоні у XV - XIX ст.

У наш час система канадського загального права є самостійною, її єдність забезпечується Верховним судом Канади і вищими судовими інстанціями, яким підпорядковані всі нижчі судові інстанції. Але не втратили значення і рішення англійських судів, прийняті раніше в результаті тлумачення дії в Канаді англійських законів і норм.

Нова Зеландія потрапила до сфери дії загального права і статутів Британії, коли стала її колонією (1840р.) Набуття незалежності в 1947 р. не усунуло панування на її території британських законів, прийнятих у 1840 - 1947рр., якщо в них зазначалося, що вони поширюються на Нову Зеландію. До того безправний у законодавчому відношенні новозеландський парламент провів титанічну роботу із заміни деяких англійських законів вітчизняними. Проте система

загального права збереглася, збагатившись рішеннями вищих новозеландських судів.

Хотілося також відмітити, що згідно актам проголошення незалежності України від 24 серпня 1991р. і Конституції України від 26 червня 1996р. - Україна є незалежною суверенною державою. Всі державні інститути України знаходяться на початку реформування, в тому числі і правова система. Наразі наша країна є країною кодифікованого права, тобто правову систему України можна віднести до романо-германської, в якій головною рисою є верховенство закону. Найбільш важливий закон на Україні - це Конституція. І для нас дуже важливо знайти ту ідеальну правову модель, яка б нас задовольнила. Проте дослідивши в курсовій роботі правові системи англо-американської правової сім'ї, я зрозуміла, що не існує ідеальної правової моделі, яка б одночасно підходила б для всіх країн світу. У романо-германській правовій системі правові норми чітко кодифіковані, але доктрина яка виражає рівність права і закону, може зіграти і негативну роль. Наприклад, так було в 30 - х роках в Німеччині і інших країнах, коли до влади прийшов тоталітарний режим, і змінив закони, поставивши закон над правом. В англо-американській системі навпаки право ближче до практики, але з іншого боку ускладнений пошук прецедентів для реалізації норм права.

До того ж з розширенням міжнародних зв'язків, як економічних так і політичних, сприяє уніфікації правових систем. І, можливо, в результаті розвитку міжнародного права, торгових та економічних зв'язків в країнах загального права все більшого значення набуде кодифікація, а в країнах континентального права навпаки - прецедент.

Список використаної літератури

1. Баскин Ю.П.Фельдман Д.І. История международного права. - М.: Международного отношения 1990р. - 208с.

2. Бегей І.І. Політична інститути суспільства в теоретичній спадщині Юліана Бачинського. - Львів, 1999р. – 67 с.

3. Георгіца А.З. Міжнародне публічне право: особлива частина. - Ч.: Чернівецький державний університет 1996р. – 162 с.

4. Гончаренко В.П. Правознавство. Навчальний посібник. - К., 2002р. 207с.

5. Зайчук О.В., Оніщенко Н.М. Теорія держави і права. Академічний курс : Підручник - К.: Юрінком Інтер, 2006р. – 688 с.

6. Закоморна В.С. Горменьова С.Г. Ріяка М.К. Конституційне право зарубіжних країн. 2 - ге видання.: К, 2004 р. - 265с.

7. Колодій А.М., Копейчиков В.В., Лисенков С.Л. Теорія держави і права: Навч.посібник. - К.: Юрінком Інтер, 2002р. – 368 с.

8. Котюк В.О. Теорія права. Курс лекцій – К.: Вентурі, 1996р. – 208с

9. Кравчук М.В. Правова система США: наукове видання. М-во освіти та науки України. Тернопільська академія народного господарства - К.: Нора – Друк, 2004 р. – 136 с.

10. Кудрявцев В.Н. Курс международного права: В семи томах РАН. Институт государства и права. - М.: Наука, 1989 р.

11. Макарчук В.С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн: Навч.посібник. - К.: Атіка, 2001р. – 592с.

12. Рене Давид. Основные правовые системы современности. – М., 1988г. - 342с.

13. Романов В.Г. Правовая система Англии. - М., 2000г. – 200 с.

14. Саидов А.Х. Сравнительное правоведение. - М., 2000 г. – 378с.

15. Скакун О.Ф. Общее сравнительное правоведение: Основные типы (семьи) правовых систем мира - К.: Юрінком - Інтер, 2008 г. – 464с.

16. Степанюк А.А. Міжнародне приватне право: теоретичні аспекти правового регулювання. М-во освіти і науки України, Національна юридична академія України ім. Я. Мудрого. - Х.: Майдан, 2005 р. - 200с.

17. Страшун. О.В. Конституционное право зарубежных стран. - М., 1998г. 298с.

18. Цвік М.В. Ткаченко В.Д. Богачьова Л.А. Загальна теорія держави і права: підручник для студентів вищих навчальних закладів юридичної спеціальності. - Х.: Право, - 2002 р. – 432 с.

РЕЛІГІЙНІ ПРАВОВІ СИСТЕМИ

Загальна характеристика правових систем релігійного типу

Серед компаративістів немає єдності в питанні виокремлення та класифікації систем релігійного права. Так, Р. Давид та К. Цвайгерт і Х. Кетц досліджують лише дві системи релігійного права: мусульманське (ісламське) та індуське¹. Вітчизняні та російські автори, в основному, також використовують цей поділ. Наведена класифікація є неповною, бо не охоплює всіх правових систем, заснованих на релігійних нормах. Не можна також розглядати окремі релігійні системи, наприклад мусульманське право, як правові сім'ї, оскільки до їх складу не входять інші правові системи. Релігійна правова сім'я поєднує чотири правові системи, а саме: системи мусульманського, індуського, іудейського й канонічного права.

Характерні риси релігійних правових систем:

1. Нерозривний зв'язок з релігією. Кожна правова система, що входить до цієї правової сім'ї, є частиною певної релігії — ісламу, індуїзму, іудаїзму, християнства. Норми права засновуються на релігійних уявленнях і віруваннях, унаслідок чого правові й релігійні норми тісно переплетені, а часто і збігаються. У цих системах не відбулося чіткого виокремлення норм права з інших соціальних норм, насамперед релігійних.

2. Розгляд права як результату божественного відкриття, а не як наслідку раціональної діяльності особистості і держави. Право надане раз і назавжди, тож завдання людини в такій системі — лише правильно усвідомити і витлумачити божественні норми. Якщо оцінювати реальність, а не церковні догмати, то необхідно визнати, що зміст норм релігійного права змінювався протягом історії. Це відбувалося шляхом

нового тлумачення релігійними діячами священних текстів. Проте такі релігії, як християнство й іудаїзм, визнали своє право створювати нові норми права.

3. Персональний характер дії права. Це означає, що засноване на релігії право поширює свою дію не на певну територію, а на конкретну релігійну громаду, тобто індивідуально. Це одна з принципових відмінностей релігійних систем права від національних, що поширюють свою дію за територіальною ознакою — на всіх осіб у межах кордонів держави — і екстериторіальною — на своїх громадян за межами держави. Релігійні правові системи поширюють свою дію тільки на осіб, які сповідують певну релігію, незалежно від того, де, на якій території вони мешкають. Якщо особа відмовилася від своєї релігії, вона виходить зі сфери дії цієї правової системи. Таким чином, право не поширюється на іновірців та атеїстів.

4. Визнання соціальної цінності права. В усіх релігіях присутня ідея богоугодного характеру права і воно визнається необхідним елементом справедливого суспільного устрою. Р. Давид зазначає, що існує два види принципів, якими керуються незахідні країни. Одні визнають велику цінність права, але саме право розуміють інакше, ніж на Заході (країни мусульманського, індійського й іудейського права), другі відкидають саму ідею права і вважають, що суспільні відносини повинні регламентуватися іншим шляхом (країни Далекого Сходу, Африки й Мадагаскару) 1.

5. Невизнання принципу формальної рівності прав людини. На відміну, наприклад, від романо-германської правової сім'ї, в якій цей принцип визнано як загальнолюдський¹, релігійні правові системи наділяють людину різним правовим статусом — правами й обов'язками згідно з належністю до певної групи, вирішено за такими критеріями, як статевий, національний, релігійний або соціальний. Класичним прикладом може бути кастовий поділ в Індії, який визнаний і захищається індуїстським правом.

Мусульманське (ісламське) право

Загальна характеристика мусульманського права

У науковій юридичній літературі не склалося визнаного всіма компаративістами єдиного визначення мусульманського права. Вчені, акцентуючи увагу на тих чи інших характерних його рисах, наводять найрізноманітніші визначення. Так, Л.Р. Сюкяйнен трактує мусульманське право як систему діючих юридичних норм, що підтримуються державою і виражають інтереси панівних соціально-політичних сил. К. Цвайгерт і Х. Кетц визначають його інакше: «Ісламське право (шаріат) є сукупністю норм або правил, здобутих з божественного відкриття, якими зобов'язаний керуватися віруючий мусульманин, якщо він хоче правильно виконувати свій релігійний обов'язок». В енциклопедичному довіднику «Правові системи країн світу» мусульманське право формулюється як одна з основних правових систем (правових сімей) сучасності, як комплекс соціальних норм, фундаментом і головною складовою частиною якого є релігійні установлення і приписи ісламу, а також органічно пов'язані з ними і пройняті релігійним духом моральні та юридичні норми.

У найзагальнішому вигляді мусульманське право можна визначити як релігійно-правову систему, що регулює суспільні відносини всередині громади, яка сповідує іслам.

Характерні ознаки мусульманського права:

1. Нерозривний взаємозв'язок права й ісламу. Мусульманське право, на відміну від національних правових систем, є не самостійною системою норм, а складовою частиною ісламу. Ця релігія містить, по-перше, теологію, яка встановлює догми й уточнює, в що мусульманин повинен вірити, по-друге, — шаріат, який наказує віруючим, що вони повинні і що не повинні робити. Шаріат у перекладі з арабської мови означає «шлях прямування» і є сукупністю правил поведінки, які називаються мусульманським правом.

Той, хто порушує приписи шариату, є не просто правопорушником, а відступником ісламської віри, який буде покараний Аллахом.

Іслам — наймолодша зі світових релігій. Її виникнення в VII столітті пов'язане з діяльністю Пророка Мухаммеда, що відповідно до переказу передав волю Аллаха людям. Незважаючи на відносно молодий вік, іслам швидко поширився по всьому світу. Спочатку він знайшов своїх прихильників в Африці, потім проникнув в Південну Європу та Азію. Нині мусульманське право охоплює своєю дією близько 1 млрд. осіб і є однією із тих правових систем, що продовжують інтенсивно розвиватися.

2. Регулювання мусульманським правом суспільних відносин тільки між мусульманами. Персональний характер його дії означає, що воно поширюється тільки на осіб, які сповідують іслам. У зв'язку з цим необхідно розрізняти поняття «мусульманське право» і «право мусульманських держав». У мусульманських державах застосовується як, власне, мусульманське право (Коран, суна, іджма і кійас), так і світське право цих держав (нормативні акти, звичаї, прецеденти). Таким чином, у межах однієї держави можуть співіснувати кілька систем права. Так, в Індії мусульманська громада, що становить близько 12 відсотків населення, застосовує мусульманське право, тоді як основна частина населення, яка сповідує індуїзм, — індуське право. Поряд з тим існує право Індії, дія якого поширюється на всіх громадян незалежно від їх релігійних уподобань.

Мусульмани часто використовують цю характерну рису, щоб обминути ті чи інші заборони, які існують у шариаті. Так, за мусульманським правом не дозволяється страхувати від нещасних випадків інших осіб, але цю заборону можна обійти, застрахувавшись у представника іншої віри, на якого вона не поширюється.

3. Мусульманське право складається переважно з обов'язків людини і санкцій за їх порушення. Ці обов'язки наказують мусульманинові здійснювати певні пристойні з

погляду ісламу дії та утримуватися від непристойних. Наприклад, Коран наказує, щоб мусульманин співчував безпомічним і слабким, чесно вів торговельні справи, не підкупував суддю, не займався лихварством і не грав в азартні ігри. Мусульманське право передбачає за порушення багатьох норм жорстокі покарання — страту, покалічення, биття ціпками. Так, наприклад, за крадіжку Коран передбачає відсікання руки: «Злодію та злодійці відсікайте їх руки ...» (5: 42(38)).

Питання суб'єктивних прав індивіда не знайшло широкого закріплення в шаріаті, хоча окремі вчені, зокрема Р. Давид, зазначає, що в ньому відведено місце і для поняття прав. Це досягається, з одного боку, визнанням певних меж обов'язків (Бог покладає на кожну людину те, що вона спроможна нести), а з другого — уточненням обсягу прав, визнаних за індивідами. Неповага до цих прав тягне санкції, що накладаються мусульманським суддею.

4. Архаїчний, казуальний і формальний характер права. Мусульманське право сформувалося в період середньовіччя в VII—X століттях і розглядається як результат божественного одкровення, внаслідок чого воно не спирається на авторитет будь-якого земного творця права, що спричиняє певні наслідки. Один із них полягає в тому, що мусульманське право, як право божественне, є, в принципі, незмінним. У західних правових системах загальноновизнано, що зміст права змінюється, оскільки законодавець, судді й усі інші сили суспільства, які беруть участь у правотворчому процесі, пристосовують його до мінливих потреб суспільства. Іслам виходить із постулату про богоданий характер усього суцього права, яке Аллах відкрив людям через Пророка Мухаммеда. Тому ісламська юриспруденція не знає історичного підходу до права, яке повинне відбивати існуючі в суспільстві відносини. Більше того, право дароване людині Аллахом раз і назавжди. Суспільство пристосовується до права, а не породжує його, з метою використання як інструменту для вирішення нових життєвих проблем, які щоденно виникають. Це призводить до

того, що багато положень мусульманського права має архаїчний характер, тобто не відповідає сучасним вимогам суспільного розвитку.

Однак необхідно розуміти, що мусульманське право не змогло б розвинути до сьогоденного стану, якби взагалі не мало інститутів пристосування до мінливих умов життя. Ісламська юриспруденція визнає, що право, яке відкрилося людям унаслідок божественного відкриття, не було відразу укладено в ясну й чітку для розуміння форму. Тому потрібна була багатовікова робота ісламських юристів, перш ніж вони змогли збагнути всю глибину змісту правових джерел і підготувати їх для практичного застосування. У результаті цього пізнання багато норм змінювало свій зміст, пристосовуючись до нових суспільних відносин. Але відповідно до ортодоксальних ісламістських поглядів усі ці зусилля були спрямовані не на створення нового права, а на відкриття, засвоєння і формулювання вже існуючого.

Формі викладу багатьох норм мусульманського права притаманна казуальність, тобто вони розраховані на регулювання окремих випадків і не охоплюють своєю дією групи однорідних суспільних відносин, як це робить абстрактна норма в романо-германському праві. Ця характеристика права пояснюється специфікою джерел, головні з яких Коран і суна є збірниками розрізаних висловлень і вчинків Пророка Мухаммеда. Так, згідно з шариатом, якщо хтось обвинувачується в перелюбстві, то цей злочин повинні підтвердити чотири свідки — вільні мусульмани, які мають бездоганну репутацію. У такому випадку винні караються сотнею ударів батоном. Чоловік піддається покаранню в штаних, стоячи, причому удари розподіляються по всіх частинах тіла, за винятком обличчя і статевих органів. Жінка зазнає покарання сидячи. Обом наносяться удари середньої сили, не занадто сильні й не занадто легкі. Батіг теж повинен бути середньої твердості.

Формальний характер мусульманського права виявляється в тому, що шариат більше вимагає дотримання

букви припису, ніж його духу. У повсякденному житті мусульмани використовують цю властивість права, щоб обминути не вигідні для них норми права. Приміром, Коран забороняє лихварство — позички під відсотки: «Аллах дозволив торгівлю і заборонив лихварство (2: 276 (275)2. Щоб обійти цю заборону, запроваджено систему «подвійного продажу»: позичальник «продавав» той чи інший предмет кредитору, а той відразу ж «перепродавав» його позичальникові за ціною, завищеною на обговорений позичковий відсоток, яка виплачувалася тільки після закінчення терміну позички. Такі «правові виверти» (хиял) дозволяли мусульманським судам не порушувати сталі звичаї і разом з тим додержуватися приписів шаріату.

5. Несистематизований характер права. Мусульманське право ніколи не знало широкої систематизації, на відміну від деяких інших сімей, наприклад романо-германського права, для якого кодифікація стала невід'ємною рисою. Як уже зазначалося, мусульманське право розглядається як результат божественного відкриття, внаслідок чого єдиним законодавцем визнається Аллах, і, як право божественне, є незмінним. «Земний» законодавець не може створювати або вносити зміни в існуючі норми права. Із цього принципу випливає заборона на зміну як змісту права, так і його форми. Норми двох першоджерел мусульманського права — Корана і суні ніколи не систематизувалися й існують у сталому вигляді протягом століть. Неможливість систематизації цих джерел пояснюється також формою викладу їх норм. Розрізнені висловлення і вчинки Пророка Мухаммеда дуже важко систематизувати, без деякої зміни їхнього змісту. Необхідно зауважити, що певну систематизацію норм Корана і суні дає третє джерело мусульманського права — іджма, що являє собою тлумачення двох вищеназваних першоджерел провідними богословами.

Спроби систематизації мусульманського права були розпочаті в Османській імперії. У 1869—1876 роках у рамках курсу на модернізацію країни було проведено найбільшу

кодифікацію норм мусульманського права, у результаті якої було прийнято єдине джерело — Маджалла. Це була перша спроба об'єднати в межах одного закону, що містив 1850 статей, усі норми ісламського права ханіфітської школи про власність і зобов'язання. Дія Маджалли поширювалася на більшість арабських країн, що входили до складу Османської імперії. Вона регулювала питання правоздатності та її обмеження, майнового й зобов'язального права, але не стосувалася сімейних відносин, що відповідно до принципу свободи віри і «персонального права» послідовників численних сект продовжували регулюватися різними школами мусульманського права в традиційній формі доктрини. Як відзначають К. Цвайгерт і Х. Кетц, цей крок був однаковою мірою і необхідний і незвичайний. Необхідний тому, що від світських судів, компетентних розглядати майнові позови, неможливо було більше вимагати вивчення середньовічних юридичних книг, а незвичайний — тому що вперше норми шариату відповідно до європейського зразка були відтворені у формі параграфів і набрали сили на підставі акта державної влади.

б. Існування кількох течій і шкіл мусульманського права. Іслам розколовся на дві великі течії — шиїтів і сунітів. На думку шиїтів, сан імама, духовного глави мусульманської громади, є спадковим у родині Алі (останнього з чотирьох халіфів, які правили після смерті Пророка Мухаммеда), виходячи з божественної вказівки самого Мухаммеда, і лише нащадки Алі мали легітимне право бути імамами. Тому шиїти вважали перших трьох імамів, особливо Омейядів, які здобули владу після смерті Алі, узурпаторами. Релігійні обряди і правова практика шиїтів та інших мусульман — сунітів багато в чому відрізняються. У наші дні шиїти становлять близько восьми відсотків усіх мусульман. Більшість із них мешкає в Ірані, у Південному Іраку, Йемені й у середньоазіатських державах, що утворилися на території колишнього СРСР, переважно в Туркменії, Казахстані й Узбекистані. Згодом кожна з течій розпалася на кілька правових шкіл.

Мусульманський світ сунітів розділювався на чотири школи. Перша з них — ханефітська школа — була заснована учнем школи Куфа в Іраку Абу Ханіфом. Їй властива відносна раціональність у методах дослідження окремих приписів і велика обережність у використанні традицій. Ханефізм проникнув з Іраку в Єгипет, Сирію, Персію, Індію, Китай і Центральну Азію. Сьогодні він превалує в Туреччині, мусульманських республіках колишнього СРСР, Йорданії, Сирії, Афганістані, Пакистані, Індії. Другою значною сунітською школою є школа Малекіта, засновником і головою якої був Малік Ібн Анас. Вона вважається школою, яка найбільше поважає звичаї Медіни, враховує загальний інтерес і закінченість релігійного закону. Ця школа була поширена в Єгипті, Судані, Кувейті, Катару, Бахреїні, Аравійських Еміратах і на частині східного узбережжя Аравійського півострова. Малекізм зустрічається сьогодні в країнах Західної Африки. Школа хафецитів була створена Ель Хафеї. Його теорія джерел права виходить з релігійного ідеалу, а не ґрунтується на творчому вивченні практики. Хафецизм має прихильників у Палестині, Адені й на півдні Аравійського півострова. З ним можна зустрітися також у Пакистані, Єгипті, Індонезії, Малайзії, Індії й Східній Африці, на Цейлоні і Філіппінах. Ханбалізм — по імені його засновника Ахмада Ібн Ханба-ла — вважається найбільш суворою зі шкіл через надзвичайну прихильність до традицій. Сьогодні його прихильники мешкають в основному в Саудівській Аравії й у кількох місцевостях Іраку й Сирії.

Шийтський напрямок ісламу розпався на дві школи. Школа зейдитів, заснована Зеїдом бен Алі, вважається найближчою сунітським школам. Ця школа переважає в Йемену. Ще одна шийтська школа Джа-Фарита заснована Саадеком Аль Джа. Її послідовники спираються тільки на традиції імамів — вихідців із родини Пророка. Джа-Фаризм домінує в Іраку й Ірані. Школи мусульманського права різняться між собою багатьма деталями, але їхні принципи залишаються загальними. Так, той, хто бажає, може пристати

до іншої школи, підкорившись її владі. Визнається також право суверена наказати своїм суддям застосовувати правила певної школи.

Джерела мусульманського права

Активний розвиток різних напрямків і шкіл у мусульманському праві призвело до побоювання, що воно може втратити єдині принципи і розчинитися в безлічі окремих думок. Щоб протидіяти цьому, відомий учений Аш Ша-фія сформулював вчення «чотирьох коренів» мусульманського права, завдяки якому юристи одержали єдину систему джерел мусульманського права. Відповідно до цього вчення, «чотири корені» мусульманського права — це Коран, сута, іджма і кійас.

Коран — священна книга мусульман, запис дарованого Аллахом відкриття, переданого через Пророка Мухаммеда в 610—632 роках. Це, безперечно, перше джерело мусульманського права. Однак положень юридичного характеру, що містяться в ньому, явно недостатньо для того, щоб регламентувати всі відносини, що виникають між мусульманами. Лише близько 500 аятів (віршів) з понад 6200, які містяться в Корані, встановлюють певні правила поведінки.

Ісламська юриспруденція виокремлює два основні різновиди правил поведінки, які містить Коран. Перший з них становлять деталізовані норми, наприклад приписи сур (глав) «Корова», «Жінки» і «Розлучення» з питань шлюбу, сім'ї і спадкування. На відміну від них, інші сфери взаємин людей відбилися лише в кількох айатах. Так, торгівлі прямо стосуються тільки чотири з них (12: 275, 282; 4: 29; 62: 9)3. Друга група правил правового змісту має вигляд загальних принципів і цілей, свого роду вихідних орієнтирів, що повинні лежати в основі формулювання конкретних правових рішень. До них можна віднести принципи виконання взятих зобов'язань, не обтяження людини тощо (5: 1; 2: 286)1.

Суна — це збірник зафіксованих у формі переказів (хадисів) висловів і вчинків пророка Мухаммеда, що вважаються зразком, якого мають дотримуватися мусульмани. Разом із положеннями Корану вона становить зміст шаріату і вважається його провідним джерелом, що має вирішальне значення для тлумачення заповідей цієї священної для мусульман книги. Ці перекази збиралися й відтворювалися багатьма посередниками. Два великих доктори ісламу — ал-Бухарі і Мослем у IX столітті здійснили копітку роботи, щоб виявити справжні висловлення Пророка. Робота, проведена ними та іншими вченими того ж періоду, створила солідне підґрунтя мусульманської віри. Мусульманська правова наука спирається на різні зводи норм, серед яких провідна роль надається «Достовірному збірнику» імама ал-Бухарі (810—870). Його визначальною рисою є класифікація включених до нього хадисів за предметною ознакою (збірник розбито на 97 ю-шг, які містять 7397 переказів), що полегшує їх використання в інтересах правової теорії і практики. З цією ж метою склалися спрощені збірки хадисів, відібраних не тільки із цього збірника, а й з інших визнаних зводів. Серед таких коротких збірників великий авторитет у мусульманських правознавців має компіляція «Одержання бажаного із джерел правових норм» ал-Аскалані (1372—1449).

Іджма (доктрина мусульманського права) — одне з основних джерел мусульманського права, одностайні думки найбільш авторитетних ісламських правознавців однієї чи всіх шкіл з питань, не врегульованих у прямій формі в Корані та суні. Вона являє собою коментарі, що заповнюють прогалини в релігійних нормах. У повсякденному житті правозастосовці, у тому числі й судді, використовують і посилаються саме на іджму.

Кійас — джерело мусульманського права, що тлумачить Коран і суну з використанням особливого методу — судження за аналогією. Його суть полягає в застосуванні відповідних норм, сформульованих у Корані й суні, до інших аналогічних

випадків. Кійас набуває юридичної чинності, якщо його визнано вищим мусульманським духівництвом.

Коли класичне вчення «чотирьох коренів» ісламського права запанувало у всіх правових школах, почався поступовий підйом правотворчої діяльності ісламських юристів. Раніше застосовуваний метод відносно вільного прийняття рішень зі спірних питань (щоправда, все-таки орієнтованого на Коран і суну) став розглядатися як неприпустимий. Усе частіше проблеми, що викликали сумнів, вирішувалися із загальної згоди вчених. Знайдені в такий спосіб рішення почали становити основну частину божественного права і тому були недоступні для критики. Уже в IX столітті набула пріоритету думка, що юристам не можна приймати самостійні рішення з якогось правового питання, ґрунтуючись тільки безпосередньо на Корані і суні. Їхня діяльність обмежилася тлумаченням правових книг, визнаних окремими школами як авторитетні джерела.

У сучасному мусульманському праві вирішального значення надається єдиній погодженій думці вчених, оскільки в кінцевому підсумку воно визначає, яку норму Корану чи суні конкретно або за аналогією варто застосувати як діюче право. Безпосередньо до Корану чи суні можуть звертатися лише окремі найбільш знані вчені. Більш того, як вказує Л. Р. Сюкіяйнен саме у формі доктрини була створена більша частина діючого мусульманського права.

Необхідно зазначити, що ні звичай, ні судова практика не визнаються офіційно джерелами права. Судова практика ніколи не зв'язує дії судді (каді). Його рішення, численні й різноманітні, ніколи не розглядалися мусульманськими юристами як джерела права, бо це тільки судження морального плану, що можуть зазнати всіляких переглядів з метою поліпшення. Формально мусульманські юристи так само не вважають звичай джерелом права, але іноді його використовують для доповнення чи уточнення застосовуваного принципу права чи правової норми. Звичаї,

що відповідають догмам мусульманського права, фактично розширюють сферу його дії і доповнюють його.

Водночас із визнаними звичаями важливе практичне значення для функціонування мусульманського права та його фактичного пристосування до змінюваної дійсності мають угоди. Як і звичаї, вони не є джерелами права, однак відіграють важливу роль у його еволюції. Величезна можливість використання угод і звичаїв у мусульманському праві визначається насамперед тим, що воно при всій своїй релігійній суворості й ортодоксальності залишає широке поле для самостійної діяльності суб'єктам правовідносин, для прояву ними ініціативи. «Немає ніякого злочину в укладенні угод з урахуванням того, що наказує закон», — говорить норма мусульманського права. Завдяки угодам найчастіше вносилися значні зміни в існуючі правові норми, які, відповідно до сформованих уявлень про право, не завжди вважалися обов'язковими. Через це судова практика ряду мусульманських країн допускала раніше і допускає зараз певні відступи від існуючих правил, наприклад, при укладенні шлюбів або при вирішенні інших сімейно-побутових питань (можливість розірвання шлюбу з ініціативи не тільки чоловіка, а й дружини тощо).

Право сучасних мусульманських держав

Необхідно розрізняти два близьких, але не ідентичних поняття — «мусульманське право» і «право мусульманських держав». Звертаючи увагу на цю обставину, вчені цілком резонно зауважують, що суспільство в мусульманських державах завжди живе під владою звичаїв та законів, які, безумовно, спираються в основному на принципи мусульманського права, відводячи їм досить серйозну роль. Однак у різні епохи в деяких країнах звичаї й закони могли, проте, відходити від ортодоксальних положень з певних питань, і входити в суперечність із принципами й нормами релігійного мусульманського права. Навіть коли мусульманське право мало найвищий авторитет, далеко не

завжди його елементи набували однакового практичного значення.

Як зазначає М. М. Марченко, з розвитком суспільства дуалізм правових систем мусульманських країн не тільки не зникав, а, навпаки, все більше посилювався. Це пояснюється багатьма причинами, і передусім — ускладненням соціально-економічних, політичних та інших відносин усередині самого суспільства, що на певному етапі вже не можуть регулюватися тільки за допомогою релігійних норм і догм. Це зумовлено також розширенням і поглибленням зв'язків між різними країнами, у тому числі ісламськими й неісламськими, що об'єктивно вимагають розвитку не так релігійної, як світської нормотворчості. Нарешті, аж ніяк не другорядними причинами посилення правового дуалізму в мусульманських країнах є факти об'єктивного «вростання» мусульманського права в правові сім'ї й системи інших країн, фактори вестернізації, вплив західного права на правові системи мусульманських країн. Є й інші причини посилення дуалізму і пристосування існуючих у мусульманських країнах правових систем, до постійно змінюваного економічного і соціально-політичного середовища у світі. Їх багато, і вони дуже різноманітні. Але всі вони разом і кожна зокрема зумовили в ряді мусульманських країн радикальну модернізацію правових систем, проведення в багатьох із них прозахідних правових реформ, кодифікацію законодавства, реорганізацію судових систем та ін.

Р. Давид зазначає, що правові системи мусульманських країн у їх сучасному вигляді дуже різні, оскільки суспільний розвиток цих країн також дуже різний, як неоднакові і традиції. Єгипет, Малі, Пакистан, Індонезія різняться між собою за багатьма параметрами. Загальну картину правових систем мусульманських країн у зв'язку з цим дати дуже важко. Установивши загальні риси, він запропонував виокремити три групи країн. Але нині необхідно внести зміни в запропоновану ним класифікацію, бо перша група, що становила країни з мусульманським населенням, які стали

соціалістичними республіками, зникла з політичної карти світу. Отже, сьогодні можна говорити про дві групи мусульманських держав, використовуючи два критерії поділу: ступінь використання мусульманського права для регулювання суспільних відносин у цих країнах і обумовленість норм національного права нормами шариату.

До першої групи належать: Саудівська Аравія, Об'єднані Арабські Емірати, Іран, Кувейт, Бахрейн, Катар, Афганістан, Пакистан та ін. У цих країнах іслам є державною релігією, а мусульманське право становить підґрунтя правової системи держави. Усі джерела національного права повинні відповідати приписам шариату.

Так, правова система Ірану повністю побудована на положеннях шариату. Норми і принципи мусульманського права впливають на конституційне законодавство й обрану Іраном форму правління. Вони відіграють провідну роль і в інших галузях чинного права, забезпечуючи підпорядкування ісламським нормам усіх сторін суспільного (політичного, економічного, культурного) й особистого життя громадян, дотримання не тільки юридичних, а й моральних норм, що стосуються навіть одягу і форми проведення дозвілля мусульман. У ст. 2 Конституції Ісламської Республіки Іран, прийнятої в 1979 році й оновленої в 1989 році, говориться: Ісламська Республіка — це система правління, заснована на вірі: 1) в єдиного Бога, у те, що він установлює закони шариату і що людина повинна підкорюватися його волі; 2) в божественні відкриття та їхню основну роль у тлумаченні законів; 3) в Страшний суд і його конструктивну роль у людському вдосконалюванні на шляху до Бога. Стаття 4 Конституції прямо закріпила положення про обов'язкову відповідність шариату всіх прийнятих законів. Ця стаття є пріоритетною стосовно інших статей Конституції, а також законів і постанов, причому висновок із приводу відповідності законів ісламським нормам виноситься факіхами (ісламськими правознавцями) Ради по охороні Конституції й ісламських норм. В Ірані видаються закони, орієнтовані на

закріплення у своїх статтях загальних принципів джафаритської школи мусульманського права. Водночас в Ірані діє низка кодексів — торговельний, цивільний, цивільний процесуальний, кримінальний, прийнятих на початку ХХ століття за романо-германськими зразками. Після прийняття нової Конституції вони не були скасовані, а лише змінені відповідно до ісламських правових установок.

Другу групу становлять держави, у яких мусульманське право регулює тільки окремі сторони громадського життя, що стосуються особистого статусу й релігійних установ, іноді земельного режиму, тоді як світське право регулює всі інші сфери суспільних відносин на принципах, які не відповідають положенням шаріату. Ця група, у свою чергу, поділяється на підгрупи залежно від того, на яких засадах розвивалося національне право — за зразком загального права (Нігерія, Судан, Танзанія, Індія, Бангладеш, Малайзія,), французького (Алжир, Марокко, Сенегал, Сирія, Туніс, Йорданія) чи голландського (Індонезія).

Так, Нігерія була тривалий час колонією Великобританії і здобула політичну незалежність тільки в 1960 році. Правовій системі цієї країни притаманний змішаний характер. Найважливішим елементом нігерійської правової системи в цілому є введене в колоніальний період англійське загальне право. У Нігерії діють як федеральні, так і регіональні закони, що вказують на англійське право як джерело національної системи. Закони про федерацію та колишню столицю країни Лагос вказують, що застосуванню підлягають загальне право Англії і доктрини права справедливості загального застосування, що діяли в Англії на 1 січня 1900 року. Після досягнення незалежності багато законів, заснованих на англійському праві (особливо кримінальні), були істотно змінені і доповнені з метою відбиття в них національних цінностей і традицій нігерійського народу.

Другим елементом правової системи Нігерії (точніше, її самостійною підсистемою) є мусульманське право, що застосовується до мусульманської громади, насамперед у

питаннях особистого статусу. Крім того, у північних штатах країни з переважно мусульманським населенням діє окремий Кримінальний кодекс Північної Нігерії 1959 року, що відтворює багато положень мусульманського кримінального права. Як і в багатьох інших країнах з мусульманським населенням, у Нігерії спостерігається процес реісламізації правової системи. Протягом 1999—2000 років сім штатів (із 36) офіційно оголосили про введення на їх території законів шариату, а ще чотири штати готуються це зробити. Як самостійна система зберігається також звичаєве право, норми якого можуть регулювати більшість видів суспільних відносин певної частини громадян, включаючи кримінально-правові. Кожен тип права застосовується відповідним йому видом судів (цивільні, мусульманські, суди звичаєвого права)¹.

Алжир, який належить до другої підгрупи країн, з 1830 року по 1962 рік був колонією Франції. Його правовій системі властивий змішаний характер: більшість галузей законодавства засновані на французькій правовій традиції, а питання особистого статусу (шлюб, сім'я, спадкування) і деякі інші регулюються мусульманським правом. До 1830 року в Алжирі застосовувалося тільки мусульманське право. Французьке законодавство було ніби накладене на існуючу правову систему. В одних питаннях воно замінило мусульманське право, а в інших діяло паралельно як персональне право європейців. Уже в 1834 році в Алжирі були прийняті Цивільний і Торговельний кодекси за французьким зразком. Після здобуття Алжиром незалежності французьке право (за деякими тлумаченнями) залишилося чинним. Спеціальним законом від 31 грудня 1962 року було передбачено можливість використання в республіці законодавства колоніального періоду, за винятком актів, що суперечили суверенітету алжирського народу і мали колоніальний і дискримінаційний нахил.

Індонезія, яка належить до третьої підгрупи, з початку ХХ століття опинилася під владою голландців. Голландські колонізатори принесли на архіпелаг своє право. У 1945 році в

Індонезії була проголошена незалежність. Правова система держави теж має змішаний характер. Більшість головних галузей права в колоніальний період були кодифіковані за зразком відповідних голландських актів і належать до романо-германської правової сім'ї. Основні законодавчі акти того періоду (включаючи ЦК і КК) залишилися чинними й після здобуття країною незалежності. Водночас шлюбно-сімейні відносини й інші питання особистого статусу здебільшого регулюються ісламізованим звичаєвим правом. У відносинах між мусульманами також застосовується безпосередньо мусульманське право.

Індуське право

Загальна характеристика індуського права

У працях, присвячених дослідженню індуського права, майже відсутні його визначення. Н.О. Крашенинникова пояснює це історичними змінами в ньому, що виключають можливість навести єдине формулювання. У загальному вигляді індуське право можна визначити як релігійно-правову систему, яка регламентує суспільні відносини всередині громади, що сповідує індуїзм.

Характерні риси індуського права:

1. Індуське право є складовою частиною індуїзму — релігії, що являє собою комплекс різноманітних релігійних, філософських і соціальних поглядів. Індуїзм сформувався внаслідок еволюції і злиття ведичних і брахманських традицій. В основу його віровчення покладено релігійні та філософські ідеї брахманізму (карма, сансара, реінкарнація та ін). Серед розмаїття богів найбільш поширені й шановані: Брахма, Вішну і Шива. Індуїзм відрізняється від інших релігій віротерпимістю, відсутністю агресії до осіб, які дотримуються інших поглядів. Кожен індус може вірити в того чи іншого бога, в кількох богів або взагалі не вірити в нього. Індуїзм має безліч культів і ритуалів, але не має чітко окресленої

теологічної доктрини. Водночас він містить певні, основні вірування релігійно-філософського характеру, яких дотримується абсолютна більшість індусів. Визначальною рисою індуїзму є також відсутність єдиної релігійної організації. З часом із цих вірувань, що мають спільну основу, розвилися різноманітні релігійні напрямки, такі як буддизм, джайнізм, сикхізм. Їх розглядають і як самостійні релігії, і як напрямки індуїзму.

2. Персональний характер дії права, що поширюється тільки на осіб, які сповідують індуїзм, незалежно від того, в яких державах вони мешкають. Найбільша громада прихильників індуїзму (близько 1 млрд.) проживає в Індії, де вони становлять близько 83 відсотків населення. Як релігійні меншості вони представлені в Палестині, Бірмі, Сінгапурі, Малайзії, Танзанії, Уганді й Кенії. У судовій практиці Індії склалося правило, відповідно до якого індуське право діє стосовно осіб, виходячи з двох критеріїв — народження в родині індусів або належність до релігії. Воно не поширюється на осіб, які перейшли у віру, несумісну з індуїзмом. Проте індус не втрачає права знову повернутися до своєї віри, що тягне за собою відновлення дії на нього індуського права. Норми індуського права застосовуються до послідовників усіх релігійних напрямків індуїзму — буддизму, джайнізму, сикхізму та ін. Індуське право офіційно не поширюється на чотири релігійні меншості Індії — мусульман, християн, іудеїв і парсів.

3. Яскраво виражений кастовий характер. Касту характеризують як соціальну спільноту або групу в складі індійського суспільства, спільноту по народженню, спадкоємну, ендогамну, закриту для проникнення сторонніх, яка традиційно спеціалізується за родом господарської діяльності чи колом занять, з яскраво вираженою кастовою самосвідомістю, чие місце строго визначене в складній індійській соціальній ієрархії¹. Відносини всередині касті і з членами інших каст регулюються спеціальними нормами поведінки. Таких каст і підкаст налічується в Індії близько 3,5

тисяч. Відповідно до історичної традиції вони розбиті на чотири групи: брахманів (спочатку — каста священиків), кшатрійів (воїнів), вайшійів (купців) і шудрів (слуг і ремісників). Поза цим поділом стояла каста «недоторканих», що посідала найнижче місце в соціальній ієрархії. Вона фактично перебувала поза сферою правового регулювання індуського права, яке стосувалося її тільки в питаннях обмеження правоздатності. Перехід з однієї касты в іншу не допускався. Між кастами був установлений жорсткий ієрархічний порядок. У його підґрунті лежав принцип чистоти касты, ступінь якої залежав від її місця в ієрархії. Чистота касты повинна була залишатися незаплямованою, і тому не можна було встановлювати контакти з членами нижчих каст. На підставі цього принципу були розроблені численні норми, що забороняють одружуватися з членами каст нижчої чистоти, так само як і приймати їжу в їх присутності й навіть наближатися до них. Ці норми застосувалися судами Індії аж до 1949 року. Наприклад, суд визнавав шлюб між представниками різних каст недійсним, а дітей, народжених у такому шлюбі, — незаконнонародженими. Відповідно до Конституції Індії, прийнятої в 1950 році, були скасовані всі норми, згідно з якими належність до каст спричиняла відповідні юридичні наслідки для їх членів. Незважаючи на спроби держави змінити правила поведінки в цій сфері, велика кількість індусів — переважно мешканці сіл (які становлять до 80 відсотків населення) — продовжують жити, дотримуючись давніх принципів кастового поділу.

4. В індуському праві існує кілька шкіл, наявність яких пояснюється різними причинами — великою різномірністю населення (в Індії проживає близько 500 народностей, які говорять 1652 мовами) і великою розмаїтістю джерел права. В одній місцевості віддають перевагу одним із них, в другій — іншим. В індуському праві переважають дві головні школи — Митакшара і Дайябхага. Ці школи разом з підшколами панують кожна у відповідних географічних районах, хоча особистий статус індивідів й не залежить від того, де вони

проживають. Школа Дайябхага поширена в Бенгалії й Ассамі, Митакшара — в інших частинах Індії та Пакистані.

5. Індуське право зазнало сильного впливу інших правових систем — мусульманського і англійського права. Найдавніші джерела індуського права — веди були створені ще в другому тисячолітті до н. е. Протягом значного історичного періоду воно розвивалося самостійно. Мусульманське панування, що встановилося в Індії в XVI столітті, досить відчутно загальмувало розвиток індуського права. Суди зобов'язані були застосовувати тільки мусульманське право, індуське ж могли застосовувати тільки панча-яти (збори) каст для вирішення внутрішньообщинних проблем. Це привело до звуження сфери дії індуського права, що залишалось діяти головним чином у вузькій сфері релігії та особистих стосунків.

У XVII і XVIII століттях мусульманське панування змінилося англійським. Англійці не заперечували проти застосування щодо населення Індії, особливо у царині приватного права, більш знайомих йому правових норм. Проте встановлення англійського панування значно вплинуло на розвиток індуського права. Р. Давид зазначає, що цей вплив виявився подвійним чином. Насамперед слід наголосити на його позитивній дії, оскільки було офіційно визнано (на відміну від періоду мусульманського панування) авторитет індуського права, тобто англійці визнали рівне значення мусульманського й індуського права, а англійським судам було надано право розглядати на їх основі всі спори, що не торкалися інтересів англійців. З іншого погляду, англійське панування, навпаки, було негативним для індуського права, бо воно спричинило глибоку його трансформацію. Наслідком цього впливу було обмеження дії індуського права лише регламентацією вузького кола відносин, тоді як найважливіші сфери громадського життя підпали під дію нового територіального права, що застосовувалося до всіх громадян Індії незалежно від їхньої релігійної належності.

К. Цвайгерт і Х. Кетц зазначають також, що застосування індуського права англійськими судами призвело до його «корозії». Застарілі норми, що регулювали право власності, були витіснені загальним правом. І, навпаки, в галузі сімейного і спадкового права діяв принцип, відповідно до якого всі справи, що стосуються спадщини, шлюбів, каст, інших релігійних звичаїв чи інститутів, вирішувалися згідно з нормами індуського права. Однак англійському судді було досить важко реалізувати цей принцип. Серед великої кількості юридичної літератури тільки деякі праці були перекладені англійською мовою із санскриту. Але навіть вони часто залишалися загадкою для суддів, які практично не мали майже ніякого уявлення про умови життя індусів і неписані правові традиції. Тож судді намагалися вирішити проблему, залучаючи до судів місцевих мандрівних знавців — пандитів, у яких англійські судді могли набути необхідних знань зі спеціальних питань індуського права. З 1864 року від їхніх послуг відмовилися, бо судді вже мали на цей час необхідний досвід у зверненні до індуського права, та й стало більше перекладених англійською мовою юридичних книг, а найголовніше — кількість судових рішень досягла необхідного рівня, що дало можливість суддям застосовувати їх як прецеденти.

У результаті діяльності судів індуське право в період британського колоніального правління стало відрізнятися від первісного нормативного змісту дхармашастр. Це пояснюється, з одного боку, тим, що суддям була доступна тільки незначна частина літератури з класичного індуського права, перекладена англійською мовою, а це призвело до того, що вони могли спиратися тільки на ці праці, хоча існувало й багато інших джерел. А з другого боку, судді часто заповнювали прогалини і незрозумілості в традиційних текстах, звертаючись, як правило, до принципів загального права і створюючи при цьому, по суті, самостійні юридичні норми. Таким чином, у судовій практиці місце класичного індуського права поступово посіло так зване англо-індуське

право, в якого невдовзі вже не було потреби опиратися безпосередньо на традиційні джерела писаного права, набуло характеру чисто прецедентного і почало широко застосовуватися індійськими судами.

Джерела індуського права

Джерела індуського права дуже різноманітні, що пояснюється величезним історичним відрізком, на якому вони створювалися, і релігійною специфікою цієї системи. Перші джерела датуються ще II тисячоліттям до н. е., що створює певні труднощі при їхньому вивченні, бо далеко не всі давні тексти збереглися до нашого часу. Найстарішим із них є — веди (Ригведа, Самаведа, Яджурведа, Атхарваведа) — священні книги в яких містяться божественні для індусів приписи. Вони були створені близько II тисячоліття до н. е. у формі релігійних пісень, молитов і висловів. Хоча веди для індусів мають божественне походження і їх вони розглядали як джерело релігії і права, проте реальний вплив вед на суспільні відносини був вкрай незначний уже протягом значного історичного періоду. Через те що вони містили досить незначну кількість конкретних норм права, їх значення для розвитку індуського права також оцінюється неоднозначно. Роль вед полягає не в тому, що вони є безпосереднім джерелом права, на основі якого можна регулювати конкретні суспільні відносини, а скоріше в ідеологічному підґрунті для створення інших джерел.

Давніми пам'ятниками індійської літератури, що містять норми права, є смрити. Це санскритське слово означає «заповідану» мудрість окремих авторитетних учених і священнослужителів. Смрити являють собою релігійні, наукові і правові трактати, які коментують веди. їх датування вкрай складне, оскільки індуїстські уявлення про безупинно поточний світовий процес без початку й кінця заперечували хронологічну впорядкованість історичних подій. Тому можна лише приблизно назвати час створення смрити — між 800 роком до н. е. і 200 роком н. е. Теоретично вважається, що всі

смирити засновані на священному відкритті — на ведах. Тож, якщо текст смрити суперечить ведам, то він не може застосовуватися. З огляду на те, що в самих ведах дуже мало правових норм, це правило фактично не застосовувалося. При цьому вважалося, що авторам смрити ще були відомі багато з нині загублених текстів вед. Як вважають деякі дослідники, джерела смрити слід шукати у звичаях і ритуалах, характерних для релігійних культів і соціального життя індусів того періоду. Таким чином, стає очевидним (хоча ортодоксальне вчення цього не визнає), що смрити різняться між собою, бо вони створювалися в різні епохи і кожен автор прагнув врахувати нові звичаї, що постійно народжувалися.

Серед текстів смрити виокремлюють дхармасутри — перші відомі збірники зафіксованих у письмовій формі конкретних правових норм, що визначають, як повинна поводитися людина відповідно до свого місця в кастовій ієрархії стосовно богів, царя, священників, предків, членів своєї родини, сусідів, тварин. Найстаріші дхармасутри — Раутами, Бауд-хаяни, Апастамби, Васиштхи — виникли в VI—III століттях до н. е.

Наступним кроком у розвитку смрити стали дхармашастри — збірники норм (дхарми), які створювалися у брахманських школах і мали форму віршів. Найвідоміші з них — закони Ману, закони Яджнавалк'я, закони Нарада, що, як гадають дослідники минулого, складені в період між I століттям до н. е. і III—VI століттями н.е. У них вперше даються відносно впорядковані і зрозумілі норми, що за сучасними поняттями відповідали б нормам цивільного, кримінального і процесуального права. Авторитет того чи іншого трактату, що викладає дхарму, остаточно і незмінно встановлений традицією. Дхармашастри, визнані такими, що є одним цілим, незалежно віддати створення кожної з них. Щоб пізнати дхарму, слід враховувати весь цей комплекс. Її знання неможливо почерпнути з якоїсь окремої праці, хоч би який авторитет вона мала: шастри роз'яснюють і доповнюють одна одну. У правовій теорії склалася релігійна установка про те,

що норми всіх дхармашастр мають рівне значення і не можуть між собою суперечити. Закони Ману закріплювали, що, «коли є протиріччя удвох частинах священного відкриття, то вони обидва вважаються дхармою ...».

В ієрархії джерел права в давній Індії особливого значення надавалося артхашастрам — творам, що охоплюють філософські, соціально-політичні й економічні проблеми державної діяльності. До нас дійшла одна артхашастра, приписувана Каутільє — раднику царя Чандрагупти3. Головний її зміст — розгляд дхарми царя, внутрішньої і зовнішньої політики, у центрі уваги якої стоїть поняття вигоди, користі (артхи). Дхармашастри визнають артхашастру як джерело права. Був визнаний пріоритет дхармашастр над артхашастрами. «Дхармашастри мають більше значення, ніж артхашастри, — таке правило», — проголошує Яджнавалк'я.

Важливими джерелами права були нібандхи (або нібандхази за Р. Давидом), що являють собою збірники коментарів до дхармашастр. Нібандхи склалися в проміжку між XI століттям і кінцем XVII століття. Їх мета — пояснити часто незрозумілий зміст дхармашастр, усунути явні суперечності між ними, зробити їх доступнішими простим людям. Так, деякі автори витягали зі старих текстів і систематизували відповідні уривки, що їх можна було застосувати в сучасних їм умовах. У такий спосіб було «модернізовано» чимало норм, а багато застарілого юридичного матеріалу зовсім вилучено з правового обороту. Інші автори писали коментарі до текстів, що стосувалися окремих галузей права, таких як спадкове чи право усиновлення. Найавторитетнішим текстом з цих джерел права вважається «Митакшара» — коментар до законів Яджнавалк'я, складений у XI—XII століттях. Ще одним визнаним збірником коментарів був «Дайябхага», створений у XII столітті. Вважалося, що для всіх укладачів цих коментарів смрити мали обов'язковий характер, бо відповідно до офіційної доктрини їх джерелом були веди. Оскільки ці тексти налічували багато сотень років, часто мали прогалини і

суперечили один одному, то коментаторам надавалося широке поле для їх трактування, що здійснювалося згідно зі складними правилами спеціальної теорії тлумачення. Однак у кінцевому підсумку на результат тлумачення впливали звичаї, що склалися з часом у практиці тієї місцевості, де проживав відповідний автор. З огляду на географічну, кліматичну й національну розмаїтість Індії, немає нічого дивного в тому, що визнання ряду авторів мало вузькорегіональний характер. Внаслідок усього цього в XI—XII століттях поступово склалися дві правові школи — Дайябхага в Бенгалії і Митакшара, які дали початок численним родинним школам і набули поширення по всій Індії.

Крім того, в індуському праві завжди визнавалися як джерела права давні місцеві звичаї, що їх з давніх часів застосовували певні касти й родини. А це означає, що в разі, якщо такі звичаї відомі суду чи можуть бути доведені, вони не тільки повинні ним враховуватися при тлумаченні норм смрити і коментарів, а навіть можуть мати пріоритет перед ними. За законами Ману і Яджнавалк'я, слід утримуватися від застосування правила поведінки, встановленого текстами, якщо суспільство його не сприймає.

Законодавство й судова практика ніколи не визнавалися джерелами індуського права. Вони розглядаються як виправдане для управління явище, яке має тимчасовий характер, і через те не можуть містити норм права, позаяк норми права повинні мати постійний характер. Отже, джерелом класичного індуського права доколоніального періоду були в основному праці богословів та правознавців, які відбивали також існуючі в суспільстві звичаї.

Сучасне право Індії

Індуське право і право Індії (індійське право) — різні правові системи. Якщо індуське право — це право громади, яка сповідує індуїзм, то право Індії — це національна правова система, дія якої поширюється на територію всієї держави, на всіх громадян незалежно від їх національності й належності до певної релігійної громади. Так, на даний час в Індії одночасно діє декілька правових систем — індуське право, мусульманське право і національна правова система Індії.

Індійське право (чи, як його називає Р. Давид, територіальне) склалося в період, коли країна перебувала під колоніальним управлінням Англії. Створення такого права було найкращим способом регулювання відносин між людьми, які належать до різних релігійних громад. Крім того, і мусульманське, й індуське право залишали поза сферою свого регулювання дуже важливі верстви населення Індії — національні меншини: християн, євреїв, парсів, а також осіб, належність яких до тієї чи іншої релігійної громади викликала сумнів. Територіальне право враховувало цю частину населення, що стала численною особливо з того часу, коли в 1833 році Індія стала відкритою для європейців і коли під впливом різних чинників бар'єри між різними релігійними громадами стали менш суворими. Нарешті, і мусульманське, й індуське право фактично мали величезні прогалини, хоча теоретично вони могли регулювати будь-які види відносин. Бурхливий розвиток Індії вимагав, щоб для регулювання нових відносин було створено територіальне право — загальне як для мусульман та індусів, так і для населення, що сповідує інші релігії.

У формуванні й розвитку національної правової системи помітну роль відіграють законодавчі акти, створені для Індії англійцями, які використовували досвід свого загального права. У колоніальний період були проведені роботи по систематизації законодавства, створені закони й кодекси, які в певному розумінні значно випередили право, що діяло в самій

Англиї. Створення права на світській основі було саме по собі прогресивним і абсолютно необхідним рішенням у країні, де діяло одночасно індуське й мусульманське право.

У 1947 році британський Парламент прийняв закон про незалежність Індії, яка одержала статус домініону. Відповідно до Вестмінстерського статуту 1931 року за домініонами визнавався державний суверенітет. Проте в 1950 році Індія відмовляється від статусу домініону і проголошує себе республікою, залишаючись при цьому в складі Співдружності, очолюваної Британською Коронаю.

Здобуття незалежності дало новий імпульс для розвитку індійського права. Рішучий крок у реформуванні правової системи країни було зроблено з прийняттям Конституції 1950 року, що проголосила світський характер держави. Конституція закріпила досить широкий перелік демократичних прав і свобод громадян, а також встановила їх гарантії, насамперед можливість звернення до Верховного суду в разі порушення конституційних прав і свобод.

Перетворення Індії на незалежну державу не означало відмови від укорінених правових концепцій і прийнятого в колоніальний період законодавства. У Конституції міститься підтвердження того, що створене раніше право продовжує діяти. Водночас Верховний суд країни визначив, що британські акти застосовуються, якщо вони не суперечать національному суверенітету. У 1960 році був прийнятий Закон про британські акти, призначені для застосування в Індії, яким були скасовані 258 британських статутів.

Протягом другої половини ХХ століття правова система Індії розвивалася, спираючись водночас на цінності традиційного індуського й адаптованого загального права, а також широко використовуючи позитивний досвід інших правових систем. При цьому вплив англійської правової культури залишається переважним.

Закон і судовий прецедент — головні джерела права сучасної Індії. Законодавство й рішення судів повинні відповідати Конституції. Контроль за конституційністю

законів здійснює Верховний суд. Найважливішим джерелом індійського національного права є судовий прецедент. Конституція Індії (ст. 141) установила, що суди країни повинні діяти відповідно до прецеденту, створеного Верховним судом. Рішення Високого суду штату обов'язкові для всіх нижчих судів відповідного штату. Високий суд, на відміну від Верховного суду, зв'язаний власними рішеннями; тоді як рішення Високого суду одного штату необов'язкові для Високого суду другого.

Важливу роль у встановленні індійського права відіграв звичай, хоча нині його роль незначна — він поставлений у підлегле становище щодо писаного права. Норми звичаїв застосовуються судами в разі прямої вказівки на них закону або відсутності законодавчих положень з конкретного питання.

Після досягнення незалежності система індуського права, на відміну від мусульманського, зазнала значних змін, головним інструментом яких став закон. Прагнення до незалежності поставило на порядок денний плани кодифікації індуського права. Уже після здобуття незалежності в 1947 році індійський уряд подав парламенту проект кодексу індуського права, у якому була зроблена спроба створити єдину законодавчу основу для сімейного і спадкового права. Цей проект зустрів рішучу протидію з боку консерваторів. Після бурхливих дебатів у парламенті й суспільстві індійський уряд був змушений відкликати його. Надалі цей проект став втілюватися в життя іншим шляхом. Найважливіші матеріали індуського права стали предметом численних законопроектів. Так, у 1955 році першим набрав чинності закон про шлюб індусів, який уніфікував сімейне право і привів його у відповідність із сучасністю, а в 1956 році були прийняті три нових закони — акт про неповнолітніх дітей та опіку, про спадкові права та закон про усиновлення й утримання. З набранням ними чинності велика частина індуського права була кодифікована. Таким чином, нині індійські судді й адвокати передусім керуються нормами

нових законів і рішеннями судів, прийнятих на їх основі. Правові трактати індуського права вони можуть застосовувати в разі, якщо вони не суперечать законодавству, однак суди посилаються на них у край рідко.

На сьогодні індуське право безпосередньо використовується при розгляді таких питань, як: регламент особистого статусу, включаючи шлюб і розлучення, неповноліття й опікуєнство, споріднення, усиновлення, сімейна власність, аліментні зобов'язання, спадкування, релігійні інститути, спільна власність, елементи договірної права, кастове право й відлучення від релігії. Для застосування цього права були створені окремі суди панчаятів — суддів, які обираються населенням зі свого середовища й виконують обов'язки на громадських засадах. Суди панчаятів у всіх штатах є початковою інстанцією щодо цивільних справ. Однак їх компетенція значно обмежена — вони розглядають будь-які побутові суперечки між членами общини, сусідами (пошкодження рослин, худоби, начиння, усунення перешкод у користуванні майном, ріллі), майнові спори на суму не більше 1 тис. рупій, порядок користування спільним або громадським майном та деякі інші юридично прості спори, застосовуючи при цьому здебільшого норми традиційного права.

Мусульманська громада, що є другою за чисельністю релігійною спільнотою в Індії, використовує для регулювання внутрішньообщинних відносин мусульманське право, яким, зокрема, регулюються питання особистого статусу, спадкування й деякі інші. Існують лише два загальнонаціональних закони, що стосуються царини мусульманського права, прийняті ще в колоніальний період: Закон про застосування мусульманського особистого права 1937 року і Закон про розірвання мусульманського шлюбу 1939 року.

Іудейське (єврейське) право

Загальна характеристика іудейського права

Єврейське право є однією з найстаріших правових систем світу: його історія налічує понад три тисячоліття. Іудейському праву притаманний цілий ряд неповторних рис, які визначають його самобутність і які відрізняють його від інших релігійних систем.

Іудейське (єврейське) право — це релігійно-правова система, що регулює суспільні відносини всередині єврейської громади, яка сповідує іудаїзм.

Характерні риси іудейського права:

1. Єврейське право є складовою частиною іудаїзму. Як і розглянуті вище правові системи, воно є нерозривною частиною цієї релігії — однієї з найстаріших релігій світу. Таке співвідношення права й релігії зумовлюється кількома чинниками. По-перше, спільним походженням і збігом джерел права і джерел релігії. Відповідно до основ єврейської віри джерелом єврейського права й релігії є Божественне відкриття. Релігійні установки, що визначають ставлення людини до Творця, дотримання суботи і свят, закони кошерності та інші, є одночасно і правовими нормами, і релігійними. По-друге, з єдності релігійних і правових норм впливає суворий обов'язок єврея дотримуватися не тільки суто релігійних приписів, а й юридичних законів іудаїзму, оскільки їх порушення — не менш тяжкий гріх. У десятих заповідях веління про дотримання суботнього відпочинку і заборона вимовляти ім'я Боже всує розташовані поруч з такими, як «Не кради» і «Не вбивай» (5; 6—21). Вони рівною мірою підтримуються відповідальністю перед Богом. По-третє, право й релігія поєднані однією системою правозастосування всіх норм. Ті самі органи й особи, які вирішували питання щодо релігійних відносин, вирішували й питання, пов'язані з суто правовими відносинами — майновими суперечками, трудовими відносинами, конфліктами щодо купівлі й продажу тощо.

2. Мононаціональний характер правової системи. Йдеться про те, що іудейське право поширюється виключно на одну націю — євреїв. Цим єврейське право відрізняється від усіх інших релігійно-правових систем, таких, наприклад, як мусульманська, яка завжди була мультинаціональна і поширювала свою дію на віруючих різних національностей.

М. Елон підкреслює, що єврейський народ завжди розглядав єврейське право як власне національне надбання і як головну й істотну частину своєї культури. Перебуваючи на чужині, у вигнанні, єврейський народ продовжував існувати як нація, а не як релігійна секта, постійно й безупинно розвиваючи своє право — найважливішу національну цінність, у якій яскраво виявляється його сутність. Право за таких умов виконувало в тому числі й функцію підтримки і збереження національної й релігійної самобутності єврейської нації. Одним з основних принципів іудейського права є принцип богообраності іудейського народу, його вирізнення Богом серед інших народів. «Ти народ святий для Господа, Бога свого, — стверджується у «Повторенні Закону» стосовно іудейського народу, — тебе вибрав Господь, Бог твій, щоб ти був Йому вибраним народом зо всіх народів, що на поверхні землі» (7; 6)2. «Я — Господь, Бог ваш, що відділив вас від тих народів», — говориться в книзі «Левіт». «І не будете ви ходити за звичаями люду, що я виганяю перед вами, — попереджає Бог іудеїв, — бо все те робили вони, — і Я їх обридив» (20; 23, 24, 26). Для підтримки цього принципу право суворо забороняло дії, спрямовані на асиміляцію з іншими народами. Зокрема, в іудейському праві панувало табу на шлюби з неєвреями, звернення до неєврейських судових організацій та ін. «І не споріднюйся з ними: дочки своєї не даси його синові, а його дочки не візьмеш для сина свого, бо він відверне сина твого від Мене», — говориться у «Повторенні Закону» (7; 3, 4).

3. Існування та розвиток єврейського права при відсутності протягом значного історичного періоду своєї держави.

Історія розвитку єврейського права є унікальною у світовій історії. Виникнувши понад три тисячоліття тому, воно здолало шлях, який не змогла пройти жодна інша правова система. Річ утім, що наука традиційно розглядає виникнення й існування права і держави як нерозривні явища, що обумовлюють один одного. Із цієї загальної закономірності вибивається тільки історія становлення іудейського права. Євреї як нація спочатку сформували свою державу — Єврейське царство, яке через внутрішні суперечності розпалося на два — Іудею (південне царство) й Ізраїль (північне царство). У межах саме цих держав певний час існувало й розвивалося іудейське право. Однак після падіння обох єврейських царств євреї надовго втратили свою державність. Звичайно, коли право позбавлене державної підтримки, існувати воно не може й поступово відмирає. Така доля спіткала багато правових систем, які зникли вслід за падінням держави. Однак єврейському праву судилася інша доля: воно не тільки не деградувало й не загинуло, а й змогло розвиватися саме в той період, коли була втрачена державність. Знову здобути її єврейський народ зміг тільки в 1948 році, коли була проголошена держава Ізраїль. Таким чином, іудейське право протягом майже двох тисячоліть існувало й розвивалося в умовах повної відсутності державності в народі і, відповідно, державної підтримки цього важливого соціального інституту.

І.Ю. Козлихін наголошує ще на одній особливості державно-правового розвитку в цей період. Він пише, що справа навіть не в тому, що євреї, втративши національну державність, відродили її через два тисячоліття. Багато народів узагалі ніколи її не мали, інші втрачали її і знову завойовували (щодо цього покажемо є приклад українців, які то здобували, то втрачали державність — Д.Л.), що аж ніяк не протиприродно, бо при цьому вони залишалися на своїй території — історичній батьківщині, що й додавало їм життєвих сил. Євреї ж утратили не тільки державність, а й землю. Протягом багатьох століть вони жили на території

чужих для них держав, в оточенні іншої культури, часто навіть ворожої. За таких умов вони не просто зберегли своє національне право, а й активно розвивали його. Цьому істотно сприяла наявність судової й адміністративної автономії єврейських громад у різних країнах. Так, у Європі аж до XVIII століття за єврейськими громадами визнавалося право на самоврядування й судочинство. Розгляд справ у єврейських судах відбувався на основі традиційних джерел іудейського права. Унаслідок цього упродовж століть накопичилась величезна кількість судових рішень із найрізноманітніших питань, що також сприяло розвитку іудейського права.

Норми іудейського права переважно містять обов'язки та заборони. Яків інших релігійних системах, в іудейському праві переважають норми, що забороняють і зобов'язують, над тими, що уповноважують; імперативні над диспозитивними. Акцентуючи увагу на цій рисі, деякі ізраїльські вчені характеризують іудейське право як комплекс «всеохоплюючих обов'язків, що регулюють всі аспекти єврейського життя»². Вони охоплюють норми, які упорядковують ставлення членів іудейського суспільства до Бога, його законів і заповідей, до релігійних ритуалів, до своєї держави, суспільних інститутів, до інших членів громади й іновірців. В деяких випадках прямо передбачено санкції за порушення певних норм. Так, заборона «Не вбивай» підкріплюється санкцією «Хто вдарить людину, і вона вмере, той конче бути забитий» (21; 12).

Джерела іудейського права

Іудейське право виникло і протягом досить значного історичного періоду існувало в неписаній формі. Це історично перше джерело дістало назву каббала. Правила поведінки в той період зачувалися напам'ять і передавалися з покоління в покоління в усній формі, оскільки існувала заборона на її письмову фіксацію. Ця заборона, яку можна пояснити принципом богообраності єврейського народу, була спрямована на те, щоб постулати іудейської віри не стали

надбанням інших народів. Зняття заборони на письмове закріплення іудейського права було викликане побоюванням, що значні блоки норм можуть бути або перекручені, або забуті й загублені для нащадків. Питання про те, коли були складені перші письмові збірники, ще й дотепер залишається дискусійним. Дослідники розходяться в датах, називаючи і III, і V століття. З того часу письмові джерела — Святе письмо — набули великого значення в системі єврейського права.

Найважливішим джерелом іудейського права є Старий Заповіт — частина Біблії, яка складається з кількох книг, написаних до пришествя Христа. Інша частина Біблії — Новий Заповіт, книги якого були складені вже після пришествя, не визнаються іудаїзмом. Оскільки іудаїсти визнають священними тільки заповіді Старого Заповіту, його іноді називають єврейською Біблією.

Серед книг Старого Заповіту особливе місце посідає Тора (П'ятикнижжя Мойсееве). За переказом, вона була передана Мойсею Богом на горі Синай. Тора — найважливіше, основоположне джерело, що традиційно розглядається в іудейському праві як своєрідна конституція єврейського народу. За змістом вона являє собою викладені у віршовій формі різноманітні заповіді іудаїзму. Така форма викладу викликала надалі зростання значення інтерпретацій і тлумачень Тори для застосування її в практичній діяльності. За структурою вона складається з декількох частин і містить п'ять книг — «Берешит» (Буття), «Шмот» (Вихід), «Віакра» (Левіт), «Бемідбар» (Числа), «Дварим» (Повторення Закону).

Перша книга «Буття» розпочинається з моменту створення з хаосу світу і містить і традиції. Друга — «Вихід» — розповідає про вихід іудеїв з Єгипту. Третя — оповідання про народження людства, насамперед єврейського народу, його правила поведінки, звичаї «Левіт» — оповідає про вирізнення з іудейського суспільства привілейованого коліна Левітів, до обов'язку яких входило відправлення релігійних культів та обрядів. Четверта книга — «Числа» оповідає про літочислення єврейського народу. П'ята — «Повторення

Закону» являє собою своєрідну спробу систематизувати правила поведінки, викладені в перших чотирьох книгах.

Важливим джерелом іудейського права є Талмуд. Після Біблії це найважливіша і свята книга єврейського народу. За своєю структурою Талмуд неоднорідний: він являє собою багатотомний збірник єврейських релігійних, правових та етичних норм, складених у період з IV століття до н.е. — V століття н.е. Він поділяється на дві основні частини — Мишна і Гемара. Мишна — це збірник правил поведінки, складений єврейськими мудрецами протягом перших двох століть нашої ери, де закріплені норми неписаного права, систематизовані різноманітні звичаї, правила моралі й закони єврейського народу. Гемара — своєрідна інтерпретація і тлумачення норм Миш-ни, що протягом III—V століть давали їй рабини (служителі культу). У III столітті була створена (єрусалимська Гемара, а в V столітті — Вавилонська. У літературі їх частіше називають Єрусалимським і Вавилонським талмудами. До талмудичної літератури належать також Барайти — тексти, не включені в Мишну і згодом об'єднані в окремі джерела.

Джерелом іудейського права є також Мидраш (або Мидрашим), що тлумачить і інтерпретує Тору. Формування подібного джерела пояснюється кількома причинами: по-перше, необхідністю чіткого з'ясування розпоряджень Тори, яка мала складно усвідомлювану віршову форму; по-друге, об'єктивною необхідністю пристосування Тори до змінюваних суспільних відносин.

Співвідношення значення і впливу Тори та інших джерел Святого писання протягом історії змінювалося. Як зазначає М. Елон, спочатку Тора була джерелом, яким керувалася і вчена людина у своїх заняттях, і суддя, який приймав рішення. Але після завершення редагування Талмуду Тора залишилася чимось на зразок конституції єврейського права, а талмудична література — Мишна, Мидрашим, Варанти, Єрусалимський і Вавилонський талмуди — стала

основним джерелом права. Тільки базуючись на них, учений навчав своїх праву, а суддя виносив вирок.

Наступним джерелом іудейського права є звичай. Звичаї являють собою загалом історично перше джерело права у всіх народів, у тому числі й у євреїв. Ще до появи текстів Святого писання євреї дотримувалися певних звичаїв, що регулювали їхні взаємовідносини. Після створення Тори виникла необхідність узгодження їх з релігійними заповідями. Частина звичаїв було визнано й узаконено Торою, частину скасовано або змінено. Причому в деяких випадках визнавалися звичаї, що суперечили релігійним джерелам. Таким чином, звичаї доповнювали і змінювали зміст іудейського права. Так, спочатку єврейське право не знало інституту позовної давнини, тому позивач мав право звернутися до суду незалежно від давності зобов'язання. Але поступово склався звичай, відповідно до якого встановлювалося обмеження права звернення до суду трьома або шістьма роками.

Законодавство (постанови й укази) мудреців є ще одним джерелом іудейського права. Слід зазначити, що термін «законодавство» вживається в єврейському праві не в класичному розумінні як нормативно-правові акти уповноважених державних органів. Під ним мають на увазі акти, прийняті авторитетними релігійними діячами — мудрецькими, які встановлювали нові правила для віруючих. Наявність подібного джерела права суттєво відрізняє іудейське право від інших релігійних систем — мусульманської й індуської, які позбавляють права людину змінювати норми, даровані Богом. Традиційно ці системи допускали часткову зміну первісних норм тільки шляхом нового тлумачення священних текстів. Єврейське право дозволяє приймати правила поведінки, джерелом яких є не Бог, а людина. Це стає можливим у разі зміни суспільних відносин, коли необхідно змінити існуючі норми або прийняти нові. Право мудреців змінювати існуючі норми і приймати нові обґрунтовується розпорядженнями Тори — вищого джерела єврейського права.

Рішення єврейських судів завжди визнавалися окремим джерелом іудейського права. Формуванню цього джерела сприяла наявність судової автономії єврейських громад, яку вони мали в багатьох країнах. Протягом століть суди вирішували найрізноманітніші проблеми, що виникали повсякденно в практичному житті громади, використовуючи всі джерела іудейського права. Необхідно зазначити, що поступово склався принцип, відповідно до якого суди мали право приймати рішення, яке відрізнялося від тих, що були передбачені в інших джерелах права, якщо вважали, що його буквальне застосування буде порушенням справедливості. Таким чином, завдяки діяльності єврейських судів протягом століть змінювалися норми іудейського права.

Збірки різноманітних судових рішень становлять важливу частину юридичної літератури. Прикладом такої збірки є «Питання і відповіді». Вона містить судові рішення з усіляких життєвих проблем, які вирішували видатні єврейські правознавці, що жили в різних країнах за всіх часів. У межах цієї збірки дослідники налічують майже триста тисяч таких рішень.

Сучасне право Ізраїлю

Єврейський народ утратив свою державність і розвивався за таких умов майже два тисячоліття. Тільки, в 1948 році він утворив свою державу Ізраїль. Проте єврейське право і право Ізраїлю — це різні правові системи.

Правова система Ізраїлю має змішаний характер. У ній перехрещуються риси романо-германського, загального права і релігійних правових систем — іудейського, мусульманського і канонічного права. Це пояснюється тим, що територія сучасного Ізраїлю протягом століть переходила від однієї держави до іншої. Протягом чотирьох століть (1517—1917) ця територія була провінцією Туреччини, внаслідок чого застосовувалося право Османської імперії, у тому числі

джерела мусульманського права і закони, створені за французьким зразком. У 1918— 1947 роках цією територією правила Великобританія, діставши мандат від Ліги націй. У цей період спостерігається експансія загального права і права справедливості на підмандатні території. Проте за спеціальним Декретом судам надавалося право застосовувати також законодавство Османської імперії, прийняте до 1914 року.

На підставі резолюції 181 Генеральної асамблеї ООН від 29 листопада 1947 року було скасовано мандат Великобританії на управління країною і 14 травня 1948 року проголошено державу Ізраїль. Відповідно до Декларації незалежності Ізраїль — єврейська держава. Проте єврейське право не стало основною складовою його права. Історично склалося так, що на цих територіях проживали не тільки євреї, а й араби, які становлять близько 20 відсотків населення і на які, звичайно, не могло поширюватися іудейське право. Крім того, всередині єврейської громади не було єдності з питання релігійного чи світського статусу держави.

На сьогоднішній день, як зазначають дослідники, іудейське право розглядається як одна з підсистем ізраїльського права. Крім іудейського права в ньому вирізняють ще кілька підсистем. Насамперед це джерела права, що залишилися в спадщину Ізраїлю від Османської імперії і Великобританії. Вони застосовуються на основі Декрету, прийнятого в 1948 році, який передбачав, що закони, які не суперечать Декларації незалежності і законам Ізраїлю, зберігають свою юридичну чинність. Окремою підсистемою є мусульманське право, що застосовується всередині арабської громади Ізраїлю. Причому згідно з законом про судову владу від 1984 року мусульманське право застосовують шариатські суди, що вирішують питання, пов'язані з особистим статусом (шлюби, аліменти, розлучення, усиновлення та ін.). Крім того, як основну підсистему виокремлюють сучасне ізраїльське право, прийняте після проголошення незалежності. Наданий

час його джерелами є закони, підзаконні акти, судові прецеденти і правові звичаї.

Специфікою правової системи сучасного права Ізраїлю можна вважати відсутність конституції як єдиного політико-правового акта, якому притаманна вища юридична сила в системі джерел права. З деякими застереженнями можна вести мову про те, що в Ізраїлі її заміняють окремі Основні закони. На сьогодні прийнято понад десять таких законів (про Кнесет, президента, уряд, судоустрій, вибори та ін.). Основні закони приймаються і змінюються в такому ж порядку, як і звичайні. Основна відмінність полягає в тому, що вони не можуть бути припинені чи змінені постановами про надзвичайний стан. Ще однією їхньою особливістю є наявність так званих «укріплених» статей, що змінюються не простою, а кваліфікованою більшістю голосів членів парламенту. В 1955 році було закріплено пріоритет Основних законів над звичайними, а Верховний суд отримав право перевіряти зміст звичайних законів на відповідність Основним.

Вплив англійського права знайшов свій вияв, зокрема, у визнанні судового прецеденту повноправним джерелом ізраїльського права, хоча самі англійські судові прецеденти після 1948 року не мають обов'язкового характеру. Суди Ізраїлю зараз орієнтуються більше не на англійську, а на американську судову практику. Відповідно до закону від 1957 року кожен суд зобов'язаний керуватися судовим прецедентом, встановленим вищим судом. Прецедент, встановлений Верховним судом, є обов'язковим для всіх судів, крім нього самого. Внаслідок цього в Ізраїлі склався особливий звід прецедентного права на базі рішень Верховного суду.

Звичаї визнаються джерелом ізраїльського права у разі прямої вказівки закону або виходячи з багаторічної практики його застосування. Низка звичаїв набуло великого поширення в Ізраїлі (наприклад, обов'язок роботодавця попереджати працівника про звільнення за два тижні) і захищаються судовою системою.

Сьогодні іудейське право регулює тільки деякі види суспільних відносин, пов'язані з особистим статусом євреїв. Іудейське право застосовується рабинськими судами, які згідно з законом від 1984 року є складовими елементами судової системи Ізраїлю і мають виключну юрисдикцію щодо всіх справ, що стосуються шлюбів та розлучень, а також деяких інших справ.

Проте іудейське право активно впливає на право Ізраїлю, що виявляється насамперед у закріпленні на державному рівні принципів і норм іудейського права. Так, Декларація незалежності закріпила принцип, відповідно до якого Ізраїль визнається єврейською державою. Надалі цей принцип знаходить своє підтвердження в низці законодавчих актів, схвалених парламентом. Так, у 1992 році Кнесет прийняв «Основний закон про повагу людської особистості та її свободи», у якому говориться, що мета цього закону — захистити право людини на повагу і свободу, поєднавши його з основними цінностями Ізраїлю як держави єврейської і демократичної. Принципи єврейського права нині знаходять широке втілення не тільки в законах, що регулюють шлюбно-сімейні відносини, а й у кримінальному, цивільному та трудовому праві.

Канонічне право

Загальна характеристика канонічного права

Сучасна література з порівняльного правознавства практично не приділяє уваги цій релігійно-правовій системі. Як і у випадку з іудейським правом, це пояснюється дуже незначним її поширенням у сучасному світі. Однак канонічне право являє собою досить цікавий об'єкт для вивчення, оскільки має унікальні риси і власний вплив на розвиток права в Європі.

Канонічне право — це релігійно-правова система, що регулює суспільні відносини всередині громади, яка сповідує

християнство. Назва цієї правової системи походить від грецького терміна «канон», який спочатку означав усяке знаряддя для проведення прямих ліній або для рівняння площин, але згодом його зміст змінився і ним почали називати правила християнської віри і життя. У вузькому — юридичному значенні цей термін почали вживати для позначення правил поведінки (норм), прийнятих церквою для упорядкування суспільних відносин усередині християнської громади.

Щоб зрозуміти, що ж таке релігійна канонічна система права, необхідно співвіднести між собою два поняття — канонічне і церковне право, які не завжди досить чітко розрізняють. Їх відмінність можна провести за походженням і змістом норм. Канонічне право створюється тільки самою церквою і складається з норм, що визначають не тільки церковні, а й інші правовідносини, які впродовж середніх віків становили предмет її юрисдикції. Церковним же, навпаки, називається право, що регулює відносини виключно церковні, хоча створено воно може бути в тому числі й державою. Отже, з точки зору логіки ці поняття перетинаються, але не збігаються.

Характерні особливості канонічного права

1. Нерозривний зв'язок з релігією — християнством. Християнство виникло в другій половині I століття в Палестині. У IV столітті, в роки правління імператора Костянтина, воно стає державною релігією Римської імперії. Це вплинуло на подальше поширення релігії, оскільки Римська імперія охоплювала величезні території в Європі, Азії й Африці. Користуючись політичною, економічною й ідеологічною підтримкою держави, християнство за декілька століть перетворилося з порівняно невеликого культу на одну з трьох найпоширеніших світових релігій. Церковна організація розвивалася на основі принципу централізації: єпископії й митрополії поєднувалися в патріархії на чолі з патріархом. Основні догмати християнства викладені в 12

пунктах Символу віри, прийнятих на перших всесвітніх соборах у 325 і 381 роках. Відповідно до них християни повинні вірити в єдиного Бога, що виступає в трьох особах: Бога-Отця, Бога-Сина, Бога-Духу Святого.

Необхідно зазначити, що до XII століття термін «канонічне право» практично не застосовувався, бо не існувало окремої системи норм права, які б відрізнялися від суто релігійних норм, що регулюють питання віри, культу тощо. Норми права й норми релігії були тісно переплетені. При цьому в християнстві завжди була присутня ідея про богоугодний характер права, його всеприсутності в божественній світобудові. Тому порушення норм права завжди розглядалося як гріх.

2. Систематизований характер канонічного права. У процесі систематизації виокремлюють два періоди. Спочатку — на першому етапі воно мало несистематизований і децентралізований характер. З моменту виникнення християнства церква приймала безліч канонів церковних соборів і синодів, декретів і рішень окремих єпископів. Було випущено безліч укладень про покарання (довідників для священиків), що містили опис різних гріхів і покарань, які покладаються за них. Проте до XI століття не було спроб систематизувати накопичений за тисячоліття звід канонічного права. Крім того, збірники канонів не були загально визнаними в християнському світі, а мали лише регіональне значення.

І лише на другому етапі, під час так званої Папської революції, ця риса стала відчутна — розпочалося вирізнення церковних законів в окрему релігійну систему норм та їх систематизація. У 90-х роках XI століття Івон Шартрський уперше зробив спробу систематизувати й викласти все право церкви. Рух по узагальненню законів церкви досяг кульмінації в 1140 році у трактаті Граціана, авторитет якого був загально визнаний. Ним користувалися і на нього посилялися папи, церковні собори й церковні суди. Нарешті, при Папі Григорії IX в 1234 році вийшло повне зібрання декреталій, що

складалося приблизно з двох тисяч розділів, у якому узагальнювався і систематизувалася майже столітня праця. У 1298 році вийшла збірка декреталій, виданих Папою Боніфацієм VIII, а в 1317 році — збірка декреталій Папи Клементія V. З 1583 року ці чотири компіляції стали офіційно йменуватися Зводом канонічного права¹. Частиною Зводу вважаються (хоча вони й не включені в нього офіційно) ще два тексти, складені незабаром після правління Папи Іоанна XXII. Крім цих основних текстів класичного канонічного права існують авторитетні тлумачення і коментарі, з яких найбільш важливими були твори Гугуччіо й Іоанна Германця. Подальша систематизація канонічного права була продовжена в 1904 році, коли Папа Пій X створив комісію для розробки нового Кодексу канонічного права. До 1914 року робота була завершена, й у тому ж році Папа Бенедикт XV видав новий Кодекс канонічного права, що набрав чинності в 1918 році. З 1984 року набрав чинності новий Кодекс канонічного права. Таким чином, на другому етапі норми канонічного права знайшли певну автономію всередині релігійних норм і сформувалися в окрему самостійну систему.

3. Канонічне право в Європі розвивалося в умовах становлення особливого політико-правового статусу Римської церкви. Між державою і релігійними організаціями часто виникали протиріччя, пов'язані з боротьбою за владу над людьми. Проте загальновизнаним є факт, що будь-яка релігійна організація завжди існує в рамках тієї чи іншої держави і завжди її влада підкорюється суверенній владі цієї держави. Особливістю статусу християнської церкви в середні віка стала її боротьба за побудову єдиної централізованої церкви на чолі з Папою Римським, яка була б незалежна від державної влади. Ця боротьба, що дістала назву Папської революції, точилася в XI—XII століттях і відіграла ключову роль у розвитку канонічного права. Саме вона, як вказує Г. Берман, породила західні правові системи нового часу, першою з яких стала система канонічного права.

Папська революція поставила два завдання: по-перше, побудова єдиної централізованої церкви, що охоплює весь християнський світ, управління якою здійснюється виключно Папою Римським; по-друге, проголошення незалежності й верховенства влади церкви над державною владою, втіленням якої був імператор. Під час революції Папа Григорій VII у 1075 році видав документ за назвою «Диктати Папи», що складався з 27 положень. Серед них були такі положення: 1) римська церква заснована єдиним Господом; 2) тільки римський єпископ по праву зветься всесвітнім; 3) він один має право скидати і поновлювати єпископів; 7) йому одному, відповідно до потреб, дозволено створювати нові приписи; 9) одному лише Папі всі князі повинні цілувати ноги; 12) він може скидати імператорів; 17) жодний припис або їхня збірка не можуть вважатися канонічними без його схвалення.

Результатом цього протистояння стало прийняття в 1122 році Вормського конкордату. Імператор гарантував Папі повну й виключну владу над церквою і духівництвом, а також значну владу над мирянами. Папа мав вищу владу в питаннях релігійної практики й віри, він один міг давати відпущення серйозних гріхів, канонізувати святих, розподіляти індульгенції, схвалював усі зведення в духовний сан, установлював функції й повноваження всіх служителів церкви, створював і скасовував єпархії, став головним управителем усієї церковної власності. Він законодавствував за допомогою видання декреталій, скликав і керував всесвітніми соборами, тлумачив закони, дарував привілеї й дозволи, був також верховним суддею і відправником правосуддя.

Крім того, церква набула загальної юрисдикції у справах, не пов'язаних із внутрішньо-церковними відносинами. Папа здобув владу над мирянами в питаннях віри й моралі, а також в деяких цивільних питаннях, таких як шлюб і спадщина. З деяких питань церква отримала виключну юрисдикцію, а з окремих поділяла її зі світською владою.

У результаті Папської революції церква стала особливим політико-правовим утворенням у Європі. Не будучи державою, вона, як зазначає Г. Берман, набула багатьох її ознак і оголосила себе незалежною, ієрархічною, публічною владою. Її глава — Папа мав право видавати закони, а церква проводила їх через адміністративну ієрархію, через яку Папа правив так само, як нині править суверенний правитель через своїх представників. Церква тлумачила свої закони і застосовувала їх через судову ієрархію, вершиною якої була папська курія в Римі. Таким чином, вона здійснювала законодавчі, адміністративні й судові повноваження сучасної держави. На додаток до цього церква дотримувалась раціональної системи юриспруденції, канонічного права. Вона обкладала своїх підданих податком у формі десятини та інших повинностей. Через записи про водохрещення і смерть церква, по суті, вела метричні книги. Водохрещення ж надавало свого роду громадянство, якого можна було позбавитися через відлучення від релігії. Час від часу церква збирала армії¹. Жодна інша релігійна організація у світі не змогла здобути подібного політико-правового статусу.

4. Вплив римського права на процес розвитку системи канонічного права. Відкриття наприкінці XI століття Зводу законів Юстиніана, його вивчення й викладання — основні події у становленні всього права в Європі. Римське право розглядалося як право ідеальне, як писане втілення розуму, принципами якого повинні керуватися всі, включаючи й церкву. Канонічне право запозичало багато понять і норм римського права, особливо в питаннях власності, спадкування й договорів. Зокрема, Граціан використовував при складанні Декрету як загальну схему побудови інституцій Юстиніана, так і величезну кількість виписок із джерел римського цивільного права. Римська церква протягом середніх віків у всіх своїх мирських справах керувалася виключно римським правом, ігноруючи розрізнені варварські звичаї й закони германських племен. Ось чому нерідко церква характеризується як хранителька римського права.

5. Наявність у канонічного права складної внутрішньої структури. У результаті розвитку вже у XII—XIII століттях воно являло собою не просто сукупність правил поведінки з різних питань, віднесених до компетенції церкви, а чітку систему права зі своєю структурою. Причому аналітичне об'єднання канонічного права, його докладна логічна систематизація відштовхувалися від уявлення про те, що в основі різноманітності правових норм і процедур лежить певний набір фундаментальних правових принципів і що завдання юристів — знайти ці принципи і привести право у відповідність з ними. На підґрунті юрисдикції церкви над певними класами осіб і категоріями справ виникло декілька галузей канонічного права — корпоративне, кримінальне, шлюбно-сімейне, спадкове, право власності, договірне і процесуальне право.

6. Канонічне право ніколи не розглядалося як вічне і незмінне: воно змінювалося відповідно до потреб часу. Цим система канонічного права відрізняється від системи мусульманського права. Як зазначає Е. Аннерс, іслам був так прив'язаний до авторитету Корану, що законотворчість була просто неможлива. Учені тільки розробляли деталі правопорядку шляхом умоглядного філософського тлумачення окремих місць Корану. Арабські правознавці, однак, і не прагнули створити окреме право на основі раціонального аналізу текстів¹. У канонічному праві авторитет Біблії так само ніколи не оспорювався, але водночас визнавалося, що церква може приймати й абсолютно нові норми права, якщо вони не суперечать загальним принципам віри. У Диктатах Папи Григорія VII, виданих у 1075 році, було вперше прямо закріплено його право створювати нові закони відповідно до вимог часу.

7. Створення двох систем канонічного права після розколу християнської церкви. У другій половині IX століття протиріччя в питаннях влади між Римським і Константинопольським патріархами призвели до розколу єдиної християнської церкви на Західну і Східну, який був

остаточно закріплений у 1054 році. Це надзвичайно вплинуло на використання цими церквами певних джерел канонічного права. Західна церква — католики — визнали вищу владу Папи Римського і, відповідно, його актів — декреталій. Східна церква — православні — визнають насамперед джерела, що утворилися в період всесвітніх соборів. Джерела, прийняті церквами після розколу, взаємного визнання не мають. Відмінністю цих систем є також ступінь систематизації норм права. Католицька церква пішла шляхом систематизації канонічного права, усунення внутрішніх протиріч на основі формально-логічних методів схоластики. Східна церква пішла шляхом збереження первісних традицій всесвітніх соборів, через що не знала широкої переробки та систематизації права.

Джерела канонічного права

Оскільки канонічне право — це релігійно-правова система, його першоджерелом визнається божественна воля, що знаходить своє втілення в книгах Святого письма — Біблії. Християнська церква визнає священними лише книги Нового Заповіту. Норми цього божественного за походженням права є першоосною й вищим началом позитивного церковного права. Резюмується, що норми церковного (людського) права не можуть суперечити праву божественному. Проте в повсякденній практичній діяльності на книги Святого письма, як правило, не посилаються, а переважно використовують право, створене церквою.

В епоху визнання християнства в Римській імперії діяло правило, щоб в кожній церковній області місцеві єпископи не рідше одного разу на рік збиралися на собор для обговорення загальних справ і вирішення питань, викликаних місцевим церковним життям і практикою. Постанови обласних (помісних) соборів, що вирішували проблеми і встановлювали правила поведінки для християнської громади, стали одним із джерел канонічного права. Спочатку вони мали регіональний характер, оскільки були обов'язкові тільки для церков тієї

області, де собор був вищою церковною інстанцією. Але у зв'язку з тим, що підвалини церковного життя були однакові в різних провінціях, правила деяких обласних соборів стали застосовуватися і в інших церковних областях, ставши джерелами права для всієї церкви. Подібного значення набули, зокрема, рішення семи обласних соборів, що проходили в IV і V століттях: анкірський (314), неокесарійський (314), антіохійський (341), сардинський (344), гангрський (362—370), лаодикійський (343—381) і карфагенський (419)¹.

Щоб приймати рішення, обов'язкові для всієї християнської церкви, почали збиратися надзвичайні собори, на які запрошувалися представники всіх патріархій. Вони дістали назву Всесвітніх соборів, а їх рішення — Постанови Всесвітніх соборів — стали найважливішими джерелами канонічного права. Загального визнання дістали сім Всесвітніх соборів — Нікейський перший (325), Константинопольський перший (381), Ефеський (431), Халкідонський (451), Константинопольський другий (553), Константинопольський третій (680), Нікейський другий (787)². Слід зазначити, що вже на цьому етапі становлення канонічного права виникли розбіжності між Східною і Західною церквами з приводу рішень всесвітніх соборів. Східна і Західна церква не визнають окремих правил цих соборів. У середині XI — першій половині XIII століття церковні юристи розробили вчення про те, що тільки санкція Папи Римського повідомляє собору статус «Всесвітнього». З 1123 року папи відновили скликання Всесвітніх соборів, внаслідок чого католицька церква налічує тепер 21 Всесвітній собор.

Після розколу церков на Сході перестали скликати періодичні собори. їхнє місце посів постійний собор (синод) при константинопольському патріархові. Поступово він став головним органом церковного законодавства, а його акти — Постанови синоду — стали невід'ємним джерелом канонічного права Східної церкви.

Одним з найважливіших джерел канонічного права на Заході стали Папські декреталії (декрети). Уже в V столітті ці акти мали не менше значення, ніж соборні постанови, і включалися в усі збірники канонічного права. За часів Папської революції Григорій VII у Диктатах прямо закріпив своє виключне право видавати нові закони відповідно до потреб часу, визнавати або не визнавати книги канонічними і скликати Всесвітні собори. Відповідно до вчення Гугуччіо, яке офіційно визнано католицькою церквою, Папські декреталії почали розглядатися вище соборних канонів.

Наукові трактати авторитетних богословів, офіційно визнані церквою, аналізували і давали тлумачення існуючим нормам канонічного права. На Заході до таких належать праці Граціана, Гугуччіо, Іоанна Германця, на Сході — твори Олексія Арістіна, Іоанна Зонара і Федора Вальсамона тощо.

Так, праця «Декрети», видана Іоанном Граціаном близько 1140 року, вплинула на подальший розвиток всього канонічного права Західної церкви. Граціан став вважатися творцем каноністики (науки канонічного права). Ця праця була не тільки систематичною збіркою джерел церковного права, але водночас і коментарем до них. Граціан відповідно до схоластичного методу виявляв розрізнення між суперечними або не цілком ясними положеннями і ставив питання, що вимагали вирішення в теорії та на практиці. «Декрет» був поділений на три частини. Перша охоплювала 101 «розходження», причому 20 перших були присвячені загальним питанням і джерелам, в інших йшлося про церковну організацію. Друга частина підрозділялася на 36 справ, у яких Граціан виокремлював численні «питання», розглядаючи майнове, процесуальне, орденське і шлюбно-сімейне право церкви, а також систему покаяння. Третя частина, розділена на п'ять «розходжень», трактувала церковні таїнства.

Ще одним джерелом канонічного права є звичай. Церква не тільки не заперечує звичаї як джерело права, а й у деяких випадках прямо визнає їх дію в канонах Всесвітніх соборів.

Однак для визнання звичаю від нього потрібно, по-перше, щоб він не суперечив духу як усієї церкви, так і природі того інституту, якого він стосується; по-друге, щоб його існування і дія могли бути доведені за більш-менш тривалий час. Якщо церковний звичай задовольняє цим вимогам, він може не тільки заповнювати прогалини церковного законодавства, але й у деяких випадках обмежувати його дію.

Застосування канонічного права в сучасному світі

Канонічне право в сучасному світі застосовується набагато вужче, ніж у середні віки, залишаючись панівною системою тільки для однієї країни — Ватикану. Ватикан як держава був утворений у 1929 році. Хоча його площа становить лише 44 гектари, вона має всі ознаки державності: дипломатичні відносини з понад 100 країнами світу, голову — Папу Римського, уряд — Римську курію та ін. Ватикан — це приклад теократичної монархії, влада в якій належить церковній ієрархії на чолі з Папою Римським.

Більшість країн, у яких діяли великі християнські громади і застосовувалося канонічне право, насамперед країни Європи, проголосили принцип відділення церкви від держави. Відповідно до нього церква має право регулювати тільки внутрішньо-церковні відносини, а її норми розглядаються виключно як корпоративні і не можуть суперечити законодавству. Так, згідно зі ст. 1 Конституції Франції проголошено світський характер держави і рівність усіх громадян перед законом незалежно від віросповідання. Цей конституційний принцип забезпечується Законом від 1905 року «Про відділення церкви від держави», а в деяких випадках і Кримінальним кодексом, що передбачає відповідальність священнослужителів, наприклад, за здійснення обряду одруження до укладення цивільного шлюбу.

Деякі держави у взаєминах із церквою дотримуються іншого принципу і проголошують християнство панівною релігією. Так, Конституція Греції закріпила, що панівною в

Греції є релігія східно-православної Церкви Христової. Православна церква Греції, що визнає своїм главою Господа нашого Ісуса Христа, нерозривно зв'язана у своїх догматах з Великою Константинопольською церквою і з усякою іншою єдиновірною церквою Христовою, неухильно дотримується, так само як і вони, святих апостольських і соборних канонів і священних традицій. У Греції існують і церковні суди, але до їх компетенції належить лише вирішення питань про відповідальність священнослужителів. Але навіть у таких країнах канонічне право не є діючою правовою системою, а є скоріше ідеологією, якої дотримується держава у своїй діяльності.

Проте канонічне право вплинуло на становлення основних правових систем сучасності, передусім романо-германського й англо-американського права. Багато сучасних правових інститутів у цих державах втілюють ідеї і принципи канонічного права. Так, Цивільний кодекс Греції, що набрав чинності в 1946 році, в положеннях, які стосуються сімейного права, закріпив багато канонів грецької православної церкви (укладення шлюбу лише в церковній формі, заборона шлюбу з нехристиянами, обмеження в розлученні, юридичне оформлення інституту заручення та ін.).

Нині лише деякі держави визнають чинність канонічного права на своїй території. Згідно зі ст. 111 Конституції Кіпру будь-яке питання щодо заручин, шлюбу, розлучення, судового поділу або реституції подружніх прав чи сімейних відносин повинно регулюватися правом греко-православної церкви або відповідно церкви іншої релігійної тупи, яке застосовувалося на 1960 рік, і має бути підсудним судам такої церкви. Більше того, Конституція забороняє законодавчій владі вторгтися в зазначену сферу.

В Ізраїлі серед кількох офіційно визнаних релігійних правових систем — іудейського, мусульманського права діє також і канонічне право. У країні існує система релігійних судів, що застосовують відповідне право щодо осіб, які належать до тих чи інших релігійних спільнот. Християнські

релігійні суди мають виключну юрисдикцію на всі справи «персонального статусу» християн — громадян Ізраїлю, що стосуються вступу в шлюб, розлучень та аліментів.

Загальна характеристика звичаєво-общинної групи правових систем.

Звичаєво-общинна група (підтип) правових систем — це сукупність правових систем, які сформувалися на основі норм-звичаїв, що склалися природним шляхом, а також правових норм, запозичених від колоніальних держав. Цю групу складають правові системи країн, що розвиваються, Африки і Мадагаскару (Малагасійська Республіка).

Своєрідність звичаєво-общинної групи правових систем Африканського континенту полягає у тому, що звичаєве право:

1) визнається більшістю населення як регулятор суспільних відносин, особливо за межами міст. Звичай в Африці є провідним джерелом права. Він встановлює правила організації суспільства як у політичній, так і в економічній галузях, регулює сімейні відносини, правила обміну, норми кримінального права і процесу. Вважається, що гармонія в суспільстві, підтримувана з його допомогою, краще, ніж поважання закону. Значення звичаю не втрачене й дотепер, хоча сфера його дії звужена;

2) діє в межах общини, відображає схильність людини до спільності, прагнення забезпечити єдність, згуртованість соціальної групи (триби, роду, села). Общинні зв'язки переважають над індивідуальними;

3) являє собою поєднання моральних, релігійних і правових норм, а також ритуалів, які відображають шанування предків, зв'язок з навколишньою природою, «духами» та іншими надприродними силами. Непокора звичаю означає неповагу до предків і може спричинити гнів духів землі, тому що, відповідно до африканської общинної (племінної) міфології, останки предків злилися з ґрунтом, а дух витає над живими;

4) не є єдиним для всіх общин. Норми звичаїв — численні. Кожна група має свої схильності і звичаї. Різноманіття звичаїв, розрізненість, значний вплив міфології, відсутність письмової форми викладу не дозволяють ефективно використовувати їх для створення африканських національних правових систем на зразок європейських.

У сучасних правових системах Африканського континенту поряд із звичаєвим правом існує право колишніх метрополій, або мусульманське право. Країни Африки і Мадагаскару переживають складний перехідний період, коли необхідно визначитися зі ступенем, способами і шляхами взаємодії правових культур — корінної звичаєво-правової (джерело — норма-звичай) і привнесеної європейської (джерело — закон, судовий прецедент).

Основні риси звичаєвого права.

З найдавніших часів відбувався процес створення релігійних міфів, вірувань. Панували звичаї, повага до них і покора їм. Система легітимне чинних норм-звичаїв створювалася як право груп (общин), а не індивідів. Так, шлюбний договір становив скоріше угоду сімейних груп, а не союз двох індивідів. Розлучення дозволялося лише за згодою сім'ї. Право власності на землю належало певній соціальній групі. При спадкуванні майно переходило не до окремої особи, а до сім'ї або общини. Компенсація збитків проводилася общинами, а не особами одна одній.

Общини відповідали за правопорушення своїх членів. Завдання розв'язання конфлікту вбачалося у примиренні зацікавлених осіб, а не в установленні прав. Справедливим вважалося те, що забезпечувало згуртованість общини, відновлювало злагоду в ній. Досягнення згоди було важливим ще й тому, що був відсутній дійовий механізм виконання рішень у справах усунення конфліктів.

Общинно-груповий характер обов'язків і відповідальності став однією з головних причин нерозвиненості права, юридичних професій, юридичної науки, юридичних установ.

Принципові відмінності норм звичаєвого африканського права від європейського:

1) норми-звичаї не диференційовані на права й обов'язки;

2) акцент у них зроблено на обов'язки, скоріше моральні, ніж юридичні;

3) суб'єктивні права поглинуті правом общини. Р. Давид об'єднує ці особливості звичаєвого права Африки під назвою «африканська концепція соціального порядку».

Звичаєве право і суди в умовах колонізації країн Африки. До колонізації країн Африки звичаї зазнали впливу християнства, мусульманства, але він не був всепоглинаючим, тому що ні християни, ні мусульмани не укріпили панування своєї релігії, норми-звичаї продовжували діяти, навіть незважаючи на те, що вони суперечили новій вірі. Водночас вплив християнства та ісламу зберігся й дотепер і позначається на характері формування правових систем.

Ефіопія стала християнською країною на початку IV ст., інші країни Африки і Мадагаскар — у XIX ст. Серед жителів Африки 30 % — християни. Початок поширення ісламу в Африці припадає на XI ст. Регіони його впливу — країни Західної Африки, лише пізніше (XIV—XV століття) він охопив Сомалі та береги Індійського океану. 35 % населення екваторіальної Африки — мусульмани. Наслідком християнізації та ісламізації звичаєвого права Африки і Мадагаскару стала втрата віри в надприродне, магічне існування норм-звичаїв як створених світопорядком. Звичай став сприйматися лише тоді, коли він освячувався релігією. Це було першим кроком на шляху поступової втрати стародавніх звичаїв, їх авторитету. Відбувалося обмеження сфери їх впливу.

Другий крок у витисненні звичаєвого права припадає на період колонізації африканських держав (XIX — 50-60-ті роки XX ст.). Насаджуються норми і судова система європейського права — англійського, бельгійського, португальського, французького. Французьке право введене у французьких

колоніях Африки та Мадагаскарі; бельгійське — у Конго; португальське — в Анголі і Мозамбіку; загальне англійське право — в англійських колоніях; романс-голландське, а пізніше англійське загальне право — у Південній Африці. Без правових норм колонізатори не могли створити необхідну систему виробничих відносин, яка забезпечувала б приплив сировини, збут продукції і т. под. Звичаєве право не могло створити необхідної правової бази, тому право запозичувалося від Заходу. Це стосується насамперед торгового, акціонерного, патентного, морського, трудового права. Стали застосовуватися іноземні кодекси — французький Кримінальний кодекс (із 1946 р. у французькій Західній Африці та Мадагаскарі), англійський Кримінальний і Кримінально-процесуальні кодекси (в англійській Західній Африці).

Правові форми особливо широко використовувала Англія при проведенні колоніальної політики. Вона створювала колоніальну імперію в Африці значною мірою через поширення там дії своєї юрисдикції. У кожній окремій колонії функціонувала система колоніальних судів, якій були властиві свої відмітні риси. Проте в цілому вона мала однакову структуру для всієї британської Африки. Нижчою судовою інстанцією всюди були традиційні місцеві суди, збережені англійцями відповідно до політики «непрямого управління», яку вони проводили. Вищою інстанцією були суди магістратів — власне англійські суди, створені для застосування в колоніях англійського права. Верховні суди також формувалися англійськими суддями.

Увійшовши до загальної системи колоніальних судів, традиційні суди стали територіальними, тобто правосуддя відправлялося в рамках адміністративно-територіальних одиниць. Це суперечило характеру застосовуваних ними звичаєво-правових норм, тобто норм общини, а не території. Обмежувалося і застосування в судах норм звичаєвого права. Норми, що суперечили «справедливості і моралі» загального права, відкидалися.

Значних змін зазнало регулювання земельних відносин звичаєвим правом. За аналогією з судами в Англії земельні ділянки розглядалися суддями як власність. Общинна земля підлягала конфіскації та продавалася на виконання рішення про сплату боргів окремим особам. У результаті цього відчужувана земля ставала приватною власністю.

У витисненні звичаєвого права найзначнішу роль відіграли традиційні місцеві суди, ніж верховні суди і суди магістратів. Саме місцеві суди були зобов'язані відправляти правосуддя на основі норм звичаєвого права. Верховні суди і суди магістратів керувалися звичаєвим правом у цивільних і кримінальних справах лише тоді, коли їх сторонами були тубільці.

Отже, колоніальні суди змінили звичаєве африканське право в напрямку оформлення дуалістичної системи права: право, уведені метрополіями; звичаєве право.

Іноземне право регулювало адміністративно-правові, торгові, кримінально-правові відносини. У сфері дії звичаєвого права залишалися землеволодіння, сімейні і спадкові відносини (прижиттєвий поділ власності, деякі цивільні зобов'язання). Так, у французькій Африці та Мадагаскарі норми звичаєвого права були зведені до регулювання сфер сімейних відносин, земельного режиму, зобов'язальних відносин. У бельгійському Конго звичаєве право збереглося також у галузі регулювання кримінально-правових відносин. Все це свідчить про різне обмеження сфер поширення норм звичаєвого права в країнах Африки.

Неоднакова питома вага чинних норм звичаєвого права пояснюється:

- 1) істотними відмінностями у способі життя, мові, культурі, расовій належності народів, які населяють ці країни;
- 2) різним ступенем сприйняття звичаєвим місцевим правом елементів мусульманського права і права колишніх колоніальних держав.

Впровадження права метрополії в країнах Африки здійснювалося спеціальними декретами та законами

колоніальної країни і застосовувалося тією мірою, якою було в них визначено. Місцевий законодавець міг вносити зміни до запозиченого права.

Суди мали право відкидати традиційну норму, яка, на їх думку, не підходила до місцевих умов. З'явилися різні норми у межах однієї держави, не говорячи вже про їх відмінність у різних країнах Африканського континенту.

Різні шляхи орієнтації (капіталістичний і соціалістичний) після набуття незалежності африканськими країнами не могли не вплинути на формування їхніх правових систем. Одні формували їх на основі визнання права приватної власності, інші її відкидали.

Звичаєве право в сучасних правових системах Африки і Мадагаскару. Джерела сучасного права країн Африки і Мадагаскару характеризуються «правовою багатозначністю», яка включає:

- 1) традиційно-звичаєві норми;
- 2) норми і принципи, привнесені за часів колоніального панування законами та іншими актами європейських держав;
- 3) норми загально територіального права, створювані в результаті проведення кодифікації з урахуванням норм звичаєвого права, а також закріплених нормативних актів європейських держав з пріоритетним запозиченням норм англійського права;
- 4) норми африканських міждержавних об'єднань;
- 5) норми міжнародного права.

З часу набуття незалежності (50-60 роки ХХ ст.) у країнах Африки відбувається подальша зміна звичаєвого права під впливом сучасного законодавства і судової системи колишніх метрополій. Передумови для цього створені в період колонізації Африки:

- 1) традиційні общинні (племінні) установлення про врегулювання конфліктів поступово замінилися правовими нормами західного зразку;

2) судочинство місцевих судів, що здійснювалося на основі норм звичаєвого права, перейшло до розгляду справ з урахуванням європейського права;

3) введені закони, які (не скасовуючи норми звичаєвого права) надали місцевим жителям можливості регулювати свої відносини за допомогою норм іноземного (колоніального) права;

4) скасовані звичаї, визнані нелюдськими (рабство, калічення та ін.).

Серед інших чинників, що викликають кардинальну зміну або скасування норм звичаєвого права, слід назвати зростання правосвідомості керівних осіб держав. Так, в Ефіопії за ініціативою імператора Хайле Селласіє I було розпочато відновлення права країни через кодифікацію, у результаті якої в одних сферах правового регулювання створені нові норми, а в інших — сильно змінені звичаї. Як заявив міністр юстиції Мадагаскару, «мета закону — трансформувати традиції, щоб відкрити шлях до соціальної та економічної емансипації; він не може тому не ввійти в суперечність із звичаєм».

У монархічних арабських державах змінився звичай успадкування старшим сином царюючого монарха. Наприклад, спадкоємцем у Кувейті може бути призначений будь-який син монарха, у Катарі — будь-який із його родичів. У деяких держав кандидатура спадкоємця, запропонована монархом, підлягає затвердженню національними зборами.

Для більшості африканських держав загальними тенденціями стали такі.

1. Проведення уніфікації звичаєвого права, відмова від безглузлого роздрібнення права (на Мадагаскарі в 1957 р., у Танганьїку в 1961 р. та в інших країнах).

2. Включення діючих звичаїв до галузевих кодексів та інших нормативних актів (з нерідким ігноруванням звичаїв інших народностей, соціальних груп, що проживають на території даної країни).

3. Проведення величезної законодавчої роботи.

4. Запозичення норм зобов'язального, торгового, адміністративного, кримінального права та інших галузей права від колишніх метрополій при створенні національних кодексів. У Ефіопії за період 1957—1965 рр. набули чинності 5 кодексів, близькі моделям кодексів Наполеона. У франкомовних країнах за ці роки створено понад 100 кодексів. Важливі закони прийняті в англомовних країнах — Гані, Нігерії, країнах Східної Африки.

5. Формування загально-територіального права, створення єдиної національної правової системи в межах своєї території, що стало можливим і необхідним в умовах деколонізації країн Африки і Мадагаскару.

Незважаючи на формування загальнотериторіального права, супроводжуване витисненням або обмеженням звичаєвого права, правова свідомість більшості сільського населення принципово не змінилася. Сільські жителі продовжують орієнтуватися на норми звичаєвого права.

6. Збереження глибоких відмінностей між правовими системами країн, що пережили колоніальну залежність від Франції та Бельгії, і країн, що були англійськими колоніальними володіннями. Як правило, африканські юристи одержують освіту в європейських державах — колишніх метрополіях або в національних університетах, навчаючись за їх програмами. Після одержання вищої освіти вони втілюють правові традиції та норми континентального або загального права в юридичну практику своїх країн, що сприяє збереженню відмінностей між ними. Звичаєве право, незважаючи на позиції, що похитнулися, є традиційною об'єднуючою засадою правових систем африканських країн.

ОСНОВНІ РИСИ ЗВИЧАЄВОГО ПРАВА

З найдавніших часів відбувався процес створення релігійних міфів, вірувань. Панували звичаї, повага до них і покора їм. Система легітимно чинних норм-звичаїв створювалася як право груп (общин), а не індивідів. Так, шлюбний договір становив скоріше угоду сімейних груп, а не союз двох індивідів. Розлучення дозволялося лише за згодою сім'ї. Право власності на землю належало певній соціальній групі. При спадкуванні майно переходило не до окремої особи, а до сім'ї або общини. Компенсація збитків проводилася общинами, а не особами одна одній.

Общини відповідали за правопорушення своїх членів. Завдання розв'язання конфлікту вбачалося у примиренні зацікавлених осіб, а не в установленні прав. Справедливим вважалося те, що забезпечувало згуртованість общини, відновлювало злагоду в ній. Досягнення згоди було важливим ще й тому, що був відсутній дійовий механізм виконання рішень у справах усунення конфліктів.

Общинно-груповий характер обов'язків і відповідальності став однією з головних причин нерозвиненості права, юридичних професій, юридичної науки, юридичних установ.

Принципові відмінності-норм звичаєвого африканського права від європейського:

- 1) норми-звичаї не диференційовані на права й обов'язки;
- 2) акцент у них зроблено на обов'язки, скоріше моральні, ніж юридичні;
- 3) суб'єктивні права поглинуті правом общини.

Р. Давид об'єднує ці особливості звичаєвого права Африки під назвою «африканська концепція соціального порядку».

Звичаєве право і суди в умовах колонізації країн Африки. До колонізації країн Африки звичаї зазнали впливу християнства, мусульманства, але він не був всепоглинаючим, тому що ні християни, ні мусульмани не укріпили панування своєї релігії, норми-звичаї продовжували діяти, навіть незважаючи на те, що вони суперечили новій вірі. Водночас вплив християнства та ісламу зберігся й дотепер і позначається на характері формування правових систем.

Ефіопія стала християнською країною на початку IV ст., інші країни Африки і Мадагаскар — у XIX ст. Серед жителів Африки 30 % — християни. Початок поширення ісламу в Африці припадає на XI ст. Регіони його впливу — країни Західної Африки, лише пізніше (XIV—XV століття) він охопив Сомалі та береги Індійського океану. 35 % населення екваторіальної Африки — мусульмани. Наслідком християнізації та ісламізації звичаєвого права Африки і Мадагаскару стала втрата віри в надприродне, магічне існування норм-звичаїв як створених світопорядком. Звичай став сприйматися лише тоді, коли він освячувався релігією. Це було першим кроком на шляху поступової втрати стародавніх звичаїв, їх авторитету. Відбувалося обмеження сфери їх впливу.

Другий крок у витисненні звичаєвого права припадає на період колонізації африканських держав (XIX — 50—60-ті роки XX ст.). Насаджуються норми і судова система європейського права — англійського, бельгійського, португальського, французького. Французьке право введене у французьких колоніях Африки та Мадагаскарі; бельгійське — у Конго; португальське — в Анголі і Мозамбіку; загальне англійське право — в англійських колоніях; романо-голландське, а пізніше англійське загальне право — у Південній Африці. Без правових норм колонізатори не могли створити необхідну систему виробничих відносин, яка

забезпечувала б приплив сировини, збут продукції і т. под. Звичаєве право не могло створити необхідної правової бази, тому право запозичувалося від Заходу. Це стосується насамперед торгового, акціонерного, патентного, морського, трудового права. Стали застосовуватися іноземні кодекси — французький Крим

1. Політика колонізаторів була неоднаковою: Франція, Іспанія, Португалія проводили політику асиміляції. Наприклад, Конституція Франції 1946 р. проголосила: тубільці зберігають свій особистий статус у разі, «якщо вони від нього не відмовляються». Англія вважала за краще здійснювати політику непрямого управління (типу протекторату). Однак результат був однаковий: країни, що входили до Британської імперії, відносять свої правові системи до загального права, а країни, що входили до «імперії» Франції (бельгійське Конго, Руанда, Бурунді), — до романської групи правових систем.

2. Відповідно до звичаєвого права праця — спосіб життя у союзі із силами природи. Праця за договором за винагороду викликала необхідність у рецепції європейського трудового права.

Правові форми особливо широко використовувала Англія при проведенні колоніальної політики. Вона створювала колоніальну імперію в Африці значною мірою через поширення там дії своєї юрисдикції. У кожній окремій колонії функціонувала система колоніальних судів, якій були властиві свої відмітні риси. Проте в цілому вона мала однакову структуру для всієї британської Африки. Нижчою судовою інстанцією всюди були традиційні місцеві суди, збережені англійцями відповідно до політики «непрямого управління», яку вони проводили. Вищою інстанцією були суди магістратів — власне англійські суди, створені для застосування в колоніях англійського права. Верховні суди також формувалися англійськими суддями.

Увійшовши до загальної системи колоніальних судів, традиційні суди стали територіальними, тобто правосуддя

відправлялося в рамках адміністративно-територіальних одиниць. Це суперечило характеру застосовуваних ними звичаєво-правових норм, тобто норм общини, а не території. Обмежувалося і застосування в судах норм звичаєвого права. Норми, що суперечили «справедливості і моралі» загального права, відкидалися.

Значних змін зазнало регулювання земельних відносин звичаєвим правом. За аналогією з судами в Англії земельні ділянки розглядалися суддями як власність. Общинна земля підлягала конфіскації та продавалася на виконання рішення про сплату боргів окремим особам. У результаті цього відчужувана земля ставала приватною власністю.

У витисненні звичаєвого права найзначнішу роль відіграли традиційні місцеві суди, ніж верховні суди і суди магістратів. Саме місцеві суди були зобов'язані відправляти правосуддя на основі норм звичаєвого права¹. Верховні суди і суди магістратів керувалися звичаєвим правом у цивільних і кримінальних справах лише тоді, коли їх сторонами були тубільці.

Отже, колоніальні суди змінили звичаєве африканське право в напрямку оформлення дуалістичної системи права:

- право, уведене метрополіями;
- звичаєве право.

Один том збірника судових рішень Нігерії містить більше випадків, що стосуються звичаєвого права, ніж усі серії збірників судових рішень Кенії, Уганди чи Танганьїки.

Іноземне право регулювало адміністративно-правові, торгові, кримінально-правові відносини. У сфері дії звичаєвого права залишалися землеволодіння, сімейні і спадкові відносини (прижиттєвий поділ власності, деякі цивільні зобов'язання). Так, у французькій Африці та Мадагаскарі норми звичаєвого права були зведені до регулювання сфер сімейних відносин, земельного режиму, зобов'язальних відносин. У бельгійському Конго звичаєве право збереглося також у галузі регулювання кримінально-

правових відносин. Все це свідчить про різне обмеження сфер поширення норм звичаєвого права в країнах Африки.

Неоднакова питома вага чинних норм звичаєвого права пояснюється:

1) істотними відмінностями у способі життя, мові, культурі, расовій належності народів, які населяють ці країни;

2) різним ступенем сприйняття звичаєвим місцевим правом елементів мусульманського права і права колишніх колоніальних держав.

Впровадження права метрополії в країнах Африки здійснювалося спеціальними декретами та законами колоніальної країни і застосовувалося тією мірою, якою було в них визначено. Місцевий законодавець міг вносити зміни до запозиченого права.

Суди мали право відкидати традиційну норму, яка, на їх думку, не підходила до місцевих умов. З'явилися різні норми у межах однієї держави, не говорячи вже про їх відмінність у різних країнах Африканського континенту.

Різні шляхи орієнтації (капіталістичний і соціалістичний) після набуття незалежності африканськими країнами не могли не вплинути на формування їхніх правових систем. Одні формували їх на основі визнання права приватної власності, інші її відкидали.

СИСТЕМА МУСУЛЬМАНСЬКОГО ПРАВА ТА ЇЇ СТРУКТУРА

Вступ

Система мусульманського права відрізняється від інших правових систем світу як за джерелами (формами) права, юридичною термінологією і конструкціями, забарвленими в релігійні тони, так і за структурою, яку складають специфічні галузі, що сформувалися за різних часів, інститути і норми права. Доктринальна розробка мусульманського права ускладнювала його систематизацію, хоча і надавала йому гнучкості і можливості розвитку. З позицій ісламу право не повинно бути відображенням дійсності. Воно - "світило", яке веде віруючих до релігійного ідеалу. В ньому мало узагальнень і визначень.

Мусульманське право не поділяється на загальне і приватне право, як у правових системах романо-германського типу, або на загальне право і право справедливості, як у країнах англо-американського типу. Тут існують інші підходи до структурного об'єднання норм. Система мусульманського права формувалася представниками основних мусульманських толків (ритів) - сунітських і несунітських - через правові комплекси норм і принципів відповідно до основної тематики: релігія, сім'я, община та ін.

Сферами релігійно-правового регулювання вважалися:

— відносини правовірних з Аллахом;

— взаємостосунки між людьми;

— зв'язки між державами або релігійними конфесіями.

Кожний толк орієнтувався на обрані релігійні постулати і створював норми права для регулювання певних сфер суспільних відносин. Ці норми, поєднані в комплекси, створювали своєрідні галузі права. Так, закон Османської імперії Маджалі (1869-1877 рр.), який можна вважати

об'єднаним цивільним і процесуальним кодексом, поділив норми мусульманського права на дві групи:

- 1) правила здійснення релігійних обов'язків;
- 2) норми, що регулюють взаємостосунки між людьми.

Друга група норм складалася з трьох підгруп:

- а) норми права особистого статусу;
- б) норми деліктного права (укубай);
- в) норми цивільного права (муамалат).

Галузевий принцип поділу норм у мусульманському праві не є адекватним структурі континентального права (галузь, підгалузь, інститут, норма), хоча за формою багато в чому збігається з ним. Мусульманські юридичні норми спираються на релігійні норми і спрямовані на захист основ віри.

У системі мусульманського права є галузь "право особистого статусу", відсутня у континентальному і загальному праві. Вона регулює сімейні, спадкові та деякі інші відносини, її провідними інститутами є шлюб, розлучення, спорідненість, матеріальне забезпечення сім'ї, обов'язки у справі виховання дітей, заповіт, спадкування за законом, піклування, обмеження правоздатності та ін. Вплив Корану тут є традиційно істотним. Так, юридичними нормами мусульманці заборонено виходити заміж за немусульманина. Присутні на весіллі свідки повинні бути мусульманами. Вийшовши заміж, жінка переходить у владу чоловіка, повинна уникати зустрічей з іншими чоловіками, не показуватися в громадських місцях. Чоловіку дозволяється застосовувати до дружини покарання. Розлучення вважається здебільшого односторонньою дією, яка виходить від чоловіка. Спадкова частка жінки становить половину частки чоловіка та ін.

Деліктне (кримінальне) право (укубай) встановлює заходи кримінально-правової відповідальності для людини: живої, при здоровому розумі, повнолітньої. Кримінальні правопорушення поділяються на злочини проти держави і релігії, злочини проти.

В основу Маджалі були покладені праці представників ханіфітської школи мусульманського права Ібн Нуджайма і Абу Саїда аль-Хадемі, тлумачення яких було офіційним в Османській імперії з XVI ст. Маджалі діяв у ряді арабських країн до середини XIX ст., а у Лівані, Йорданії, Кувейті окремі його статті застосовуються й нині за особи (вбивство, тілесні ушкодження, майнові злочини), крадіжку, злочини проти моральності. До найтяжчих правопорушень належать злочини проти держави і релігії (посягання на "права Аллаха"). Наприклад, за віровідступництво встановлене покарання - страта. Передбачається також застосування юридичних санкцій за невиконання низки релігійних обов'язків і норм моралі.

Цивільне право (муамалат) закріплює цивільно-правові відносини, забезпечує захист п'ятох основних цінностей ісламу: релігії, життя, розуму, продовження роду і власності. Посягання на них вважається злочином і розглядається як заборонене Аллахом діяння. Релігійний вплив у галузі цивільного права просліджується й у тому, що верховне право на будь-яке майно визнається за Аллахом. З посиланням на волю Пророка забороняється розглядати землю і воду як об'єкти власності.

Особливе місце в регулюванні майнових відносин належить такому інституту цивільного права, як вакуф. Вакуф - це власність, найчастіше нерухома, відказана державою або приватною особою на релігійно-добродійні цілі. За мусульманським правом особа, яка віддала річ у вакуф, утрачала право власності на неї, але зберігала за собою право виступати управляючим ваку-фом (мутавалі). Майно, відказане на користь релігійної установи, за мусульманським законодавством вважалось власністю цієї установи. Воно не могло бути об'єктом купівлі-продажу, дарунку або заповіту, не підлягало і державному оподаткуванню.

Мусульманське право не знає торгового права як самостійної галузі, проте приділяє увагу різним формам комерційних об'єднань.

Крім зазначених галузей у мусульманській системі права існують:

1) "владні норми" - система норм, що регулюють сферу державно-правових і адміністративно-правових (у тому числі фінансових) відносин;

2) судова правосистема норм, що регламентують порядок створення, функціонування і компетенцію органів, покликаних здійснювати правосуддя - релігійних судів кадї, судів поліцейської юрисдикції, юрисдикції інспектора ринку, юрисдикції справедливості халїфа або його представників;

3) міжнародне право (сїяр) - система норм, що регулюють взаємовідносини як мусульманської держави на міжнародному рівні, так і між мусульманами в межах країни. Це регламентація не тільки питань війни і миру, а й відносин мусульманської общини з представниками інших релігій, правових статусів різних груп населення залежно від їх ставлення до ісламу. Норми міжнародного права забезпечуються нарівні з іншими внутрішньодержавними нормами тими ж самими засобами.

У кожній із цих галузей права юридичні норми переплетені з релігійними нормами.

"Владні норми" (галузь державного і адміністративного права) вимагають, щоб правитель був мусульманином. До повноважень глави держави входять захист інтересів ісламу і контроль за виконанням правовірними релігійних обов'язків.

Судове право (у тому числі процесуальні правові галузі) містить норми про можливість тільки мусульманина обіймати посаду судді. Доводити свою невинуватість можна присяганням ім'ям Аллаха. В окремих випадках (при обвинуваченні чоловіком своєї дружини в подружній невірності) досить свідку-мусульманину присягнути, щоб невірність було визнано юридичним фактом. При винесенні рішення суддя може керуватися нормами мусульманського права, розробленими різними мусульманськими правовими школами, що надає йому свободу широкого розсуду.

Міжнародне право містить у своїй основі релігійну ідею про існування двох "світів" - "світу ісламу" і "світу війни". Відповідно до неї регулюються міжнародні відносини. Зовнішня політика орієнтується на "світ ісламу" і ґрунтується на "мусульманській солідарності", яка полягає у захисті інтересів усіх мусульман, включаючи і тих, хто проживає в інших державах. Інститут "джихаду", який й дотепер не втратив свого значення, вимагає вести війну з відступниками ісламу або "невірними", які виступають проти мусульман.

У XXI ст. мусульманські країни вступили із системою відпрацьованих (з різним ступенем досконалості змісту і механізму реалізації) галузей і підгалузей права - кримінального, шлюбно-сімейного, спадкового, зобов'язального, права власності, системи судоустрою та ін. Нині активно розвиваються такі галузі права як конституційне, адміністративне, судове, міжнародне. У них різний ступінь обтяженості релігійними мусульманськими канонами: більший - в особистому і сімейному праві, менший - у кримінальному і фіскальному.

Походження мусульманської правової системи

Мусульманське право виникло як частина шаріату (система приписів віруючим в Аллаха), що представляє собою найважливіший компонент ісламської релігії. Історія мусульманського права, нерідко позначається терміном «фікх», починається з пророка Мухаммеда (Мухаммада), який жив у 570 (за деякими джерелами 571 - 632 рр.. Мухаммед від імені Аллаха адресував деякі основні правила поведінки, норми віруючим мусульманам. Ці норми формулювалися їм головним чином в публічних проповідях. Інша частина юридично значимих норм склалася в результаті життєдіяльності, поведінки Мухаммеда. Пізніше і ті й інші норми знайшли відображення в первинних джерелах мусульманської релігії та права. Проте їх було мало для системного регулювання всієї сукупності правових відносин мусульманської громади, а тому після смерті Мухаммеда його нормотворчу діяльність продовжили найближчі сподвижники

«праведні» халіфи Абу-Бакр, Омар, Осман і Алі. Спираючись на Коран і сунну, вони формулювали нові правила поведінки, відповідні, на їх погляд, волі Аллаха і Мухаммеда. У випадку ж «мовчання» Корану і сунни норми встановлювалися спільним розсудом або одноосібно кожним халіфом.

У VIII-X ст. суттєвий вплив на розвиток мусульманського права надали ісламські правознавці й мусульманські судді - кадї. Їх роль у формуванні мусульманської правової системи була настільки значною, що деякі дослідники стали визначати мусульманське право як право юристів. У цей період зароджуються головні гілки (толки) ісламу, заповнюються правові прогаліни, на основі тлумачення Корану формується безліч нових приписів.

До кінця X в. мусульманське право канонізувати, і «ворота шукань» для його дослідників і реформаторів закрилися. Настав «століття традицій», період дій згідно сталим правовим нормам і доктринам. Мусульманські судді позбулися права за відсутності в Корані, сунне та інших джерелах потрібних норм виносити рішення на свій розсуд. Вони повинні були керуватися прийнятим населенням країни толком. До XIII в. мусульманське право практично втратило свою цілісність і стало правом полідоктрінальним, розділеним на різні гілки. Обов'язок дотримуватися конкретної юридичної школи забезпечувалася державою, її правовою політикою. В результаті наднаціональне мусульманське право виявилось роздробленим і розведеним за різними національно-державних «квартирах», отримало територіальну «прописку». Подібно романо-германському праву періоду кодифікації воно стало правом національним.

Подальший розвиток мусульманської правової доктрини йшло шляхом послідовного усунення внутрішніх суперечностей, неузгодженостей, що існували в рамках того чи іншого толку, а також створення загальних положень, принципів, єдиних для всіх мусульманських правових шкіл. Ці норми-принципи надали мусульманському праву логічну

цілісність, стрункність і значно підвищили його регулятивний потенціал.

XIX в. знаменує принципово новий щабель розвитку мусульманського права. Становлення законодавства як самостійного джерела нормативного регулювання призвело до поступового витіснення юридичної доктрини, зниження її ролі, хоча в змістовному плані вона продовжувала чинити певний вплив на правову систему.

З другої половини XIX століття відбувається активне запозичення європейського права, зокрема романо-германського, яке в даний час в окремих арабських країнах (наприклад, у Туреччині) практично витіснило мусульманські правові норми. В інших країнах (Алжир, Єгипет, Сирія та ін) мусульманське право збереглося в окремих сферах соціальних відносин, зокрема у сфері «особистого статусу» мусульман. У тих країнах, де домінують ісламсько-фундаменталістські позиції (Іран, Пакистан, ЮАР, Лівія, Судан), кордону мусульманського права більш широкі, включають різні інститути, підгалузі цивільного, кримінального, державного права, інших галузей.

Тут спостерігається своєрідний ренесанс ісламсько-правової культури, повернення до традиційних ісламських цінностей, що закономірно тягне за собою розширення предмета регулювання мусульманського права.

Особливості норм мусульманського права

Система мусульманського права відрізняється від інших правових систем своєрідністю, неповторністю джерел, структури, термінів, конструкцій, поняттям норми. Якщо континентальні європейські юристи під нормою права увазі припис конкретного історичного законодавця, то ісламські правознавці під нею розуміють правило, адресоване мусульманській громаді Аллахом. Дане правило засноване не на логічних висновках, а на ірраціональних, релігійних догмах, на вірі. Тому його не можна змінити, скасувати, «поправити», воно безперечно і абсолютно, повинне безумовно виконуватися. Сверхсоціальна, догматична

природа мусульманських правових норм передбачає особливі способи їх адаптації до діючих суспільним відносинам. Мистецтво судді, правоприменителя часто полягає в тому, щоб, не порушуючи прямо окремі вимоги норми, домогтися за допомогою різних юридичних прийомів, фікцій, інших прийомів протилежного результату.

За змістом норми мусульманського права також істотно відрізняються від європейських. Вони, як правило, не є уповноважуючими (надають право на вчинення окремих дій) або які забороняють. В основі їх лежить обов'язок, борг здійснити ті чи інші вчинки, що теж обумовлено їх релігійною природою.

Джерела мусульманського права

Першим за значенням джерелом мусульманського права визнається Коран - священна книга мусульман. Зовні це книга віршів, що містить 114 сур (розділів), більше 4 тис. коротких віршованих фрагментів, не пов'язаних загальним конструктивним задумом, єдиним початком. Самі тексти датуються періодом з 610 по 631 р. і являють собою мови і проповіді Мухаммеда, виголошені ним з різних приводів і обставинам і зібрані згодом у один твір. Лише незначна їх частина торкається питань правових взаємовідносин мусульман, а також інших віруючих, більшість же віршів присвячено питанням релігії та ісламської моральності. Велика дія на це джерело релігійно-правової думки справили більш давні доктрини - християнство і іудаїзм - головним чином через П'ятикнижжя (Тору), Талмуд. Багатоплановість змісту і незначний обсяг правових положень обумовили той факт, що Коран не став для мусульманського права системним юридичним документом - подібно конституції або кодексу. Однак він був і залишається для мусульманських юристів найавторитетнішим джерелом ісламського права.

Генетично близький Корану і тісно пов'язаний з ним друге джерело мусульманського права - сунна, що представляє собою збірник хадисів, тобто переказів про життя Мухаммеда, його поведінці, вчинках, способі думок і дій. Це джерело складався протягом кількох століть (з VII по IX), причому достовірний характер багатьох хадисів не викликає сумнівів, хоча є і перекази швидше гіпотетичного плану. Як і Коран, сунна містить мало норм власне юридичних, в ній домінують морально-релігійні положення. Серед юридичних приписів немає широких принципів-узагальнень, в силу самої природи сунни в ній представлені перш за все конкретні казуси, випадки з життя Мухаммеда.

Третім джерелом мусульманського права є иджда - спільне рішення авторитетних ісламських правознавців. Мухаммед вважав, що мусульманська громада не може помилятися. Це твердження лягло в основу визнання правомірності даного джерела. Фактично від імені громади виступають найбільш обізнані юристи, теологи, які й виносять одноголосне рішення.

Четвертий джерело мусульманського права - кійяс - являє собою звичайне рішення за аналогією. У західних правових системах подібне рішення не вважається самостійним джерелом. Воно лише забезпечує «роботу» механізму нормативного або прецедентного регулювання.

В ісламських же країнах рішення за аналогією набуває особливі сенс і значення, так як об'єктом аналізу тут виступає не раціональна воля земного законодавця, а релігійна ідея, що має абсолютний, позачасовий і незаперечний характер. Кійяс не є продовженням, частиною первісної норми або казусу, а тому утворює окремих джерело права.

До числа вторинних джерел права, які виникли в більш пізній період розвитку ісламських держав, можна віднести закон (нормативно-правовий акт), який сьогодні в більшості мусульманських країн грає дуже важливу роль в соціальному регулюванні. У ньому можуть міститися норми, не тільки доповнюють, конкретизують положення первинних релігійно-

правових документів, а й йдуть врозріз із Кораном, сунной, иджмой (наприклад, про обмеження шлюбного віку повноліттям, про допущення спекуляції, позиково-кредитних операцій). У цьому випадку закон навряд чи може вважатися формою мусульманського права.

Глибинним джерелом ісламської правової системи є релігійно-правова доктрина. Саме вона обумовила особливу логіку розвитку мусульманського права, своєрідність його формальних джерел, їх тісний взаємозв'язок. В окремі періоди історії, наприклад в VIII-X ст., вона отримувала офіційне визнання, легалізацію і виступала в якості форми права, в інший час, як і сьогодні, вона йшла на другий план і оформлялася через іджму, кійяс, закон. Але в будь-якому випадку ця доктрина була і залишається основним живильним джерелом мусульманського права, його кореневою системою малозначних роль у правовому регулюванні відіграє звичай, якщо, звичайно, він не має релігійних підстав. Ісламські юристи не відносять його до праву і не розглядають як його джерело. Однак коли відносини виявляються нерегламентованими правом, не забезпечуються юридично, звичай може виступати їх регулятором.

Структура мусульманського права

Структура мусульманського права також має суттєві особливості, які з його природи. Воно не поділяється на загальне і приватне право, як у романо-германській системі, або на загальне право і право справедливості, як у країнах англосаксонської родини. Тут існують інші принципи інтеграції, зв'язку норм, їх структурного об'єднання. Так, можна виділити правові комплекси норм, принципів відповідно до основних мусульманськими толками (рітамі) - сунітськими (ханіфітського, малікітського, шафіїтського, ханбалітської) і несунітські (шиїтським, вахбітським, зейдутським, абадітським). Наявність різних гілок в ісламі

обумовлює аналогічну диференціацію в праві, об'єднання юридичних норм навколо тих чи інших релігійних течій. Кожен толк, як правило, «обростає» певним комплексом норм, прийнятих відповідно до обраними релігійними постулатами. Разом з тим зберігається і галузевий принцип диференціації правових норм, хоча і з деякими особливостями. Зокрема, існує галузь «право особистого статусу», регулююча сімейні, спадкові та деякі інші відносини; деликтное право, встановлює заходи кримінально-правової відповідальності; муамалат, що закріплює цивільно-правові відносини; галузь так званих владних норм-сфера державного та адміністративного права; міжнародне право (сійар). Усі вчинки в мусульманському праві поділяються на п'ять основних категорій: обов'язкові, рекомендовані, що дозволяються, засуджує і заборонені. В основі даної класифікації лежать відповідні релігійно-моральні оцінки тих чи інших актів поведінки. Норми мусульманського права можуть бути також класифіковані (з точки зору їхньої спільності) на норми-принципи, сформульовані у вигляді теоретичних узагальнень, і казуальне норми, що виникали, як правило, емпіричним шляхом (такі, наприклад, норми сунни).

ОСОБЛИВОСТІ РАДЯНСЬКОЇ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ

У 1917 р. в нашій країні було розпочато комуністичний експеримент - будівництво принципово нового суспільства, яке повинно було, за думки його організаторів, ґрунтуватися на загальну рівність і свободу людини праці, загальне щастя і відсутності експлуатації людини людиною. Спроби насильницького і прискореного впровадження названих ідеалів у життя на практиці обернулися трагедією для Росії. І в цьому величезний історичний парадокс майже 75-річного розвитку нашої країни: виявляється, метод насильницького ощасливлення мас знищує саму цю благу мету - щастя людей.

Соціалістичне суспільство радикально відрізняється від капіталістичного, наближаючись, якщо скористатися Марксовою схемою типології історії, до феодального. Однак більш точним буде виділення соціалізму і притаманною йому державно-правової системи в окремий (однойменний) тип суспільства і відповідну соціалістичну сім'ю правових систем. Радянська правова система - конкретно-історичний тому приклад і характеризується такими особливостями.

Перша особливість полягає в тому, що радянська правова система була пронизана офіційною ідеологією марксизму-ленінізму. Це зближувало її з релігійними правовими системами, які також засновані на ідеології (тільки релігійної) і залежать від офіційних тлумачів її істин і положень. У радянській правовій системі ідеологізація знаходила своє яскраве вираження в соціально-класовому, а не в строго юридичному, як у романо-германської або прецедентної правових системах, підході до суб'єктів права, у тому числі обвинуваченим.

Ідеологізованість правової системи виявлялася також у прихильності її всіляким політичним кампаніям, театралізованим судовим уявленнями - «судовим» процесам над «ворогами народу», в орієнтації не на закон і закріплені в ньому строгі юридичні критерії, а на загальний партійний дух

- лінію партії, рішення її з'їздів, пленумів, установки і вказівки партійних вождів. У першому після 1917 р. час основним джерелом права було революційне правосвідомість, що ввібрало ідеологію більшовизму. У подальшому законодавство використовувалося головним чином не для регулювання суспільних відносин, а для пропаганди комуністичної ідеології.

Нарешті, з організаційної точки зору, ідеологізація правової системи виявляла себе в прямому втручанні комуністичної партії в юридичну практику - правотворчість, правозастосування, юридичну освіту, в занятті всіх хоч трохи важливих посад у правоохоронних органах членами РКП (б), ВКП (б), КППС, у відправленні її лідерами в окремі періоди радянської історії судових функцій (сумнозвісні «двійки» і «трійки»).

Друга особливість, яка впливає з самої комуністичної ідеології, полягає в негативному ставленні правлячого шару, а потім і виховуваного їм у цьому дусі населення до права, щодо до останнього як до вимушеного злу, що підлягає подоланню і відмиранню в майбутньому. Відразу після 1917 р. в радянській юридичній літературі право оцінювався як контрреволюційний предмет, як ще більш небезпечне, ніж релігія, зілля, як опіум для народу (Г.А. Гойхбарг, М.А. Рейснер). Однак поступово радянська влада стала використовувати право (і держава теж), його потужні регулятивні можливості у своїх інтересах, хоча названа особливість - правовий нігілізм - так і не була, та й не могла, мабуть, бути подолана в радянській системі.

Третя особливість радянської правової системи - абсолютний примат інтересів держави над інтересами особистості. Державні злочини підлягали самим суворим покаранням, зазіхання на соціалістичну (державну) власність каралися більш суворо (аж до смертної кари), ніж на особисту власність.

Держвласність в цивільно-правових відносинах підлягала пріоритетною та виключною захисті.

Так, відповідно до ЦК РРФСР 1964 р. (навіть у редакції 1987 р.) на вимоги державних організацій про повернення державного майна з чужого незаконного володіння недержавних організацій чи громадян не поширювалася ніяка давність, його витребування могло проводитися і у добросовісного набувача. Коли у приватних осіб за постановою правоохоронних органів (дівзнання, попереднього слідства, прокурора або суду) вилучалися дорогоцінні метали і алмази, то їм при винесенні виправдувального вироку виплачувалася лише вартість вилучених цінностей (принцип «Все одно винен»). І навпаки: на основне державне майно (основні засоби) стягнення кредиторів не могло бути звернено ні в якому разі. Що стосується іншого держмайна, то на нього стягнення звертатися могло, але лише з певними вилученнями. У процесуальному праві також діяв принцип пріоритетного захисту інтересів держави.

Сфера приватного права була різко звужена - обсяг вільного розсуду приватних осіб обмежувався побутовими питаннями і сімейними відносинами. Публічно-правове регулювання, навпаки, стало панівним, довлеючим, всеохоплюючим.

Радянська правова система в цілому базувалася на ідеї зобов'язань людини перед державою. У відносинах цих двох суб'єктів панував дозвільний правовий режим для першого і загально дозвільний для другого: громадянину можна було робити лише те, що йому дозволяло держава; Останнім же могло забороняти все, що вважало потрібним і корисним для справи будівництва соціалізму і комунізму (наприклад, встановлювати граничні норми площі і розмірів для ділянок і будинків індивідуальної забудови, граничні висоту і площу будиночків в садівничих товариствах і т.д.

Ставлення партійно-державного керівництва до прав людини було різко негативним. Громадянські й політичні права громадян оцінювалися як другорядні в порівнянні з соціально-економічним мінімумом (або правами) населення і впевненістю у завтрашньому дні. Заперечувалися і

порушувалися міжнародні стандарти прав людини, широко практикувався примусова праця, свобода пересування була вкрай обмеженою.

Четверта особливість полягає в тому, що судова система перебувала в повній залежності від партійно-державного керівництва, а її діяльність відрізнялася каральною спрямованістю проти інакомислячих, інквізиційними слідчими та судовими процедурами, порушенням права обвинуваченого на захист, об'єктивного зобов'язання (до кримінальної відповідальності, наприклад, залучалися члени сім'ї зрадника Батьківщини навіть у тому випадку, якщо вони нічого не знали і не могли знати про його дії), жорстокістю (розстріл за розкрадання соціалістичної власності в будь-яких формах і розмірах, кримінальна відповідальність за порушення трудової дисципліни, можливість застосування за ряд злочинів вищої міри покарання - розстрілу - для осіб з 12-річного віку) і т.д. Нарешті, до середини 50-х рр.. широко практикувалися позасудові розправи, проводився масовий терор, що дозволяє говорити лише про псевдоюридичні оболонці всіх цих дій та органів, які їх здійснюють, але не про право як таке. У другій половині 50-х рр.. найбільш одіозні з перерахованих характеристик радянської правової системи стали долатися, масовий терор був припинений.

П'ятою особливістю радянської правової системи є те, що роль закону зводилася практично нанівець, так як загальні, принципові положення встановлювалися партійними директивами, а «технічні», детальні питання соціально-правової регламентації вирішувалися у відомчих актах органів управління.

Велику роль грали секретні, ніде не публікуються інструкції та вказівки партійних органів різного рівня та інших відомств.

Разом з тим - і в тому парадокс радянської системи - кінцевою метою розвитку були проголошені, як уже зазначалося, інтереси людини праці, і тому вона поряд з негативними рисами мала серйозні імпульси позитивного

розвитку, хоча іноді чисто формального. Держава проводило роботу з систематизації та кодифікації законодавства, писалися і приймалися конституції СРСР, насичені декларативними положеннями основи законодавства, кодекси та іншої нормативно-правовий матеріал. Зверталася увага на необхідність врахування вимог і запитів трудящих, захисту їх прав і свобод (природно, в тих областях, де це не призводило до суперечностей з глибинними основами радянської соціалістичної системи).

Слід також підкреслити, що радянська правова система пройшла кілька етапів у своєму розвитку, і названі особливості притаманні цим етапам в різній мірі.

Так, етап становлення характеризується, з одного боку, зламом старої правової системи і правових установ, максимальним революційним «творчістю» і свавіллям, а з другий - прагненням побудувати нову правову систему (прийняття Конституції РРФСР 1918 р., Цивільного, Кримінального, Земельного, Цивільного процесуального, Кримінально-процесуального кодексів, Кодексу законів про працю, побудовою нової судової системи). З початку 30-х до середини 50-х рр.. в країні діяв тоталітарний режим з практично повним знищенням істинно правових реалій, незважаючи на фіктивно-демонстративні дії з ухвалення маси законодавчих актів, у тому числі Конституції СРСР 1936 р.

Середина 50-х - кінець 80-х рр.. - епоха лібералізації (зі своїми підйомами і спадами), яка призвела до зміни суспільно-політичного ладу, розпаду СРСР і зміни всіх орієнтирів розвитку, фундаментальних цінностей суспільної системи в цілому. Цей період характеризувався деякими техніко-юридичними досягненнями у законодавчій сфері (кодифіковані всі основні галузі права, прийняті Конституція СРСР 1977 р., ряд законів декларативно-демократичної спрямованості, наприклад Закон СРСР про трудові колективи і підвищення їх ролі в управлінні підприємствами, установами, організаціями 1983 р.).

З кінця 80-х рр.. ми є свідками кардинальної переробки нашої правової системи. Супроводжується вона досить хворобливими факторами: спочатку «війна законів», гострі суперечності між органами законодавчої і виконавчої влади, «парад суверенітетів» національно-державних і адміністративно-територіальних одиниць в колишньому Союзі РСР, а потім і в Російській Федерації, потім вибух злочинності, включаючи антиправові акції федеральної влади в Чечні, а також різке зростання корумпованості державного апарату та порушення прав цілих верств і груп населення та ін. Ситуація ця дуже небезпечна, але не безнадійна для народжуваних правових відносин, оскільки відбуваються зміни мають на меті побудову правової держави, забезпечення прав і свобод людини в РФ, що неможливо без введення ситуації в чіткі правові рамки.

ПРАВОВА СИСТЕМА УКРАЇНИ

Вступ

В своєму розвитку Україна пройшла довгий і тернистий шлях. Значна частина історії нашої держави проходила під ковпаком держав-загарбниць. Але попри багатовікове поневолення українці змогли зберегти свої національні ознаки. І навіть найжорсткіший примус був безсилий.

Проголошення незалежності України поклато початок розбудови нової держави. Відмова від одно полярної ідеології, в тому числі і правової, закономірно вплинула на правову систему України та на її складові елементи.

Розвиток національної правової системи у всіх її проявах є складним і тривалим процесом, що вимагає належного наукового розгляду та виваженості в оцінках.

Перш ніж будувати власну державу і власну правову систему потрібно подивитись, що ми маємо на сучасному етапі і що хочемо побудувати у майбутньому. Будуючи нову правову систему потрібно звертатись за допомогою до більш досконалих іноземних систем, вибираючи з них найкраще. Нажаль, в Україні, сьогодні, склалась така ситуація, коли люди, що стоять при владі не розуміють цього або, що ще гірше розуміють, але спеціально нічого не роблять. Все на що вони спроможні - це бездумно вирвати з іноземного законодавства, можливо і найкращі, положення та ліпити їх в наше. Багато наших бід саме через це. А щоб наступні покоління розуміли, що і як потрібно зробити треба щоб вони бачили суть, корені проблеми і вирішували проблему комплексно. Отже, ми підійшли до найголовнішого - у зв'язку з перерахованими вище тезами є актуальним розгляд нашої правової системи, її плюсів і мінусів.

Мета роботи - дослідити основні процеси становлення і розвитку правової системи України.

Дана мета досягається шляхом розв'язання наступних поставлених завдань.

Першим завданням є з'ясувати суть поняття правова система, визначити елементи правової системи та розмежувати такі поняття як „правова система”, „система права”, „правова надбудова”, „механізм правового регулювання”, які близькі за змістом і об'єктом.

Другим поставленим завданням є розгляд основних процесів становлення і розвитку правової системи України.

Об'єктом даного дослідження є саме правова система України, адже вона є носієм тих ознак, які ретельно вивчаються.

Стосовно методів, в роботі були використані такі загальні методи наукового пізнання як: порівняння, абстрагування, аналіз.

Навчальна література по теорії держави і права радянського періоду не висвітлювала поняття правової системи. І тільки в 90-х роках вона з'являється як самостійна і досить об'ємна тема.

Стосовно правової системи України, то можна з певністю сказати, що ця тема і досі не висвітлена в навчальній літературі. Лише поверхнево її розглядають в періодиці. Але слід зауважити, що характеризуючи правову систему нашої держави автори переважно обмежуються характеристикою конституційних положень.

Дев'ятнадцять джерел складають джерельну базу дослідження. Для того, щоб не захаращувати роботу цитатами, зміст деяких думок переказується і посилання не робиться.

Матеріал в роботі викладено чітко; висновки аргументовані, а судження і факти достовірні. Опис явища в кожному розділі завершується висновком. Хоч рідко, але висвітлено власний погляд на досліджувані проблеми і він не є голосливим, а опирається на ретельне опрацювання літератури.

Зміст та характеристика правової системи

Пізнання суті і ролі права в житті потребує широкого підходу до правових явищ у всій їх різнобарвності і взаємодії, а також врахування функціональних особливостей по відношенню до людини, держави, суспільства. Разом з багатьма правовими явищами в науці було обґрунтовано і затвердилось поняття “правова система”.

В рамках загальної теорії права правову систему розглядають як одну з підсистем суспільства в ряді з економічною, політичною, релігійною і т.д. Такий погляд обумовлює її вивчення в поєднанні і взаємодії з навколишнім середовищем (тобто з соціальними факторами, які визначають її розвиток і формування).

Існує безліч різних визначень систем (грец. “system” - складене з частин, сполучене), які пропонують вчені - філософи, соціологи, юристи. Узагальнивши їх, можна зробити висновок, що система - це упорядкована сукупність елементів, взаємозв'язаних і взаємодіючих один з одним, яка має відносну самостійність і органічну єдність, характеризується внутрішньою цілісністю і автономністю функціонування.

Правову систему можна визначити як цілісний комплекс правових явищ, який обумовлений об'єктивними закономірностями розвитку суспільства, усвідомлений і постійно відтворювальний людьми і їх організаціями (державою) і використовується для досягнення власних цілей [1, с.463].

В правовій системі злились в єдине потреби людей з їх думками, волею й почуттями, з правовими традиціями і арсеналом техно-юридичних засобів, з вчинками, діяльністю їх об'єднань. Саме цим пояснюється можливість поєднання в правовій системі різноманітних правових явищ, багатозначність станів, а також труднощі їх пізнання і кваліфікації.

В силу сказаного правову систему можна визначити як наукову категорію, яка дає багатовимірне відображення

правової дійсності певної держави на її ідеологічному, нормативному, інституціональному і соціальному рівнях.

Таке найбільш широке розуміння правової системи являється сьогодні прерогативним в юридичній літературі. Разом з тим існують і інші пояснення.

Наприклад, Ю.А. Тихомиров вважає, що поняття „правова система” являє собою структуру - інтегрований засіб цілісного юридичного впливу на суспільні відносини. В якості елементів системи він виділяє: по-перше, межу і принципи правового регулювання; по-друге, основні різновиди правових актів та їх об'єднання; по-третє, систематизуючі зв'язки, які забезпечують взаємодію всіх елементів і цілісність системи [19, с.223].

С.С. Алексєєв назвав таке тлумачення вельми вузьким, відмітивши, що системостворюючі зв'язки не можна вважати елементом правової системи, а скоріше властивістю останньої [2,с.57].

Він включає в поняття правової системи саме право, судову, а також іншу юридичну практику, правову ідеологію, правотворчість та право застосовну діяльність, індивідуальні державовладні розпорядження (укази), правовідносини, юридичні санкції, систему законодавства, суб'єктивне право та ін. Останнім часом він запропонував виділити серед елементів правової системи:

- власне об'єктивне (позитивне) право як сукупність загальнообов'язкових норм, виражених у законі, інших формах позитивного права;

- правову ідеологію - активну сторону правосвідомості;
- юридичну практику - правову діяльність.

В.П. Сінюков, з позиції свого аспекту досліджень, визначає правову систему як соціальну організацію, яка включає також основні компоненти національної правової культури (право, як зазначив Сінюков, - різновид духовної творчості народу). Також він пропонує включити до правової системи правоохоронні відомства та організації [13, с.19].

Крім цього в літературі запропоновано визначення правової системи як сукупності внутрішньо узгоджених, взаємопов'язаних, соціально-однорідних юридичних засобів, за допомогою яких держава здійснює необхідний нормативно-організуючий вплив на суспільні відносини (закріплення, регулювання, охорона, захист).

Структура правової системи

Правова система має свою структуру. Для того, щоб правильно визначити структуру правової системи, необхідно визначити критерії відбору її елементів. Основними вимогами в даному випадку будуть їх внутрішня впорядкованість (організаційний критерій); правове спрямування діяльності (правовий критерій), який повинен бути виражений нормативно у відповідних законодавчих актах, положеннях, що відображають мету створення правової системи, сферу діяльності, характер її основних завдань та функцій, особливості їх реалізації; специфічні принципи організації і діяльності (програмний критерій), тощо.

Як основні елементи правової системи виділяють:

- 1) право, як сукупність створених і охоронюваних державою норм;
- 2) законодавство, як форма вираження цих норм (нормативні акти);
- 3) правові установи, які здійснюють правову політику держави;
- 4) судова та інша юридична практика;
- 5) механізм правового регулювання;
- 6) право реалізаційний процес (включаючи акти застосування і тлумачення);
- 7) права, свободи і обов'язки громадян (право в суб'єктивному значенні);
- 8) система утворених та функціонуючих у суспільстві правовідносин;
- 9) законність і порядок;

10) правова ідеологія (правосвідомість, юридичні доктрини, теорії, правова культура тощо);

11) суб'єкти права (індивідуальні і колективні);

12) системні зв'язки, які забезпечують єдність, цілісність та стабільність системи;

13) інші правові явища (юридична відповідальність, правосуб'єктність, правовий статус, законні інтереси тощо).

Такий широкий підхід найбільш повно окреслює обсяг поняття і характеризує правову систему як складне, цілісне, структурне утворення в єдності всіх його складових частин.

Елементи правової системи об'єднані спільною метою, завданнями, виконують деякі загальні функції, що, між іншим, не свідчить про однорідність і ідентичність останніх. Взаємозв'язок елементів правової системи, їх функціонування обумовлює саме існування правової системи, оскільки ізольовано, в розрізненому вигляді вона існувати не може.

Кожен із самостійних елементів правової системи суспільства має власну структуру, свої принципи організації і діяльності.

Сутність правової системи реалізується в її основних функціях - інтегративній, регулятивній, комунікативній, охоронній. Функціонування правової системи, її дія в соціальній системі, шляхи і форми впливу на суспільне середовище відбуваються в трьох основних формах: інформаційній, орієнтаційній, праворегулятивній.

Отже, поняття "правова система" має узагальнюючий характер. Воно містить у собі, по суті, усі правові явища: правотворчість, правосвідомість, діяльність, що реалізує право, правову ідеологію. Право - ядро і нормативна основа правової системи, її стрижень. Праворозуміння - концептуальний фундамент правової системи [14, с.239].

Багатозначність визначень правової системи, наявність різних тверджень, поглядів на цю категорію, специфічність авторських підходів свідчать про активну творчу розробку даної проблеми, про пошуки найбільш чіткої і повної характеристики досліджуваного правового явища.

Пошуки, які проводять вчені в цій галузі є помітним внеском у подальший розвиток юридичної науки, дають конкретний матеріал для використання в практичній діяльності.

Перш ніж закінчити даний розділ, слід зазначити, що на рівні з поняттям “правова система” у вітчизняній юридичній літературі використовуються близькі за змістом і об’єктом, але мають самостійне значення терміни “правова надбудова”, “механізм правового регулювання”, “система права”.

Категорія “правова надбудова” розкриває місце розташування всіх правових явищ в суспільній системі відносно економічного базису, а поняття “правова система” відображає внутрішні (структурні) функціональні і системні зв’язки правових явищ.

Поєднання динамічних і статистичних елементів в структурі правової системи дозволяє пояснити механізм її взаємодії з навколишнім середовищем, який здійснюється перш за все шляхом обміну інформацією. Так, суспільство (його класи і соціальні групи) “сигналять” про свої потреби, правова система „видає” відповідні правові відписи. При цьому каналом впливу на неї є суспільна правосвідомість, яка - через правотворчість - матеріалізується в нормах права. Останні, в свою чергу, через правовідносини, застосування, дотримання права і т.д. перевтілюються в соціальні відносини. Зміни, з часом, в суспільних відносинах знову потребують коригування права - і процес відновлюється. У висновку виникає своєрідний “кругообіг” в області права, в рамках якого відбувається постійне перевтілення соціального в правове, а правового - в соціальне. В свій час професор Алексєєв визначив даний процес з допомогою поняття “механізм правового регулювання” [3, с.463].

Але категорія “механізм правового регулювання” покликана звернути увагу на функціональну сторону, на процес регулювання суспільних відносин, тоді як “правова система” показує цілісність і взаємопов’язаність структурних елементів, поєднання станів статички та динаміки.

Правова система як філософське поняття - це деяке цілісне явище, яке складається з частин (елементів), взаємопов'язаних і взаємодіючих між собою.

Відразу ж слід звернути увагу на те, що не дивлячись на схожість висловів, потрібно чітко розрізняти два поняття - "правова система" і "система права". Термін "система права" характеризує інституціональну внутрішню будову нормативної основи правової системи - права як такого. Правова система ж охоплює всі правові явища в масштабах держави і суспільства [12, с.117].

Становлення і розвиток правової системи України

Характеристика сучасної правової системи України

Українська правова система почала формуватися ще з давніх-давен. Протягом багатьох століть вона розвивалася і вдосконалювалася, приймалися різноманітні нормативно - правові акти. Прикладом цього можуть бути: Правда Ярослава Мудрого("Руська правда"); гетьманські статті XVII - XVIII ст.; Конституція Пилипа Орлика, Конституції України 1917-1920 років. Зокрема, в Конституції Пилипа Орлика 1710 року передбачалися демократичні засади української державності - розподіл влади, незалежний судовий трибунал, приватна власність, багатогалузевий характер законодавства і права тощо.

Ці документи відіграли досить важливу роль у подальшому розвитку правової системи. У своєму розвитку право України використовувала ці та інші джерела, що оновлювалися і збагачувалися з кожним століттям.

В наш час головним джерелом права в країні є законодавчі і інші нормативні акти. На вершині ієрархії стоїть Конституція, далі - закони, укази президента, постанови Кабінету Міністрів, підзаконні акти міністерств і відомств, Національного банку України, акти місцевих адміністрацій і виконавчих органів влади.

Водночас за період незалежності України закладено правовий фундамент, що дозволяє стверджувати, що вона входить до романо-германського типу правової системи на правах особливого європейського різновиду.

Основне завдання правової системи - створювати строго визначену, нормативну, стабільну основу для всього комплексу суспільних відносин, в тому числі й для їх динаміки [6, с.103].

Модель правової системи України має бути принципово новою, спрямованою на те, щоб створювати умови та можливості для соціально корисної заохочувальної діяльності. Перехідний період суспільства України потребує ефективної реалізації інтеграційних, організаційних, регулятивних та інших функцій правової системи. В сучасній Україні в період формування правових основ державного і суспільного життя гостро постає проблема ефективності законодавства. Недоліки його в першу чергу пов'язані з механізмом реалізації, відсутністю необхідних інституціональних форм. Крім того, недостатньо опрацьовані правові форми нормативного матеріалу (незбалансованість прав і обов'язків, незабезпеченість норм належними санкціями, невідповідність системи права та законодавства тощо).

Слід враховувати і те, що якість законодавства визначається соціальним змістом, його відповідністю суспільним потребам і інтересам, що обумовлюють поведінку і саморегуляцію, що досить часто поповнює прогалини юридично-нормативного характеру і недоліки правозастосовчої діяльності. Однак діюче українське законодавство недостатньо ефективне, саме в силу незначної соціально-правової якості законів, їх неадекватності соціальним реаліям, нездатністю законодавства забезпечити узгодження соціальних інтересів в рамках правотворюючого інтересу.

Ситуація ускладнюється тим, що у законодавця і владних структур в цілому немає ясної програми, стратегії реформ, що здійснюються. Наслідками цього є хаотичність,

невідповідність характеру сучасних перетворень, колізії нових законів та діючого законодавства.

В цих умовах особливого значення набувають наука, юридично-соціологічне забезпечення законодавства, інкорпоративна якісна ефективність діючого законодавства, доведення його результатів до відома не тільки законодавця, але і всіх зацікавлених осіб, визначення їх як здобутку громадськості і предмета публічного обговорення.

Велику роль у створенні гармонійної правової системи суспільства покликана відігравати правосистематизуюча практика, тобто діяльність по збору, упорядкуванню і приведенню в чітку систему різних правових актів (нормативних, правозастосовчих, інтерпретаційних). Ця практика впливає на якість і ефективність правотворчої і правозастосовчої діяльності, рівень законності і правопорядку [8, с. 497-498].

Становлення нової правової системи в Україні вже з самого початку несло в собі зерна суттєвих суперечностей, відсутність єдиного стратегічного напрямку, що не могло не позначитися на формуванні дозволів та заборон, які власне складають клітини права. Процес становлення правової системи триває, проте слід відзначити, що довіра до припису права (правової норми), до закону в суспільстві суттєво похитнулася. Закон не став належним підґрунтям для формування демократичної системи права, тому почали гальмуватися процеси систематизації права в Україні, які активно розпочиналися. Право в Україні ще докорінно не визначено на загальнообов'язковій нормативності, формальній визначеності, структуризації шляхом чіткого окреслення суб'єктивних прав і обов'язків [10, с.87].

Відсутність належних і дієвих правових форм регулювання соціально-економічних відносин, фінансовий хаос, ваучерно-акціонерна приватизація, деякі інститути безпосереднього бізнесу, рекламного, шоу-бізнесу, неофіційні зв'язки в комерційній сфері призвели до приватизації ключових ланок фінансової інфраструктури, до одержання

«виходів» на природні багатства, пільгові умови їх реалізації за кордоном. Все це і призвело до формування основи і ядра фінансової олігархії, яка зайняла центральні позиції в зруйнованій одержавленій економіці і державно-суспільному житті.

В реальній правовій дійсності України в роки перетворень і змін зберігається значна частина минулої правової системи. Незважаючи на проголошений Конституцією України людський вимір права (статті 3, 21, 48), фактичне становище особистості не відповідає цим ідеалам і перспективам.

Сучасні тенденції розвитку передбачають модернізацію українського суспільства, його правової системи, гуманітарну політику, засновану на визнанні цінності людського життя, свободи особи, й права на гідне життя.

Важливою перешкодою на шляху правового розвитку України є незадоволеність рівнем правової культури суспільства (не тільки громадян, але й посадових осіб), адже поважне ставлення до права є умовою його функціонування і показником реальної правової культури [5, с. 305].

Головною метою і умовою реформування українського суспільства є розвиток демократії, соціально-правової держави та її правової системи, які мають забезпечити становлення України як високо розвинутої цивілізованої європейської держави з високим рівнем життя, соціальною стабільністю, культурою демократією, дозволить їй стати впливовою силою у світі та Європі.

Процеси зближення правових систем України і Заходу передбачають взаємну гармонізацію законодавства. Процеси викликані економічним співробітництвом, партнерством, вступом України до Ради Європи, визначають необхідні умови і напрями розвитку стандартів права, новий етап взаємозумовленості міжнародного і національного права, коли в національне право включаються загально визначені принципи і норми міжнародного права.

Взаємодія української держави і правової системи розкривається в демократичному характері держави, який забезпечується реалізацією закріпленого в Основному Законі принципу розподілу влади, змістом статусу і повноважень Верховної Ради України (розділ IV); Президента України (розділ V); уряду України (розділ VI); судової влади (розділи VIII, XII).

Зробимо висновок, правова система сучасної України формується як виключна, звільнена від псевдосоціалістичної сутності. Ця система знаходиться в стадії перехідного періоду і деякою мірою зберігає певні риси минулої системи, з якої вона сформувалася. Водночас за період незалежності України закладений правовий фундамент, що дає змогу твердити, що вона входить у романо-германський тип правової системи на правах особливого європейського різновиду.

Розпад СРСР був об'єктивно закономірним. Накопичений за роки радянської влади державно-правовий матеріал для його розпаду виражався насамперед у запереченні (де-факто) ряду загальнолюдських цінностей, що випливають із природи людини і природи права. У надрах соціалістичної системи було створено живильне середовище як для того, щоб їх заперечувати, так і для того, щоб розвивати в нових, демократичних умовах. Механізми і приводні паси радянського права з високим ступенем ефективності забезпечували єдність правових систем усіх суб'єктів радянської федерації. Руйнування СРСР цілком природно призвело до руйнування правового простору, що поєднував усі його республіки, і до становлення самостійних правових систем кожної з них.

Умови для створення незалежної правової системи України склалися тільки після проголошення Декларації про державний суверенітет 16 липня 1990 р. і Акта про незалежність України від 24 серпня 1991 р., схваленого народом України 1 грудня 1991 р. Як відзначає Л. Д. Кучма. «СРСР dokonав саме Акт проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 року» [7, с.67].

Цей процес супроводжувався не тільки виходом українського правового простору із загальносоюзного, але і його якісними змінами. Насамперед йдеться про зміну самого типу правової системи України, про перехід від правової системи соціалістичного права до європейсько-континентального, тобто про повернення до сім'ї романо-германських правових систем, капіталізації комплексу суспільних відносин у тому числі і правових.

Процес формування правової системи України характеризувався ознаками відкритості, не лінійності, нерівноваженості і відбувався в два етапи:

1) від дня проголошення незалежності України до прийняття Конституції 1996 р., тобто 1991-1996 рр.;

2) після прийняття Конституції 1996 р., яка не тільки орієнтувала народ України на побудову незалежної, демократичної, соціальної, правової держави, а й зафіксувала основні правові засади її подальшого економічного, політичного та соціально-культурного розвитку, намітила шляхи реформування [9, с.3].

Нині настає третій етап, що пов'язаний з конституційним реформуванням, переходом від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської форми правління і повинен супроводжуватися повним демонтажем адміністративно-командно-номенклатурного режиму.

На першому етапі правова система України складалася як самостійна на нових засадах: вона звільнялася від псевдо-соціалістичної (радянської) сутності і повинна була заповнити цю порожнечу результативним гуманістичним орієнтиром. Оскільки мирний характер національної революції не супроводжувався адекватним оновленням структур влади, важким видався період вибору об'єктивних шляхів розвитку, закладення таких підвалин механізму самоорганізації соціальної системи, які сприяли б досягненню рівноваги усіх її підсистем (економічної, правової, політичної та ін.) і,

зокрема, забезпечували вимоги до формування правової системи - зовнішньо незалежної та внутрішньо узгодженої.

Визначальним було те, що враховувався принцип правонаступництва. При прийнятті найважливіших правових актів держави робилися посилання на Декларацію про державний суверенітет. Був прийнятий Закон «Про правонаступництво України» (12.09.1991), ст. 2-3 якого встановлювали, що «до ухвалення нової Конституції України на території України діють Конституція (Основний Закон) Української РСР», а також «законодавчі акти Української РСР та інші акти, ухвалені Верховною Радою Української РСР, оскільки вони не суперечать законам України, ухваленим після проголошення незалежності України».

Формуванню правової системи сприяла реалізація принципу розподілу державної влади на законодавчу, виконавчу, судову; обрання першого законодавчого органу - Верховної Ради (обрана весною 1990 р.); схвалення основного процедурного документа Верховної Ради - Регламенту (1994 р.). Були внесені доповнення і зміни до чинної Конституції УРСР.

Відбувалося кількісне нагромадження нормативно-правових актів по тих сферах суспільних відносин, що не були урегульовані законодавством -- прийняті закони: «Про вибори Президента України» (1991), «Про вибори народних депутатів» (1993) та інші. Проте відчутною була недосконалість в організації і функціонуванні державної влади.

Знакову роль у закладенні основ національної правової системи відіграв Конституційний договір між Верховною Радою України і Президентом України, прийнятий 8 червня 1995 р. (на рік).

Конституція України 1996 р. стала основою процесу формування правової системи; вона орієнтувала громадян на сприйняття загальнолюдських цінностей: верховенство права, політичний плюралізм, ринкові відносини, громадянське суспільство, демократичну соціальну правову державу. В ній

був зафіксований правовий статус вищих органів державної влади - парламенту, президента, уряду.

Було звернуто увагу на правове становище Криму в складі незалежної України. Кримська Автономна Радянська Соціалістична Республіка (КАРСР), що утворена 12.02.1991 р.. була перейменована на Автономну Республіку Крим (24.04.1992 р.). Конституцію АРК, яка прийнята Верховною Радою АРК 6.05.1992 р. і діяла із змінами і доповненнями понад шість років, було замінено новою 23.12.1998 р. після схвалення її Верховною Радою України. Визначено, що нормативно-правові акти парламенту та рішення уряду АРК не можуть суперечити Конституції і законам України та приймаються відповідно до Конституції України, законів України, актів Президента і Кабінету Міністрів України та на їх виконання.

Відбулася децентралізація правового регулювання, яка була обумовлена роздержавленням власності, відмовленням від монополії в галузі ідеології, реальним створенням багатопартійної системи. Поширилося правове регулювання на раніше не регламентовані правом сфери публічного життя, наприклад на банківсько-фінансову сферу; затребували юридичної ідентифікації нові явища в правовій реальності суспільства (нові види злочинів у кримінальному праві); розширилися сфери застосування традиційних правових інститутів; відбулася диференціація ряду галузей права; виділилися певні галузі права (фінансове, земельне, господарське, податкове) та виникли нові інститути права (інститут президентства, інститут кредитних спілок, інститут земельного сервіту, інститут податкового права, інститут неподаткових доходів бюджету, інститут доходів державних централізованих позабюджетних фондів та ін.). Сформувалися і розвинулися такі галузі публічного права: конституційне, адміністративне, кримінальне, фінансове, кримінально-процесуальне, цивільно-процесуальне, виправно-трудове, митне право, міжнародне приватне право та ін. Певний імпульс для розвитку здобуло соціальне право.

Постало питання про проведення державно-правової реформи відповідно до норм Конституції та норм європейських документів, які були схвалені Верховною Радою України. Недосконала структура виконавчої влади, що постійно перебудовувалася (зливалися, ліквідовувалися, утворювалися виконавчі органи), потребувала концептуально виваженого адміністративного реформування. Загальна концепція державно-правової реформи, що розроблена Інститутом законодавства Верховної Ради України (19.06.1997 р.), так і не була схвалена Верховною Радою, а ряд положень щодо цього проекту знайшли відображення в Концепції адміністративної реформи в Україні (1998 р.). Указом Президента України «Про першочергові заходи з проведення в Україні адміністративної, реформи» був передбачений комплекс організаційно-правових заходів: реструктуризація апарату Кабінету Міністрів України, наукове обґрунтування критеріїв визначення оптимальної структури і чисельності працівників апаратів міністерств та комітетів та інші. Введені посади Державного секретаря Кабінету Міністрів України та державних секретарів міністерств (29.05.2001 р.), які незабаром були відмінені. Тільки протягом 1994-1999 рр. прийнято понад 100 указів Президента і 300 постанов Кабінету Міністрів щодо реорганізації органів державної влади, в результаті чого кількість органів і чисельність працівників збільшилася, а питома вага видатків на утримання цих органів зросла (за 1996-1999 роки від 1,5 % до 3,8 %) [4, с. 5-6].

Нажаль у правовій системі України відсутня чітка і детальна законодавча і конституційна регламентація виробництва щодо справ про адміністративні правопорушення та порядок оскарження постанов і рішень у справах про адміністративні правопорушення. Недостатня ефективність формування правової системи України дала підставу для російських вчених визначити, що за «темпами правових реформ Україна стабільно займає останнє місце на території колишнього СРСР» [6, с. 684-685].

Нині правова система України знаходиться ще в стадії перехідного періоду і зберігає певний «наліт» попередньої, соціалістичної системи, з якої вийшла. Правосвідомість українського народу сформувалася в соціалістичному середовищі; властивий їй так званий «соціалістичний синдром» ще буде знаходити прояв у власній правовій еволюції і впливати на розвиток інших правових систем. Проте, на переломі XX і XXI сторіч він став значно меншим, чим був до 1996 року, тобто до прийняття Конституції держави. Вже можна говорити про створення фундаменту незалежної правової системи України, значною мірою очищеної від партійно-догматичних нашарувань попереднього періоду, від його «рідних плям». Українська посттоталітарна правосвідомість звільняється від комуністичного правового нігілізму, але в правотворчій і правозастосувальній діяльності ще має місце ототожнення права і закону, хоч таке ототожнення суперечить Конституції України 1996 р.

Правова інтенція Конституції України свідчить про перелом, що відбувається у пострадянській правосвідомості. Принципи народовладдя і прав людини конституційно визнані фундаментальними цінностями правової системи, що формується. Природні права людини постулюються як критерій правового характеру законів. Конституція прямо потребує підкоряти правам людини діяльність усіх органів влади, забороняє видавати і застосовувати закони, що порушують право. На пріоритетне місце принципу верховенства закону прийшов принцип верховенства права. Цей принцип є першоосною української правової системи, він передує і вирішує матеріальну сутність Конституції. Його забезпечення стало імперативом національної правової системи. Нормам Конституції України надана пряма дія.

Сучасне трактування ефективності законодавства пов'язують із середовищем дії права, під яким розуміють взаємодію багатьох складових - стану економіки, політичного режиму, якості законодавства, ефективності роботи правових установ. Якщо ці чинники плідно взаємодіють, то формується

певне середовище, що визначає правомірність дій суспільства, держави та індивіда.

Можна вирізнити два аспекти якості законодавства: соціальний, що пов'язаний із його змістом, і юридичний, пов'язаний із формою. Розглянемо їх детальніше. По-перше, зміст нормативно-правового акта повинен відповідати основним напрямкам розвитку суспільства, по-друге, не менш важливою є відповідність закону реальним умовам життя і певна ресурсозабезпеченість, по-третє, законність нормативно-правового акта, тобто відповідність Конституції України та іншим актам, по-четверте, закони мають бути правовими, тобто відповідати принципам демократії і соціальної справедливості, а також нормам моралі, по-п'яте, відповідність закону розвитку правової системи загалом, її взаємозумовленість з економічною, політичною та соціальною системами, по-шосте, слід розглянути дефініції (сформульоване юристами Стародавнього Риму положення, відповідно до якого “право може і повинно бути визначеним” (Дигести Юстиніана), є актуальним для будь-якої правової системи).

Законотворення часто оминає професійних розробників-юристів, і тому нерідко закони стають втіленням політичної волі парламенту. При цьому лишаються поза увагою правова експертиза і принципи системності правового регулювання суспільних відносин.

Це призводить до значного погіршення якості законопроектів та інших нормативно-правових актів, які подаються не тільки народними депутатами України, а й Кабінетом Міністрів України. У кращому випадку роль юридичної науки вони вбачають у проведенні наукової експертизи, а коли створюються авторські колективи, то не часто можна побачити доктринальну позицію при розробці моделі й самого і нормативно-правового акта. Піднесення ролі таких наукових центрів, як Академія правових наук України, Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, інших інститутів НАНУ, Інституту законодавства Верховної

Ради України у законотворчій діяльності - нагальна потреба сучасного законотворення. Інакше законодавчу систему України очікує загроза перетворення проблем законотворення на негативну практику. Ось чому тенденція до посилення впливу вузько групових інтересів під елегантною назвою „лобізм” практично може підмінювати правотворчість [11, с.45].

Кожний нормативний акт повинен мати власних авторів. Мистецтво автора при розробці проектів нормативних актів включає професіоналізм та науковий досвід, творчість, новаторство, ґрунтовне вирішення правових проблем. Безіменність у праві хибна тому, що немає кому пред'явити претензії щодо відшкодування збитків від недобросовісної правової продукції. Анонімність її авторів приховує від суспільства їхню некомпетентність і дилетантство, призводить до безвідповідальності за шкоду, заподіяну державі, суспільству і суб'єктам господарювання. Верховна Рада, яка прийняла закон, зобов'язана нести й економічну відповідальність за його негативні наслідки.

З-поміж багатьох публіцистичних досліджень останнього часу можна зустріти висновок, що найбільш “геноправослухняною” нацією є англійці. Це пояснюється формуванням та розвитком системи прецедентного права, досить значним “часовим” віком кожного з прецедентів англосаксонської правової системи.

До “геноправонеслухняних” націй традиційно відносять слов'янські нації. Причому, цитуючи Салтикова-Щедріна, Герцена, Тургенева, доходять загального висновку, що, живучи „на слов'янських землях не порушуючи законів”, неможливо. Не вдаючись в детальний аналіз “геноправослухняної” теорії, вважаємо за потрібне зазначити, і про це переконливо йшлося на IV Всесвітньому форумі українців (18-20 серпня 2006 р.), що стан правової свідомості, навіть “правової налаштованості” в державі, явища так званого правового нігілізму віддзеркалюють нігілізм соціальний.

Правовий нігілізм - це різновид соціального нігілізму як родового поняття. Сутність його - у загальному негативному ставленні до права, законів, нормативного порядку. Причина - юридичне невігластво, невихованість основної маси населення. Такі антиправові настанови і стереотипи є елементом, властивістю суспільної свідомості і національної психології, відмінною особливістю культури, традицій, способу життя.

Суттєву роль у цих процесах відіграє громадська думка. Проте в сучасних умовах вона стає менш чутливою до моральних порушень, навіть деградації. Певним чином це породжує заперечення багатьох правових настанов та цінностей.

Це одна з складніших проблем сучасних теоретико-правових досліджень. Правова система повинна чітко реагувати на прояв двох полярних тенденцій. З одного боку, є очевидною тенденція до певної стандартизації державної формотворчості - ті моделі чи форми, які існують в найбільш розвинутих демократичних країнах, запозичаються, причому інколи цілком механічно, без урахування національної специфіки. З іншого боку, навпаки, знаходить прояв тенденція до збільшення різноманіття форм державного устрою, з'являються національно-специфічні моделі, що є наслідком адаптації загальноновизнаних взірців до специфічних умов будь-якої конкретної держави.

Поєднання всієї сукупності політичних, економічних, соціальних, соціокультурних та інших чинників у даній державі створює специфічне середовище, що трансформує загальноновизнані форми в формоутворювальні елементи держави.

Заслуговує на увагу і те, що в українській юридичній науці сутність держави тривалий час розглядається тільки з класових позицій. Думка про державу як про інструмент урегулювання класових суперечностей, організацію, що задовольняє інтереси всіх чи більшості соціальних сил,

надкласової організації, інструмент класового компромісу тощо не визнавалася.

Сучасна держава - соціальний арбітр, орган вирішення загальних справ, організатор багатьох важливих заходів, без здійснення яких не може нормально функціонувати сучасне суспільство.

Держава має запобігати диференціації суспільства, аби не допустити гострих соціальних конфліктів.

Жодна держава не має іншої альтернативи, крім участі у збереженні людства і вирішенні глобальних проблем, у демократичній перебудові внутрішньодержавного, національного і світового порядку, в зміцненні гарантій прав і свобод особи, в активному запобіганні тоталітаризму.

Заслуговує на увагу і зовнішньополітичний аспект актуальності теми. Вдосконалення сучасної держави, визнання фундаментальних принципів європейського розвитку створює правові та політичні умови для залучення України до міжнародних стандартів демократії.

Становлення правової державності передбачає генезис особливих правових відносин між громадянином і державою, між органами державної влади, а також оновлену взаємодію між суспільством та політичними силами.

Гендерна рівність - складова загального принципу рівності як основи демократичного устрою держави та суспільства. Принцип рівності є універсальною категорією і виключає дискримінацію за будь-якою ознакою: раси, кольору шкіри, релігії, соціального статусу.

У 2000 р. Україна разом із 189-ма країнами - членами ООН підписала Декларацію Тисячоліття, в якій сформульовані найважливіші цілі світового розвитку, серед яких одне з основних - досягнення рівності жінок і чоловіків у всіх сферах життєдіяльності.

Величезне значення цієї проблеми неодноразово обґрунтовувалося вітчизняним законодавством (Указом Президента України від 26 травня 2005 р. №1135/2005, Законом України «Про забезпечення рівних прав та

можливостей жінок і чоловіків» від 8 вересня 2005 р. №2866-IV).

Однією з основних причин гендерної нерівності в Україні є стійкі гендерні стереотипи, відповідно до яких суспільні ролі жінок і чоловіків залежать від так званого «природного» розподілу.

Незважаючи на проголошення Україною рівності прав жінок і чоловіків, численні норми чинного законодавства й досі містять дискримінаційні гендерні „викривлення”. Найкращою демонстрацією цього виступає гендерна асиметрія сучасного уряду України.

Основною проблемою вітчизняного законодавства у сфері гендеру є декларативність його положень. Досить важливо в цьому зв'язку зазначити, що мова має йти про “рівність прав, можливостей” та обов'язково про “рівність результатів”. Про що не наголошують нині на законодавчому рівні. Тому відповідні дослідження, аналіз та їх обґрунтування започатковані в Центрі правових досліджень гендерної політики, що створений при відділі теорії держави і права Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, який на сьогодні є єдиною незалежною інституцією такого рівня в державі.

Проблеми формування правової системи України

Одним з основних завдань незалежної Української держави є створення власної правової системи. Прийняття конституції поклало фундамент для організації системного розвитку нашого законодавства. Але в цьому шляху потрібно вирішити багато проблем [17, с. 122].

За останні роки було прийнято багато законів, не завжди при цьому враховувались загальнолюдські цінності. Часто це відбувалось без відповідної логічної послідовності. Особливо це стосується проблем оподаткування, приватизації, підприємництва. Такі закони вимагали частих змін. В

результаті знижується регулюючий вплив законодавства на суспільні відносини. Наявність законів, які не виконуються, приносить великий збиток системі правового регулювання. Тому забезпечення дієвості правових норм - першочергова задача при формуванні правової системи України. Для цього важливо визначити, які групи суспільних відносин мають регулюватися тільки законами, які принципи повинні лежати в основі побудови законодавства.

Особливої уваги потребує законодавче забезпечення системи прав людини. Варто прислухатись до думки деяких науковців стосовно прийняття Закону про Закони. Важливим є системний підхід до формування нового законодавства, особливо в сфері регулювання економіки. Акти соціального регулювання окремих видів діяльності мають базуватись на стрижневому акті. (Такими актами повинні стати Господарський кодекс, Податковий кодекс). Останнім часом практикується включення в закон довгих пояснень, складних визначень. Тексти законів часто носять декларативний характер, вмщують лозунги, заклики. Все це послаблює мотивуюче значення правової норми як ідеальної моделі поведінки. Між тим, чіткі, короткі дефініції, конкретні визначення можуть повністю розкрити ціль закону.

Важливе значення має мова закону. Формування правової держави неможливий процес без підвищення правової культури. На її рівень впливає відношення до права, законів (поважне чи негативне), знання останніх, уміння їх правильно виконувати.

Побудова правової системи потребує науково обґрунтованої концепції розвитку різних галузей законодавства. В цьому велику роль повинні відігравати професіонали-правники.

Професіоналізм прямо залежить від рівня юридичної освіти і юридичної науки взагалі в Україні. Відомо, що цей рівень недостатній для того, щоб забезпечити потреби держави в фахівцях з права, які б відповідали міжнародним вимогам.

Конституцією закріплено, що Україна являється правовою державою.

Досвіду будівництва демократичного суспільства у нас немає.

Незважаючи на це, ми не повинні сліпо запозичувати досвід інших держав у становленні державності. Потрібно спиратись на власні історичні і культурні традиції і цінності.

Висновки

Суспільство - це одна велика система, в якій існує безліч підсистем. Однією з таких підсистем є правова система. Ця правова категорія була введена вченими - юристами для узагальнення усіх відомих правових явищ держави. Кожен автор пропонує свій власний список компонентів правової системи, через це питання складу правової системи ще потребує подальшого розроблення для того, щоб вчені могли знайти спільне вирішення цієї проблеми.

Правова система постає як складне, багатопланове поняття, що містить в собі цілий комплекс компонентів, справляє нормативно - організаційний та ціннісний вплив на суспільні відносини.

Зібравши різні визначення правової системи в одне можна зробити висновок: правова система - це об'єктивне, історично закономірне правове явище, яке включає в себе взаємопов'язані, взаємообумовлені і взаємодіючі компоненти: право і втілюючи його законодавство, юридичні установи, юридичну практику, суб'єктивні права і обов'язки, правову діяльність і правовідносини, правосвідомість і культуру, правову ідеологію та ін.

Пізнання сутності і ролі правової системи потребує широкого підходу до розуміння правових явищ з урахуванням всієї їх багатоманітності та аспектів взаємодії, а також з урахуванням властивостей правових явищ стосовно людини, держави і суспільства.

Наша правова система формувалася століттями і продовжує безперервно розвиватися. Незважаючи на багаторічний термін існування незалежної держави, правова система знаходиться ще в стадії перехідного періоду. Правосвідомість народу України сформувалась у соціалістичному середовищі. Проте з прийняттям Конституції Україна почала відходити від соціалістичного життя і почала відкрито формувати свою власну незалежну правову систему. Але слід сказати, що радянська влада і правові переконання того часу залишили свій слід, який буде впливати на розвиток правової системи України.

Розвиток і зміцнення Української держави, її прямування до Європи нерозривно пов'язане з формуванням національної правової системи, яка б відповідала сучасним тенденціям правового розвитку.

Запровадження у вітчизняну правову систему міжнародно-правових стандартів передбачає вивчення закономірностей розвитку світової правової системи, окремих правових сімей, національних правових систем з урахуванням національних традицій, менталітету, позитивних напрацювань українських вчених - юристів.

Основою модернізації правової системи, фактором демократизації соціуму виступає основоположний нормативно-правовий акт України - Конституція, який має найвищу юридичну силу, визначає демократичний вектор розвитку держави, суспільства, правової системи.

Закріплення на конституційному рівні положення про те, що Україна є правовою, демократичною, соціальною державою, встановлення на рівні Основного Закону держави пріоритету людини (не особа для держави, а держава для особи) закріплення положення щодо рівності громадян, природності і невід'ємності прав і свобод людини - все це правові орієнтири для розвитку правової системи України.

У розвитку правової системи були зроблені великі досягнення, але поряд з ними стоїть така проблема як ефективність законодавства: діють застарілі нормативні акти,

між діючими актами існують протиріччя, що порушує системність законодавства. Чимало нормативних актів - неефективні, відсутня належна стабільність законів. Є визнаним факт, що у визначенні загальної стратегії розвитку України були допущені прорахунки, пов'язані із недосконалістю соціальної складової реформ, недооцінкою економічної ролі держави. Також є перешкодою у розвитку правової системи правова культура суспільства, а вона у нас не дуже висока. Своїм ставленням до права ми показуємо свою правову культуру.

Створення сучасної ефективної правової системи, що покликана забезпечити розвиток України як розвинутої, демократичної соціально-правової держави, потребує подальшої розробки відповідної теоретичної моделі. Така модель має ґрунтуватися на найновіших досягненнях світової та вітчизняної наукової думки, враховувати всю сукупність передумов і орієнтирів пошуку, шляхів та механізмів подальшого реформування суспільства, розвитку оновленої правової системи.

У нас ще є можливість удосконалити нашу правову систему, позбутися прогалин у законодавстві. Щоб цього досягти потрібно вирішити ряд проблем.

По - перше: ефективність законодавства. Проблема повинна вирішуватись за такими аспектами:

1) зміст нормативно-правового акта повинен відповідати основним напрямам розвитку суспільства;

2) закон повинен відповідати реальним умовам життя;

3) законність нормативно-правового акта, тобто відповідність Конституції України та іншим актам;

4) закони мають бути правовими, тобто відповідати принципам демократії і соціальної справедливості, нормам моралі;

5) відповідність закону розвитку правової системи загалом, її взаємозумовленість з економічною, політичною та соціальною системами;

6) право може і повинне бути визначене.

По - друге: подолання правового нігілізму. Правовий нігілізм - це загальне негативне ставлення до права, законів, нормативного порядку. З такими антиправовими настановами потрібно боротися. Треба виховувати в людях правову культуру, повагу до законодавства і права загалом.

По - третє: взаємозв'язок правової системи та держави. Правова система повинна чітко реагувати на прояв двох полярних тенденцій. З одного боку, є тенденція до певної стандартизації державної формотворчості - ті моделі чи форми, які існують в найбільш розвинутих демократичних країнах механічно запозичаються без урахування національної специфіки. З іншого боку існує тенденція до збільшення різноманіття форм державного устрою, з'являються національно-специфічні моделі, що є наслідком адаптації загальноновизнаних взірців до специфічних умов будь-якої конкретної держави.

По - четверте: гендерно-чутлива політика. Гендерна рівність - складова загального принципу рівності як основи демократичного устрою держави та суспільства. В цьому принципі виключається дискримінація за будь-якою ознакою: раси, кольору шкіри, релігії, соціального статусу.

Ця проблема, безумовно, потребує повного викоренення, адже згідно Конституції України усі люди є вільними у своїх гідності і правах. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, статі, майнового стану або іншими ознаками.

Крім перерахованих проблем існують ще і багато інших, які заважають гармонійному розвитку правової системи України. Звичайно не можливо вирішити всі проблеми одразу, але потрібно робити все щоб ситуація не погіршувалася.

Правова система повинна формуватися не лише органами державної влади, а й за участю всієї громадськості. Правова система в Україні повинна виступати "терезами", які б утримували державу від порушення та утиску прав людини. Тоді вона буде найбільш ефективною і буде виникати менше суперечностей стосовно неї.

Попереду в нас довга дорога і від нас залежить в яку сторону ми повернемо на роздоріжжі. Якою ми побудуємо нашу державу, яка буде діяти в ній правова система залежить саме від нас. Незалежно від результату діяльності органів державної влади, нашою метою повинно бути прагнення до кращого.

Список використаної літератури

1. Алексеев С.С. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве. - М., 1996.- 246 с.
2. Алексеев С.С. Право на пороге нового тысячелетия. - М.: Статут, 2000. - С. 57.
3. Алексеев С.С. Теория государства и права: Учебник для юридических вузов. - М.: Норма, 1998. - с. 463.
4. Аналіз видатків на утримання органів державного управління України в 1994 - 1999 роках. - К., 2000. - Вип. 4. - С. 5 - 6.
5. Берхуз Хашматулла. Вступ до порівняльного правознавства. Одеса, 2002.- С. 305.
6. Журавський В.С. Правові системи сучасності. Глобалізація. Демократизм. Розвиток. - К., 2003. - С. 103.
7. Кучма Л.Д. Україна - не Росія. - М.: Время, 2003. - 560с.
8. Теория государства и права: курс лекций. / Под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. - М., 2000.- С. 497-498.
9. Нагребельний В. П. Законодавча техніка та ефективність правотворення в Україні //Часопис Київського університету права. - 2003. - № 3. - С. 5.
10. Оніщенко Н. М. Правова система і держава в Україні. К., 2002, с. 87.
11. Оніщенко Н. М. Юридична газета. №18 (78), 28 вересня 2006 р.- С.45.

12. Рабінович П.М. Основи загальної теорії держави і права: Навч. Посібник - 5-те видання. - К.: Атака, 2001. - С.117.
13. Синюков В.Н. Российская правовая система. - М., 1994. - С. 19.
14. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: Підручник / Пер. з рос. - Харків: Консул, 2001. - С. 238 - 239.
15. Скакун О.Ф. Права система України на правовій карті світу. - Х.: Еспада, 2004.- 454 с.
16. Стретович В. Правова система України: загальна характеристика сучасного етапу формування //Право України. -1998. - № 1. - С. 3.
17. Становлення і розвиток правової системи України: Збірник тез доповідей і наукових повідомлень науково - практичної конференції. -К.: Інститут держави і права ім.. В.М. Корецького НАН України, 2002. - 216 с.
18. Правовые системы стран мира. Энциклопедический справочник / Отв. ред. Сухарев Л. Я. - М.: Норма. 2001. - С. 684 - 685.
19. Тихомиров Ю.А. Правовая система развитого социализма // Сов. Государство и право. - 1979. - С. 223.

РОЗДІЛ 2. ПЕРШІ ПИСАНІ ЗАКОНИ У СВІТІ

ЗАКОНИ ЦАРЯ ХАММУРАПІ

Давньовавилонський цар Хаммурапі (1792-1760 рр. до н.е.) - найбільш знаменитий законодавець Стародавнього Сходу. Під час свого довгого правління він успішними війнами та хитромудрими дипломатичними заходами об'єднав під владою Вавилону всю Месопотамію (долину річок Тигр та Євфрат). Він здійснив адміністративну реформу і утворив централізований апарат державного управління, підкорив храми, приборкав могутню купецьку верхівку міст.

Держава Хаммурапі мала всі риси, властиві східній деспотії, а саме: зосередження в руках правителя всієї повноти влади, обожнювання правителя, величезний бюрократичний апарат, пригноблення особистості та відсутність категорії індивідуальної свободи. Але на відміну від багатьох своїх попередників, сучасників та спадкоємців Хаммурапі намагався надати своєму царюванню риси законності. Вже на другому році свого правління він "установив право країни". Ця перша кодифікація не збереглась. Відомий нам Кодекс, або Закони Хаммурапі, складений під кінець його царювання.

Відповідь на *перше питання* семінарського заняття пов'язана з зовнішньою характеристикою пам'ятника. Текст Законів Хаммурапі знайшов французький археолог Жак де Морган у 1901 р. під час розкопок міста Сузи (неподалік від Перської затоки), а назву йому дав перший його видавець В. Шейль.

Законник був вибитий архаїчним клинописом на базальтовому стовпі заввишки 2,25 м. У верхній частині стовпу зображений цар Хаммурапі, що стоїть перед богом Сонця, правосуддя та прізвісток Шамашем. Мешканці Стародавнього Вавилону вірили в те, що він спрямовує всі

живі істоти на правильний шлях. Зображення Шамаша мало надати додаткову силу царським постановам. Інша частина обеліску вкрита клинописом. 35 останніх статей кодексу були ушкоджені ще в давнину і частково відновлені сучасними дослідниками за допомогою численних копій та посилок на Кодекс, що збереглися на глиняних табличках (їх використовували для складання різного роду документів).

Зверніть увагу на те, що Закони Хаммурапі були оприлюднені і загальнодоступні для кожного мешканця міста. Таким чином стародавній законодавець виконував правові аксіоми: "Можна вимагати виконання закону лише тоді, коли адресат з ним ознайомлений", "Незнання закону не є підставою для звільнення від відповідальності".

Закони Хаммурапі складаються з трьох частин:

- 1) Пролог;
- 2) Правові норми;
- 3) Епілог.

У вступній частині знаходимо такі, і досі актуальні слова: "Щоб сильний не ображав слабого, щоб сироті та удові чинилась справедливість, ...щоб пригніченому чинилась справедливість.

Майбутнім часам навіки! Цар, що буде в країні, нехай дотримується справедливих слів, що написані мною на моєму обеліску, нехай не змінює він судових рішень країни, ...нехай винищить в країні своїй беззаконних і лихих, нехай дасть благоденство своїм людям".

Зрозуміло, що особливо цікавою для правового дослідження є друга частина кодексу, що містить 282 статті (розбивка на статті зроблена дослідниками). Ст.ст. 1-5 присвячені процесуальним нормам, ст.ст.6-126 - майновим відносинам, ст.ст.127-195 шлюбно-сімейному праву, ст.ст. 196-214 - покаранням за тілесні ушкодження, ст.ст.215-282 - операціям з рухомим майном, пов'язаним з ними порушенням та таксам платні за найману працю. На перший погляд, групування статей не має системи. Але воно має чітку асоціативну логіку: від норм процесуального права та

злочинів проти правосуддя законодавець переходить до норм, що охороняють державне майно, потім регулює правовий статус майна, що отримане від царя за службу, потім переноситься думкою до операцій з нерухомістю, потім - до договорів. Оскільки шлюб теж вважався договором, то далі законодавець розмістив норми шлюбно-сімейного права, які завершуються визначенням покарань за посягання на батьків. Далі буденна логіка спрямовує думку законодавця на кримінально-правові постанови. Зверніть увагу на той факт, що пріоритет державних інтересів, як і в будь-якій східно-деспотичній країні, висловлений чітко.

В Епілозі Хаммурапі іменем богів закликає дотримуватись постанов свого судейника, погрожує тяжкою карою не тільки простолюдинам, але й майбутнім правителям, якщо вони знехтують законами.

Закони Хаммурапі яскраво відображають основні риси стародавнього східного типу права:

1) *відсутність поняття індивідуальної свободи, юридичне закріплення станової нерівності та рабовласництва;*

2) *казуїстичність. Кожна норма регулює конкретні правовідносини, а загальні норми, тим більше - дефінітивні норми відсутні;*

3) *наявність великої кількості прогалін у праві. Адже всю різноманітність життя неможливо укласти у 282 норми. Багато відносин регулювалось звичаєвим правом, норми якого не потрапили до Законника;*

4) *казуїстичність та прогальність права тісно пов'язані з відносно низьким рівнем розвитку юридичної науки та юридичної техніки;*

5) *зв'язок з релігією. Релігійні клятви, ордалій (божій суд) присутні у багатьох постановах Законника;*

6) *Закони Хаммурапі побудовані на принципі еквівалента - одній з тих засад, на яких будується кожна система права. У кримінально-правових нормах Законника цей принцип проявляється у край примітивній формі таліону;*

7) *переважання кримінально-правових постанов над цивільно-правовими, жорстокий та примітивний характер покарань.*

За текстом Законів Хаммурапі знайдіть приклади, що підтверджують наявність таких рис стародавнього права.

Готуючись до відповіді на **друге питання** семінарського заняття, слід згадати типові риси соціальних структур держав Стародавнього Сходу. Перш за все, суспільство мало становий характер. Стан - група вільного населення, що має юридично визначений перелік прав і обов'язків, який відрізняється від іншої групи, і набувається, як правило, за народженням. Наявність станової структури означає панування правової нерівності членів суспільства.

У Стародавньому Вавилоні існували два стани вільного населення: авілу (дослівно - мужі, чоловіки, сини чоловіків) та мушкену (підкорені, слуги). Життя, гідність, майно авілу захищались законом більш енергійно, ніж відповідні блага, що належали мушкену. Власне кажучи, людьми у повному юридичному сенсі слова вважались тільки авілу. За текстом Законів Хаммурапі знайдіть підтвердження нерівності авілу та мушкену.

Закони Хаммурапі мають багато постанов, пов'язаних з правовим становищем різних професійних груп. Такими, зокрема були, воїни, торговельні агенти, жриці, лікарі. З'ясуйте права та обов'язки різних груп воїнів, умови, на яких вони несли воєнну службу. Проаналізуйте відмінності між різними групами торговельних агентів. Виявіть, які групи ремісників існували у Стародавньому Вавилоні.

Окрему верству населення Стародавнього Вавилону складали раби. З'ясуйте, які джерела рабства відомі Законам Хаммурапі, які риси об'єкта права та суб'єкта права мав раб.

Виробництво та торгівля були добре розвинені у Стародавньому Вавилоні. Отже, норми цивільного права, незважаючи на другорядне їх значення, були досить детальними. Готуючись до відповіді на **третє питання**, зверніть увагу на те, що Закони Хаммурапі не містять

загального поняття права власності. Разом з тим, існували та захищались правом різні форми права власності, зокрема царська, храмова, общинна, приватна. Знайдіть у тексті Законів Хаммурапі відповідні норми. Виявіть, які речі могли бути об'єктами різних форм права власності.

У Стародавньому Вавилоні існувало умовне утримання майна. За виконання служби, здебільшого військової, цар надавав у користування ділянку землі або інше майно, причому власником майна залишався цар. Цей правовий режим мав назву ільк або ілку. Знайдіть у тексті Законів Хаммурапі норми, які регулюють правомочності утримувача ілку. З'ясуйте, яким чином захищалось право власності царя на це майно.

У Стародавньому Вавилоні існував інтенсивний цивільний оборот. Тому в Законах Хаммурапі було детально регламентовано зобов'язальне право, якому присвячено **четверте питання** семінарського заняття. Закони Хаммурапі знають дві підстави для виникнення зобов'язання: укладення договору та заподіяння шкоди. Знайдіть у тексті Законів Хаммурапі умови укладення таких договорів: 1) оренда (в тому числі землі, житла, робочої худоби, іншого майна); 2) купівля-продаж; 3) позика; 4) схов; 5) доручення; 6) особистий найм. Зверніть увагу на намагання Хаммурапі встановити норми оплати праці найманого робітника. Можливо, це перша у світі спроба регулювання трудових відносин.

Основним способом забезпечення виконання договірних зобов'язань була застава. Застава - це забезпечення угоди майном, суть якого в тому, що кредитор у разі невиконання договору може задовольнити свої вимоги за рахунок заставленої речі. Виявіть, що могло бути предметом застави.

Велика кількість постанов Законника Хаммурапі стосується порядку задоволення майнових претензій внаслідок заподіяння шкоди. Знайдіть у тексті Законника відповідні норми.

Договірні відносини поширювались у Вавилоні й на шлюб. Підготовка до **п'ятого питання** семінарського заняття

передбачає з'ясування умов і порядку укладання шлюбу. З'ясуйте, чи можливим було укладення шлюбу між представниками різних соціальних верств.

Закони Хаммурапі досить детально регламентують особисті та майнові відносини подружжя. Причому жінка мала кращий, у порівнянні з античними державами, правовий статус. Знайдіть підтвердження цьому в тексті Законника.

Не виключалась можливість розлучення за наявності поважних причин. З'ясуйте підстави для розлучення з ініціативи чоловіка та ініціативи дружини.

Дитина трактувалась Законником як не стільки суб'єкт, але, скоріше, об'єкт права. Зокрема, вона могла бути предметом застави. Разом з тим, встановлювалась рівність дітей, навіть, за певних обставин, дітей від рабині. Батько не міг свавільно позбавити сина спадщини.

Спадкування відбувалось за законом та заповітом. З'ясуйте коло спадкоємців за законом. Зробіть загальний висновок про характер давньовавілонської сім'ї: патріархальний чи матріархальний.

Останнє, *шосте питання* семінару присвячене кримінально-правовим постановам Законів Хаммурапі. Зверніть увагу на майже повну відсутність загальних понять кримінального права: лише в окремих випадках беруться до уваги вина, обставини, що виключають, пом'якшують або обтяжують відповідальність. З'ясуйте, які діяння можна віднести до таких груп злочинів: 1) проти правосуддя; 2) проти особи; 3) проти власності; 4) сім'ї та моральності; 5) посадові злочини. Зверніть увагу на відсутність злочинів проти релігії та держави та дайте цьому факту пояснення.

Покарання мало на меті залякування, тому воно носило надзвичайно жорстокий і примітивний характер. Правопорушника не намагались перевиховати: лише помститись і, вряди-годи, відшкодувати збитки потерпілого. Покарання конструювалось за принципом тал іону. Таліон - принцип рівної відплати у призначенні покарань ("око за око", "зуб за зуб"). Він використовувався лише у відносинах між

рівними, тоді як стосовно нижчих використовувалась система штрафів. Логічна структура таліону у Законах Хаммурапі: "рівному - рівним за рівне". Законник знає звичайний (матеріальний) таліон (наприклад, ст.200), його різновид - дзеркальний таліон (наприклад, ст.230) та символічний таліон (ст.195).

Закони Хаммурапі суттєво вплинули на формування *Моїсеєва права*, а воно, в свою чергу - через Біблію - на європейське право.

Глосарій

Давньовавільонські міри об'єму: 1 курру - приблизно 150 л (за іншими даними - 250-300 л); 1 ка - приблизно 0,84 л.

Давньовавільонські міри площі: 1 сар - приблизно 35 кв. м; 1 іку - приблизно 3,5 тис. кв.м.

Давньовавільонські грошові одиниці: 1 ше - 0,046 г срібла; 1 сикль - 8,4 г срібла; 1 міна - 60 сиклів (504 г) срібла.

Адад - бог грому, блискавки, дощу.

Божя жона, божя сестра - жриці.

Ордалій - божий суд. Якщо суду бракувало доказів винуватості чи невинуватості обвинуваченого, звертались до авторитету богів, які нібито завжди знали, хто є насправді винним у вчиненні злочину і завжди захищали невинуватого. У Стародавньому Вавилоні було відоме випробування водою. Підозрювана особа мала кинутись у воду.

Рабіанум - голова сільської громади.

Редум, байрум - воїни царської армії, які отримали за службу ділянку землі або інше майно в користування. **Декум, лубуттум** - командні посади в армії.

Тамкар - царський (інколи храмовий) торговельний агент, лихвар та скупник земель.

Шамаллум - дрібний купець або торговельний агент.

Видатний вавільонський правитель Хаммурапі вже на третьому році царювання склав свої закони, які були записані на глиняних табличках. На 35-му році царювання за його наказом Закони були висічені на чорному базальтовому стовпі, який було знайдено у 1901 р. французькими

археологами при розкопках міста Сузи. Усього законник містить 282 статті, пролог та епілог. У пролозі зазначається, що Бог Сонця Шамаш наказав, щоб Хаммурапі встановив у країні "право та справедливість" і подарував йому свої закони. На стелі дається зображення царя, який стоїть у молитовній позі перед Богом, котрий вручає йому свої закони. Цим самим проводиться думка, що це є Божі закони, які цар оголошує від свого імені всьому народові. В епілозі правитель ще раз наголошує на необхідності дотримуватися законів під страхом його власного покарання та Божої кари.

Метою видання Законів, на думку самого вавилонського царя, було встановлення в державі такого порядку, "щоб сильний не гнобив слабшого, щоб виявити справедливість до сироти та вдови, щоб чинити суд у країні, щоб до пригнобленого виявити справедливість..." Звичайно, в цих словах багато в чому ідеалізуються наміри правителя стосовно своїх підданих, як і те, що Закони цар Хаммурапі отримав з рук Бога Сонця Шамаша.

Завдяки появі законодавчого збірника Хаммурапі досяг значних успіхів у справі утвердження єдиновладного правління. По-перше, приєднавши до себе значні території сусідніх народів, Вавилон став великою державою тогочасного світу. Одним з напрямів досягнення єдності країни було запровадження єдиного, уніфікованого законодавства. По-друге, майнова і владна верхівка суспільства намагалася засобами права закріпити свої привілеї і переваги над іншими верствами, захистити своє майно від зазіхань на нього. По-третє, поляризація багатства і бідності неминуче вела до загострення соціальної напруги в суспільстві. Для згладження суперечностей слід було законодавчо обмежити боргове рабство, захистити орендаря від свавілля землевласника, урегулювати інші питання життя суспільства.

Відомий дослідник стародавньосхідних цивілізацій С. Крамер так охарактеризував стан правосвідомості та правової освіти населення у Вавилонській державі: "Закон і правосуддя

були основоположними поняттями для стародавніх шумерів як у теорії, так і на практиці. Археологи знайшли тисячі глиняних табличок із найрізноманітнішими юридичними текстами: договори, угоди, заповіти, векселі, розписки, судові постанови. У Древньому Шумері учні старших класів присвячували чимало уваги вивченню законів і наполегливо освоювали важкі та специфічні юридичні формули, а також переписували зводи законів і судові рішення".

Вивчення регулювання *майнових відносин* слід розпочинати із характеристики права власності. Основними видами власності була власність на землю, будівлі, рабів та рухомі речі. Формами власності на землю були: а) державна (царська); б) общинна; в) храмова; г) приватна; ґ) власність ілка.

Приватна власність на нерухоме і рухоме майно була досить поширеною. Посилено захищалася власність на рабів - одну з головних цінностей тогочасного суспільства. Людину, яка вивела за міські ворота чужого раба чи надала притулок рабам-втікачам, карали смертю. Цирульник, котрий знищував рабський знак (остригав другу половину голови раба), карався відсіканням пальців руки. Рабові, який заперечував приналежність до свого господаря, відрізали вуха.

Різновидом царської (державної) власності була ілка, куди входила земля, будівлі, раби тощо. Такі матеріальні цінності надавалися особам не у власність, а на час служби і під умову служби у користування. Вони вилучалися із цивільного обігу, а їхнє становище визначали статті 37, 40 Законів Хаммурапі. Володілець ілки був зобов'язаний особисто виконувати державну службу. Питання статусу такого майна на час служби його володільця віддзеркалюються у статтях 27, 28 Законів.

Суворо охоронялася приватна власність у Вавилоні, посягання на яку каралося різними видами покарання. Стратою каралась крадіжка раба (ст. 15), його переховування (ст. 16), крадіжка майна царя або храму (ст. 6).

Зобов'язальне право

Зобов'язання виникали із договорів і деліктів (правопорушень). Договірне право досягло значного розвитку, існувала відлагоджена правом і життєвою практикою система договорів. Якоїсь формальної процедури при їх укладенні не існувало, вони укладались просто, зрозуміло для всякого, в усній або письмовій формі. Але при цьому присутність свідків, кількість яких не обумовлювалася, була обов'язковою. З урахуванням поширення писемності в країні і наявності грамотних людей частіше намагалися укладати договори у письмовій формі - у вигляді запису на глиняній табличці чи фіксації на камені. При укладенні окремих угод додатково вимагалось проголошення клятви у присутності жерців, що підкріплювало непорушність договору. В тексті угоди зазначалися імена свідків і писця. Сторони скріплювали угоду підписами чи печатками. Все це робилося на табличці з сирої глини, яка після висихання на сонці ставала документом і могла довго зберігатися.

Документи свідчать, що можна було "розмочити договір", тобто змінити його умови. Глиняна табличка розмочувалася водою, після чого наносився інший текст. Вираз "розбити табличку" означав анулювати угоду. Невиконання договору тягло за собою різні види відповідальності аж до обернення в рабство.

Договір *купівлі-продажу укладався*, як правило, у письмовій формі, при свідках. Сам факт передачі цінної речі від продавця до покупця супроводжувався символічним дотиком до предмета паличкою, що означало завершення операції. Предметами купівлі-продажу були рухомі, нерухомі речі, а також діти і раби (вартість останніх коливалася від 4 до 20 сиклів срібла). Закон стояв на захисті інтересів покупця при купівлі рабів: якщо впродовж місяця від операції у раба чи рабині виявиться "падуча" хвороба (епілепсія), покупець може повернути товар продавцю, отримавши назад заплачені гроші, (ст. 278 Законів Хаммурапі). Гарантією такої операції будуть свідки.

Договори *найму* передбачали найм речей, послуг та особистий найм. Оскільки земля у переважній більшості перебувала у колективній власності або взагалі не відчужувалася, значного поширення набули орендні відносини. Оренда земельних ділянок, садів, виноградників була нетривалою - на один рік, хоча мали місце і п'ятирічні терміни, коли вимагалось примноження орендованої власності чи удосконалення предмета оренди (наприклад, вирощення молодого саду чи зариблення ставка). Орендна плата була досить високою - від половини до третини врожаю. При наймі цілини перший рік орендар звільнявся від платні. Однак якщо він з власної вини не виростив урожай, він не звільнявся від орендної плати, яка встановлювалася по аналогії з доходами сусідів (ст. 42). При стихійному лихові, котре призвело до втрати врожаю, орендар теж не звільнявся від платні, але не сплачував відсотки за поточний рік (ст. 48).

Незважаючи на значне поширення рабської праці, договори *особистого найму* вільних працівників були звичним явищем. Документи свідчать про найм мулярів, будівельників, столярів, пастухів, оплата праці яких коливалася від 8 до 12 сиклів на рік. Винагорода лікаря залежала від соціального і майнового становища пацієнта: з бідних бралася невелика платня, з багатих - значно більша. Навіть за відсутності клятви Гіппократа, яка зобов'язує лікаря надавати медичну допомогу за велінням совісті, у Стародавньому Вавилоні було ганебним для лікаря відмовити хворому у лікуванні на тай підставі, що він був не в змозі оплатити послугу.

Наймані працівники відповідали власним майном за цілісність речей, з якими вони працювали (худоби, реманенту, знарядь тощо). Так, пастух, який допустив втрату худоби з власної вини, ніс відповідальність за принципом "рівне за рівне" (тобто компенсував утрачене). Але за крадіжку худоби він відповідав 10-кратною компенсацією.

Закон стояв на сторожі добросовісного і якісного виконання роботи найманим працівником. Будинки у

Вавилоні будувалися здебільшого з глини, рідше - з каменю. Якщо споруджена майстром будівля обвалювалася, то він відбудовував її власним коштом, відшкодовуючи таким чином збитки господаря. А при загибелі господаря під уламками неясно спорудженого будинку майстер підлягав страті (ст. 229).

Розвиток торговельно-грошових відносин у Вавилоні спричинив виникнення банків, розгалуженого лихварства, а відтак - поширення *договорів позики*. Статті 66, 93 Законів Хаммурапі вказують на те, що вони укладалися у письмовій формі. Відсотки були високими - від 50-60% до 100% суми позики. Несплата боргу чи навіть відсотків могла призвести до втрати боржником особистої свободи. Боргове рабство набуло загрозливих для держави розмірів, оскільки в неволю попадали, як правило, селяни-общинники, ремісники чи дрібні торговці, які були платниками податків і складали основну масу ополчення у війську. З огляду на це Хаммурапі здійснив реформу боргового рабства, відповідно до якої була ліквідована довічна боргова кабала і встановлений трирічний термін для відробітку боргу (ст. 117). Авілуми взагалі не піддавалися борговому рабству.

Не побоявшись гніву і невдоволення лихварів-кредиторів, Хаммурапі намагався стати на захист боржника та його родини від свавілля кредитора. Статті 115, 116 вказують, що коли боржник буде силою взятий кредитором під варту у якості заложника і той помре в домі кредитора від побоїв чи поганого ставлення, то, якщо вбитий буде сином боржника, слід піддати смертній карі сина кредитора; якщо ж це буде раб боржника, то належить відважити третину міни срібла. При цьому борг автоматично погашався.

Закон також стояв на захисті майна боржника від самовільного його захоплення кредитором. Якщо той без відома і згоди боржника забере з його господарства позичене, він був зобов'язаний не тільки повернути забране назад, а й втрачав право вимоги боргу (ст. 113). На боці інтересів боржника також була норма, за якою боржник мав право

відшкодувати взяте в борг срібло чи зерно іншим майном з власного господарства. При цьому кредитору не дозволялося відмовлятися від такої компенсації (ст. 66).

Ймовірно, операції, пов'язані з отриманням боргу, проходили в присутності свідків, а його повернення відбувалося з участю державного чиновника, який здійснював нагляд за дотриманням законності операції. Свідченням цього є ст. 95, яка застерігала лихварів від зловживань під час видачі позики і одержання позиченого. Так, коли лихвар обмірюватиме чи обважуватиме боржника, вимагатиме більше грошей, ніж позичав, він втрачав все, що позичив, і боржник звільнявся від відповідальності.

Боржник, не маючи грошей для погашення боргу, міг розплатитися з кредитором зерном, за відсутності зерна - іншим майном або передати кредитору засіяне поле. І лише як крайній захід доводилося віддавати в боргову кабалу строком до трьох років когось із членів сім'ї. Коли врожай боржника гинув внаслідок стихійного лиха, він не звільнявся від сплати боргу, але відсотки за поточний рік не сплачував.

Шлюбно-сімейне право

Базувалося на патріархальному характері вавилонської сім'ї. Шлюби були ранніми (дівчина виходила заміж у 12-14 років, а заручини відбувалися ще раніше). На відміну від права інших держав, дівчина у вавилонян виступала не як товар, а як рівноправна сторона у шлюбі. Про це свідчить форма укладення шлюбу. Крім традиційного обряду, треба було укласти шлюбний договір, який був однією з умов дійсності шлюбу (ст. 128). Наречений робив дівчині подарунок, платив за неї *тірхату* (калим), і це давало підстави вважати її своєю власністю. Дівчина приносила з собою посаг (*шерікту*), який нерідко перевищував розмір калиму (статті 62-164). Заручини передували шлюбу, але не передбачали обов'язкового створення сім'ї. У період між заручинами і шлюбом наречений міг відмовитися від створення сім'ї, але при цьому тірхат і шлюбний дарунок не

поверталися. Коли ж відмовлялася наречена, то її родина повертала нареченому все отримане нею у подвійному розмірі.

Закон детально регламентував, куди і до кого переходило майно чи подарунки у різних випадках, які могли статися в сім'ї. Так, посаг після одруження переходив у користування чоловікові, а після смерті дружини - до її дітей. Якщо дітей у подружжя не було, посаг повертався батькові дружини, а той, в свою чергу, повинен був повернути чоловікові викупну плату. У випадку смерті чоловіка, розлучення з його вини чи ініціативи посаг повертався дружині. І навпаки, посаг залишався у чоловіка у випадку, коли розлучення було наслідком вини дружини.

Допускався шлюб вільних осіб з рабиною чи з рабом (ст. 70), діти від якого отримували особисту свободу.

Моногамний шлюб був домінуючим, хоча чоловікові дозволялося за певних умов взяти заміж іншу дружину (ст. 141). Для чоловіка не існувало перешкод для розірвання шлюбу. Жінка могла вимагати розлучення у випадках:

- необґрунтованого звинувачення її у подружній невірності;

- нехтування нею як дружиною з боку чоловіка;

- подружньої зради чоловіка;

- безпідставного залишення чоловіком свого дому і сім'ї;

- коли при хворій дружині чоловік привів у сім'ю наложницю. У цивільно-правових відносинах жінка володіла повною дієздатністю.

Водночас жінка посідала в сім'ї другорядне становище. Чоловік міг продати її та своїх дітей у рабство, застосувати щодо дружини фізичні покарання, віддати в рахунок відпрацювання боргу терміном не більше трьох років.

Закони Хаммурапі передбачали різні форми покарання за порушення дружиною подружньої вірності, регламентували порядок її повторного заміжжя. Суворе покарання чекало на заміжню жінку, яка "дасть вбити свого чоловіка через іншого мужчину" (її садовили на палю).

Поширеним явищем у Вавилоні була проституція - побутова та храмова. За свідченням грецького вченого-історика Геродота, кожна вавилонянка повинна була бодай раз у житті віддатися у храмі богині кохання Іштар першому зустрічному чоловікові. Існували категорії незаміжніх жінок (ентум, надітум, зікрум), які служили при храмах і займалися "священною проституцією", дохід від якої йшов на користь храму. Для фахової підготовки повій існували спеціальні школи.

Вавилонські "жриці кохання" не засуджувалися суспільством, могли досягти значних висот у кар'єрному рості і навіть стати фаворитками царя. В той же час закони стояли на сторожі моральності суспільства, встановлюючи жорстокі покарання за наклеп, брехливі свідчення, образу.

Діти вважалися однією з головних цінностей в родині, а багатодітні сім'ї були у пошані. Батько міг розпоряджатися ними на свій розсуд: віддати дочку у храм, продати у рабство, віддати в рахунок відпрацювання боргу. Бездітні сім'ї намагалися усиновити дітей з метою отримання додаткових робочих рук (особливо коли не було за що купити рабів). Правда, усиовлення відбувалося за згодою дітей (ст. 186). Законодавець намагався захистити інтереси усиовлених дітей тим, що усиовитель не міг відректися від усиовлених дітей навіть у тому випадку, коли в нього народжувалися свої діти. Коли ж таке відбувалося, усиовитель мусів виділити усиовленому третину свого спадку. З іншого боку, усиовлені діти повинні були виявляти повагу до своїх названих батьків. Якщо така дитина відмовлялася від усиовителів, на неї чекало калічницьке покарання (відрізали язик). Відмовитися від батьків-усиовителів без наслідків усиовлений міг лише у конкретному випадку - коли батько-ремісник не навчив його своєму ремеслу або не включив у число рідних дітей.

Спадкове право

На перших порах, подібно до права інших рабовласницьких країн та згідно з багатьма нормами

звичаєвого права, спадкоємцями визнавалися лише сини, з яких один мав перевагу над іншими. Дочки успадковували майно лише за відсутності синів. Згодом всі діти стали рівними щодо спадкових прав. У випадку смерті дітей раніше за батьків чи їхньої відмови від спадку спадкоємцями ставали онуки, а за їх відсутності - інші родичі за ступенем родинних зв'язків (брати померлого, його батько тощо). Усиновлені діти були рівними щодо спадкових прав з рідними дітьми. Так само рівні частки спадщини отримували діти від інших дружин померлого. Однак діти рабині, коли господар визнавав їх своїми, могли успадковувати лише рухоме майно.

Дбаючи про те, щоб багатство і всяке інше майно не виходило за межі роду, законодавець надає право на успадкування одруженим синам. Щодо заміжніх дочок, то безпосередньо в Законах про них нічого не сказано. Але деякий натяк на це дає ст. 183, у якій зазначено, що дочка, народжена від наложниці, яка при одруженні отримала від батька посаг (а отже, була визнана батьком), не брала участі в успадкуванні майна. Очевидно, це стосувалося й інших заміжніх дочок. Саме таке правило існувало у багатьох правових джерелах пізніших часів.

Вдові повертався її посаг, а також подарунки чоловіка. Вона зберігала за собою право проживати в будинку померлого чоловіка. Після смерті матері її посаг до чоловіка не переходив, а поділявся порівну між дітьми. Майно раба після його смерті переходило до господаря.

Спадкування за заповітом не передбачалося. Однак перші ознаки його вже окреслюються. Зокрема, спадкодавці могли робити переваги на користь окремих спадкоємців чи позбавляти синів за якусь провину всього спадку чи якоїсь його частки.

Злочини і покарання

Поняття злочину у Законах Хаммурапі відсутнє, але зміст статей підказує, що під злочином розумілося порушення перед писань законів. Правова думка вавилонян не досягла

такого рівня, щоб закріпити загальні принципи кримінального права: форми вини, співучасті, замаху на злочин, обставин, які посилювали чи пом'якшували покарання, тощо. Все ж деякі згадки про це можна знайти, наприклад, у розрізненні навмисного і ненавмисного злочину (статті 206, 207), пособництва, підбурювання, недонесення про злочин, його приховування. Якщо побої, нанесені людині у бійці, спричинили її смерть, це не тягло обов'язкового покарання зловмисника смертною карою (як цього вимагало, наприклад, звичаєве право чи правило кровної помсти). Винний сплачував штраф, розмір якого залежав від соціального стану потерпілого. Ненавмисне нанесення рани у бійці звільняло винного від покарання. В той же час з особливою жорстокістю (спалювання заживо) каралася крадіжка під час пожежі, замовне вбивство жінкою свого чоловіка (жінку садовили на палю).

Злочини, за Законами Хаммурапі, можна класифікувати на такі групи.

Злочини проти особи. Це - навмисне чи ненавмисне вбивство (вбивство дружиною свого чоловіка, невдала операція лікаря, доведення кредитором до голодної смерті боржника), тілесні ушкодження, образа словом або дією, брехливі звинувачення, наклеп.

Майнові злочини. Піл особливою охороною перебувало майно храмів і царського палацу (власність правителя), зазіхання на яке однозначно каралося смертною карою. При цьому не мала **значення** вартість і цінність вкраденого: "Якщо людина вкраде надбання бога або палацу, то цю людину треба вбити" (ст. 6). Такому ж покаранню підлягали скупники вкраденого. Інша стаття (ст. 8), на перший погляд, нібито суперечить ст. 6, оскільки у казуїстичній формі деталізує характер злочинної дії злодія і покарання за неї. "Якщо людина вкраде або вола, або вівцю, або осла, або свиню, або човна, то коли це боже або палацове, вона може віддати його у 30-кратному розмірі". Насправді штраф у вигляді стягнення багатократної вартості вкраденого був рівноцінний смертній

карі, оскільки така компенсація була фактично неможливою, і винний платив своєю головою. Навіть 10-кратна компенсація майна, вкраденого у мушкенума, була не під силу всякому злодію.

Щодо деяких майнових злочинів Закони Хаммурапі дозволяли застосовувати самосуд. Тут явно проглядається вплив звичаєвого права, яке вважало самосуд найсправедливішою формою відплати. Злодій, схоплений на місці крадіжки через зроблений ним пролом у будинку. Підлягав негайній страті і закопуванню на місці злочину (ст. 21).

До майнових злочинів належали пограбування (ст. 22), зняття з невільника рабського знака (статті 226-227), пошкодження чи знищення чужого майна (статті 53-55), потрава посівів худобою (ст. 57).

Злочини проти моралі, честі і гідності людини. Найпоширенішими з цієї групи були злочини проти сімейних устоїв: кровозмішування, невірність дружини, її розпусна поведінка (статті 129, 133, 143), згвалтування (ст. 130), крадіжка і підміна дитини (статті 14, 194), втеча дружини від чоловіка, переховування втікачки, викрадення заміжньої жінки.

Злочини проти порядку відправлення правосуддя. Неправдиві свідчення в суді, брехливі звинувачення каралися за принципом таліону. Стаття 5 передбачає покарання для судді, який змінив своє рішення у суддівській справі (під тиском чи за хабар) - сплата ним 12-крат-ної вартості суми позову і звільнення з посади.

Професійні злочини. Йдеться про злочинні дії лікаря, будівельника, корчмарки, орендаря, пастуха тощо.

Важливо з'ясувати різноманітність думок авторів щодо трактування державних злочинів. Хаммурапі згадує про покарання за надання притулку злочинцям, про недонесення на змовників. Під страхом смерті для воїнів (редума і баїрума) вони були зобов'язані за першим наказом царя виступити в похід (ст. 26). При цьому їм заборонялося виставляти замість

себе іншу особу. Чи можна такі злочини віднести до розряду державних?

Покарання відзначалися своєю жорстокістю. Лише смертна кара застосовувалася у понад 30 випадках. Неумисне чи необережне вбивство каралося смертю. Застосовувалися тілесні та калічницькі покарання, майнові відшкодування у багатократному розмірі, покарання за принципом таліону, штрафи.

Судовий процес був переважно змагальним. Справа порушувалася з ініціативи потерпілої сторони. У державі вже склалося процесуальне право, яке вимагало від судців не обмежуватися заслуховуванням свідків, а проводити розслідування. Встановлювалася карна відповідальність за неправдиві свідчення. Вони, як і неправдиві звинувачення, каралися за принципом таліону.

Основним видом доказів вини були власні зізнання, документи, судові клятви, речові докази, сліди вчинених дій, показання свідків. Складні і суперечливі судові справи нерідко вирішувалися з допомогою "божого суду" (випробування розпеченим залізом, киплячою водою, киданням у воду).

Судді несли відповідальність за зміну прийнятих ними рішень.

ЗАКОНИ XII ТАБЛИЦЬ

Вступ

Перше питання семінарського заняття пов'язане з зовнішньою характеристикою Законів XII таблиць - першої достовірно відомої кодифікації римського права. Згідно з античною традицією, історія створення законів була такою. Плебеї були незадоволені патриціанською монополією на тлумачення та застосування права. Тому вони вимагали встановлення зрозумілих для всіх писаних законів. Патриції не відразу погодились з цим і лише наполегливість плебеїв примусила громаду відрядити спеціальне посольство до Афін для ознайомлення з законодавством Солона. Після повернення послів із Греції (451 р. до н.е.) були обрані десять мужів - децемвіри - для складання законів. Протягом року вони утворили значну частину Законів XII таблиць, а саме - десять таблиць. Пізніше були складені ще дві таблиці і у такому вигляді ухвалені народними зборами. Текст законів мали знати напам'ять всі дорослі римські громадяни.

Оригінальний текст Законів XII таблиць до нас не дійшов. За традицією, вони загинули під час галльської навали (390 р. до н.е.). До нашого часу дійшли тільки цитати з Законів у працях тогочасних юристів, істориків та літераторів. Особливо важливу роль мають коментарі до Законів XII таблиць римського юриста Гая (II ст. н.е.). На підставі цих свідочств німецькі вчені у XIX ст. реконструювали текст Законів XII таблиць. Але й зараз текст містить багато прогалин.

Юридична природа Законів XII таблиць є досить складною. В основному вони є записом правових звичаїв римського народу. Децемвіри переслідували не стільки мету оновлення права, скільки мету законодавчої фіксації уже відомих норм. Закони XII таблиць були побудовані

тематично. Таблиці I-III містять постанови щодо судового процесу, таблиця IV фіксувала норми щодо батьківської влади, таблиця V була присвячена опіці, піклуванню та спадковому праву, таблиця VI містила норми речового права, таблиця VII - норми зобов'язального права, таблиці VIII та IX були присвячені кримінальному праву, таблиця X обмежувала пишність обряду Поховання, таблиці XI-XII містили додаткові постанови з різних галузей права.

Для Законів XII таблиць характерні вже знайомі вам риси стародавнього права, а саме - казуїстичність, прогальність, зв'язок з релігією, жорстокість покарань, що визначались за принципом таліону. Крім того, Закони XII таблиць відзначені формалізмом - відірваністю формальної юридичної процедури від змісту правового акту. Яскравим прикладом формалізму є манципація.

Для підготовки до відповіді на *друге питання* семінарського заняття слід ретельно опрацювати I, II та III таблиці Законів XII таблиць.

Судовий процес у часи Законів XII таблиць мав назву легісакційного (*legis actio* - позов на підставі закону). Таким чином римляни підкреслювали відмінність судового розгляду від колишньої саморозправи та самозахисту. Справа порушувалася за ініціативою позивача (потерпілого), обов'язком останнього було приведення відповідача до суду. Сторони мали рівні права у захисті своїх позицій. Збір доказів лежав на сторонах. Такий тип судового процесу називають змагальним або змагально-обвинувальним.

За текстом Законів XII таблиць виявіть строки судового розгляду та виконання судового рішення.

Готуючись до відповіді на *третє питання*, зверніть увагу на те, що римське суспільство мало становий характер. Для Законів XII таблиць характерною є фіксація нерівноправності осіб. Повноправними були лише патриції-квірити. Знайдіть у тексті Законів XII таблиць підтвердження нерівноправності патриціїв та плебеїв. Абсолютно безправними були раби, які трактувалися правом як об'єкт, а

не суб'єкт права. Закони XII таблиць особливу увагу приділяють борговому рабству, оскільки особа боржника виступала як забезпечення виконання цивільних угод, зокрема, позики. Знайдіть відповідні норми у тексті Законів XII таблиць.

Досить багато постанов Законів XII таблиць присвячено шлюбно-сімейному та опікунському праву. Під опікою перебували божевільні, марнотратці і жінки, останні - через свою легковажність. Фактично лише один член родини - батько-домовласник був суб'єктом квіритського права. Всі інші члени родини перебували під його безумовною владою. Доведіть це твердження посиланнями на Закони XII таблиць.

Готуючись до відповіді на **четверте питання**, зверніть увагу на специфіку класифікації речей. Для речового права характерний поділ речей на *res mancipi* та *res nec mancipi*. До перших належали земля та будівлі, раби, робоча худоба, сільські сервітути. Відчуження цієї групи речей відбувалось шляхом манципації - складного формального обряду за участю п'яти повноправних свідків та вагаря. Сервітут - це нематеріальна річ, точніше, речове право користування чужою річчю, наприклад - право проходу по сусідній ділянці.

Як і в інших системах стародавнього права значна частина приписів Законів XII таблиць присвячена злочинам та покаранням. Кримінально-правові постанови Законів XII таблиць є темою **п'ятого питання** семінару. Покарання за злочини проти особи відбувалось за принципом таліону. Суворо карались підпал, потрава посіву, знищення врожаю, тобто всі дії, які прирікали на голод потерпілу родину. Крадіжки карались штрафами, за винятком крадіжки в нічний час - такого злодія дозволялось карати на місці події.

Закони XII таблиць зіграли виключну роль у становленні римського права. Недаремно уславлений історик Тит Лівій назвав їх джерелом всього приватного та публічного римського права.

Глосарій

Агнати - вільні особи, які підлягають владі спільного батька, або підлягали б такій владі, якщо б він був живий. На ранньому етапі розвитку агнатична спорідненість мала перевагу перед когнатичною.

Весталка - жриця дуже шанованої у Римі богині Вести - покровительки сімейного вогнища та ритуального вогня.

Одиниці вимірювання та грошові одиниці у Римі: фунт - основна міра ваги, дорівнював 327 г; фут - основна міра довжини, дорівнював 29,62 см; ас - основна грошова одиниця за доби створення Законів XII таблиць, яка дорівнювала за вартістю 1 фунту міді.

Квірит - самоназва римлян-патриціїв, які, за легендою, походили від Ромула-Квіринуса.

Когнати - кровні родичі.

Коміції - народні збори.

Магістрат - службова посада.

Манципація - формальний обряд похідного придбання квіритського права власності, або аналогічної влади над особами чи речами.

Нексум - найдавніша форма договору позики, забезпеченням якого виступала особа боржника.

Патерфаміліас - батько родини, господар, владі якого підлягають усі інші члени сім'ї.

Плебей - вільна, але неповноправна людина.

Походження плебеїв досі не визначене. Можливо, вони були полоненими, які отримали волю, або місцевим населенням, яке підкорилось римлянам.

Закони XII таблиць — найдавніша пам'ятка римського рабовласницького права

Історія створення таблиць пов'язана з так званою першою сецесією (тобто залишення плебеями Риму). Відповідно до розповіді Тита Лівія у 494 р. до н. е. плебеї, які знемагали від утисків патриціїв і були обтяжені боргами, відмовилися виступити у військовий похід і в повному

озброєнні пішли з Риму на Священну гору, де стали табором. Залишення плебеями Риму породило паніку: зменшувалася боєздатність римської армії, крім того, не виключалася можливість, що плебеї можуть заснувати самостійну державу. Патриції змушені були почати переговори і піти на поступки: була створена спеціальна магістратура народних трибунів, яка у подальшому набула величезного значення. Народні трибуни могли обиратися лише з плебеїв і користувалися недоторканністю. Спочатку їхні обов'язки полягали в захисті плебеїв від сваволі патриціанських магістратів. У зв'язку з цим вони одержали право призупиняти втілення в життя розпоряджень цих магістратів (право *veto* — «забороняю»). Спочатку обиралося два трибуни, потім їх кількість збільшилася до 10.

Вимога плебеїв записати правила звичаєвого права привела до створення комісії з трьох осіб, що була відправлена в Грецію для вивчення законів Солона. Після повернення комісії в Рим був скасований консулат і обрано 10 осіб для написання законів — *decemviri legibus scribendis*. Протягом 451 р. до н. е. вони написали 10 таблиць і винесли їх на схвалення центуріатних коміцій. Але оскільки таблиці не становили собою повного зібрання звичаєвого права, наступного року нові децемвіри винесли на схвалення центуріатних коміцій ще дві таблиці. Так виникли Закони XII таблиць — збірник законів, який був дуже важливою кодифікацією римського цивільного права.

Текст Законів XII таблиць повністю не зберігся. Оригінальний текст Законів був, ймовірно, записаний на мідних плитах і зник під час війни з галлами. Але ці дуже популярні Закони невдовзі були повністю реконструйовані завдяки тому, що вони багаторазово в історії Риму використовувалися, цитувалися, переказувалися і коментувалися. Закони містять настанови з різних розділів права.

Отже, перша римська кодифікація права припадає на середину V ст. до н. е. Вона одержала назву «Законів XII

таблиць ». Протягом багатьох століть вони вважалися в Римі основним джерелом права — публічного і приватного (*fons omnis publici privatique juris*).

Свою назву Закони одержали у зв'язку з тим, що були написані на 12 дерев'яних дошках, що виставлялися на міській площі. Тому ніхто не міг «посилатися на незнання закону». За деякими відомостями, від усякого юнака, що вступає в ряди громадян, вимагалось знання законів напам'ять. Вважалося, що без цього не можна виконувати обов'язки громадянина, особливо суддівські.

Закони XII таблиць були у своїй основі записом звичаєвого права. Більше за всіх їх потребували плебеї (для захисту від сваволі патриціанських суддів). Кодифікація права була для них етапом у боротьбі за зрівняння у правах з патриціями.

Самі закони до нас не дійшли. Вони відомі лише в уривках, що збереглися у творах давніх авторів, особливо юристів — Цицерона, Ульпіана, Гая та ін.

Серед цих джерел особливе місце посідає твір юриста II ст. н. е. Гая, автора «Інституцій» — підручника для римських юридичних шкіл. Його випадково знайшов історик Нібур у 1816 р. в італійському місті Вероні. «Інституції» Гая були знайдені під текстом твору богословського змісту.

Існує переказ, начебто Нібур перекинув чорнильницю і, стираючи на рукописі плями, знайшов твір Гая.

Від слова «цивітас», що означає «місто», «міська община», право Таблиць називали «цивільним», тобто належним певній сукупності громадян; від слова «квірит» (як любили називати себе самі римляни на честь бога війни Януса Квірина) — «квіритським».

Від «цивітас» походить понині використовуваний термін "цивілістика», що означає «цивільне право», сукупність інститутів, призначених для регулювання майнових відносин.

Аж до середини III ст. до н. е. безроздільно панівною правовою системою в Римі було квіритське право. Воно відрізнялося великим ступенем традиційності, зв'язком з

давньоримськими (квіритськими) звичаями, що знайшло своє відображення й у Законах XII таблиць . Воно на всіх етапах застосовувалося лише до осіб, які мали римське громадянство, і розглядалося як особливий привілей римського громадянина.

Сукупність повноважень, які цивільне право надавало римському громадянину, відкривала перед ним можливість (принаймні формально) брати участь у політичному житті республіки, претендувати на певні переваги, у тому числі на виділення земельної ділянки з державного фонду. Боротьба плебеїв з патриціями за рівноправність, що пронизує всю історію ранньої республіки, завершилася зрештою наданням їм всіх привілеїв, передбачених у цивільному праві.

Квіритське право відображало порівняно примітивні відносини ранньокласового суспільства. Воно тривалий час було пов'язане з діяльністю жерців і навіть з поступовим посиленням у ньому світських засад багато чого зберегло від релігійної урочистості і ритуальності. Водночас воно відрізнялося чіткістю, суворістю, підкресленою точністю. Особливо чітко в найдавнішому римському праві регулювалися майнові відносини, насамперед право приватної власності (*dominium ex jure Quiritium*), що розглядалося як повне панування власника над своєю річчю (*plena in potestas*). Однак община тривалий час зберігала право верховного контролю за розпорядженням землею й іншим господарсько важливим майном.

Велике значення у квіритському праві відіграло безумовне дотримання урочистих судових обрядів, через що форма права в цей період превалювала над його змістом, а судовий процес — над матеріальним правом. Формалізм цивільного права був однією з умов підтримки в ранньокласовому суспільстві стійкого правопорядку, що сприяло збереженню і відтворенню патріархального укладу життя. Але об'єктивно він гальмував розвиток не тільки приватновласницьких відносин, а й демократичних форм суспільного і політичного життя. До III ст. до н. е. консервативне з погляду соціальної ролі цивільне право стало

перетворюватися на певну перешкоду на шляху зростання торгового обігу і почало суперечити потребам рабовласницької системи, яка на той час швидко розвивалася.

Право приватної власності за Законами XII таблиць

Вже в найдавніший період у Римі велика увага приділялася способам набуття речових прав і класифікації самих речей. Речі, які перебували в загальному користуванні (повітря, море тощо), а також ряд інших господарсько важливих речей (зокрема, громадська земля — *ager publicum*) розглядалися як такі, що перебувають поза майновим, торговим обігом (*res extra commercium*). Однак державні землі розкрадалися патриціанською знатно, що призводило до появи великого рабовласницького землеволодіння, а тому щодо питань про виділення ділянок землі із громадського фонду протягом майже всього республіканського періоду йшла гостра боротьба між плебеями і патриціями. Ця боротьба була дещо пом'якшена законом Ліцинія (близько 367 р. до н. е.), який передбачав рівні права плебеїв і патриціїв на користування державною землею і встановлював максимальний розмір ділянки, що виділялася із громадського фонду — 500 югерів (близько 125 га).

В цивільному праві найбільш значним поділом речей, що перебували в господарському обігу і могли бути об'єктом права власності, був їх поділ на манциповані (*res mancipi*) і неманци-поовані (*res nec mancipi*). До першої групи належали землі в Італії, раби, велика домашня худоба, земельні сервітути, тобто економічно найважливіші об'єкти речового права, до другої — всі інші речі.

Відчуження речей, що становили першу групу, могло здійснюватися лише шляхом манципації — особливо складної й урочистої процедури. Манципація була суто формальним обрядом, здійснюваним «за посередництва міді і ваг». Вона вимагала наявності п'яти свідків і вагодержателя. Покупець

торкався рукою речі, що придбавалася ним, тримаючи в руках шматок міді, і промовляв урочисту формулу: «Стверджую, що цей раб за правом квіритів належить мені і що він повинен вважатися купленим мною за цей метал і за допомогою цих мідних ваг». Потім він ударяв цим металом об ваги (цей обряд виник, коли ще не було карбованої монети) і передавав його як купівельну суму тому, від кого придбавав річ шляхом манципації. Неманциповані речі продавалися шляхом простої їх передачі (традиції) за мідь або за гроші без будь-яких особливих формальностей.

Найдавнішому праву був відомий ще один формальний спосіб передачі права власності шляхом складного обряду, що міг застосовуватися як до манципованих, так і до неманципованих речей (*in jure cessio*). Ця процедура становила собою фіктивний судовий спір, що розігрувався в присутності претора. Покупець плавав, що відчужувана річ належить йому і урочисто заявляв про своє право власності («ця річ за правом квіритів належить мені»), відчужувач не заперечував проти такого твердження, і претор присуджував цю річ набувачу, начебто вона є його власністю.

Вже в найдавніший період у Римі склався порядок, відповідно до якого річ могла набуватися у власність в силу тривалого володіння нею (*usucapio*). Закони XII таблиць забороняли набуття права власності за давністю лише стосовно крадених речей. Для рухомих речей термін набувальної давності встановлювався в один рік, для нерухомих — у два роки. Цим способом користувався набувач речі в тих випадках, коли, наприклад, під час здійснення манципації допускалися неточності у формальностях, а тому з огляду на строгість квіритського права покупець не набував права власності на річ, і квіритський власник міг навіть вимагати повернення останньої через суд.

Сервітути. Особливим видом речового права, що виникло вже в найдавніший період, були сервітути — фіксоване в звичаях або законі і строго обмежене право користування чужою річчю. Сервітути з'являлися разом із

приватною власністю на землю і необхідністю чіткого юридичного врегулювання взаємовідносин власників (чи володільців) сусідніх ділянок. З огляду на їх господарську важливість сервітути належали до категорії манципованих речей. Найдавнішими і найістотнішими з них були такі: право проходу через сусідню ділянку, право прогону худоби, право провезення навантажених візків, право відведення води з ділянки сусіда. Окремі сервітути передбачалися і Законами XII таблиць . Так, передбачалося, щоб дерева на висоті 15 футів обрізались колом, для того щоб їхня тінь не завдавала шкоди сусідній ділянці (VII, 9a); дозволялося збирати жолуді, що падають із сусідньої ділянки (Табл., VII, 10. Пліній. Природна історія. XVI, 5, 15).

Договір позики

Боргове рабство, узаконене XII таблицями , відзначалося надзвичайною суворістю. Договір позики, за яким засобом забезпечення були «м'ясо і кров» боржника, називався в Римі пехум (нексум) — кабала. За способом укладення нексум схожий на манципацію (свідки, мідь, формула). У разі прострочення платежу кредитор, користуючись дозволом суду, «накладав на боржника руку», що означало закувати в кайдани. Поміщений у підвал будинку кредитора боржник тричі виводився на міську площу молити про допомогу друзів і родичів. «Третього базарного дня боржники підлягали страті або надходили у продаж за кордон», що означало рабство (Табл., III, 5. Авл Геллій. Аттичні ночі. XX, 1, 46). Тим часом (тобто поки боржник знаходився в ув'язненні) він мав право помиритися (з позивачем), але якщо (сторони) не мирилися, то (такі боржники) залишалися в ув'язненні 60 днів. Протягом цього терміну їх три рази підряд у базарні дні приводили до претора на коміціум і (при цьому) оголошувалася присуджена з них сума грошей. Третього базарного дня вони підлягали страті або надходили в продаж за кордон, за Тибр. Коли в

боржника виявлялося кілька кредиторів, закон встановлював: «Нехай розрубують боржника на частини» (Табл., III, 6. Третього базарного дня нехай розрубують боржника на частини. Якщо відітнуть більше або менше, то нехай це не ставиться їм у провину). За деякими свідченнями, цей припис не застосовувався буквально. Економічна вигода стимулювала кредиторів до продажу боржника в рабство. Визнавалося, що виплативши борг, громадянин повертав собі волю.

Боргове рабство найбільше загрозувало плебеям, позбавленим того захисту і допомоги, що надавали патриціям рід і курія. Ліквідація боргового рабства стала питанням гострої боротьби.

Правляча верхівка Риму пішла на поступки. У 326 р. до н. е. (через 250 років після закону Солона) боргове рабство було скасоване й у Римі (закон Петелія). Ніхто не міг більше, ніж злочинці, утримуватися в ув'язненні чи бути закованим у кайдани; за борги належало відповідати майном, а не тілом; закабалені були звільнені і було заборонено на майбутнє брати боржників у кабалу.

Чи суворо дотримувалися закону Петелія? Це запитання ставить Є. Штаерман і відповідає на нього заперечливо. Той же Тит Лівій вказує, що під час Другої Пунічної війни до римської армії стали набирати і тих, «хто був в оковах за борги»; про «закованих боржників» можна прочитати у Плавта, римського комедіографа III—II ст. до н. е., нарешті, у Цицерона.

Злочини і покарання

Кримінально-правові постанови Законів XII таблиць відзначаються надзвичайною суворістю. Стратою карається всякий, хто наслідиться потравити або зібрати врожай «з обробленого плугом (чужого) поля». Підпальвач будинку або хліба, якщо він діяв умисно, заковується в кайдани, піддається бичуванню, за яким настає смерть. Будь-хто вправі убити на

місці злочину нічного злодія або злодія, захопленого зі зброєю в руках. Денний злодій, захоплений на місці злочину, піддавався фізичному покаранню, а потім віддавався в рабство потерпілому (Табл., VIII, 16. Цицерон. Про республіку. IV, 10, 12). Закони XII таблиць встановили смертну кару за невелику кількість злочинних діянь, в тому числі вважали за необхідне застосування її в тому випадку, коли хто-небудь склав чи співає пісню, що містить у собі наклеп чи ганьбить іншого.

Якщо заподіє калічення членів і не помириться з потерпілим, то нехай і йому самому буде заподіяне те саме.

Якщо рукою або палицею переламає кістку вільній людині, нехай заплатить штраф у 300 ассів, якщо рабу — 150 ассів.

Якщо образить, нехай штраф буде 25 ассів.

...Зламає — нехай відшкодує...

Якщо хто поскаржиться, що домашня тварина завдала шкоди, то Закон XII таблиць наказував або видати потерпілому тварину, що завдала шкоди, або відшкодувати вартість нанесених збитків.

Якщо жолуді з твого дерева упадуть на мою ділянку, а я, вигнавши худобу, нагодую її ними, то за Законами XII таблиць ти не можеш подати позов ні про потрапу, тому що не на твоїй ділянці паслася худоба, ні про шкоду, заподіяну твариною, ні про збитки, завдані неправомірним діянням.

8а. Хто заворожить посіви...

8б. Нехай не переманює на свою ділянку чужого врожаю.

9. Відповідно до Законів XII таблиць смертним гріхом для дорослого було отравити або зжати в нічний час врожай з обробленого плугом поля. XII таблиць наказували таку приречену богині Церері людину піддати смерті. Неповнолітнього, винного в подібному злочині, на розсуд претора або піддавали бичуванню, або засуджували до відшкодування заподіяної шкоди в подвійному розмірі.

10. (Гай. 9 Титул 47 кн. Дигест). Закони XII таблиць наказували закувати в кайдани і після бичування стратити

того, хто підпалював будівлі чи складені біля будинку скирти хліба, якщо винний зробив це умисно. Якщо пожежа сталася випадково, тобто через необережність, то закон наказував, щоб винний відшкодував збитки, а у разі його неспроможності був підданий більш легкому покаранню.

У XII таблицях було встановлено, щоб за злісну порубку чужих дерев винний сплачував по 25 ассів за кожне дерево.

Якщо той, хто вчинив у нічний час крадіжку, убитий на місці, то нехай убивство його вважається правомірним.

При світлі дня ... якщо чинить опір зі зброєю в руках, склич народ.

Децемвіри наказували, що вільних людей, спійманих під час крадіжки з поличним, треба піддавати тілесному покаранню і видавати головою тому, у кого здійснена крадіжка, рабів же карати батогом і скидати зі скелі; але стосовно неповнолітніх було встановлено: або піддавати їх на розсуд претора тілесному покаранню, або стягувати з них відшкодування збитків.

15а. Законом XII таблиць встановлювався штраф у розмірі потрійної вартості речей у тому випадку, коли річ знаходили в кого-небудь під час формального обшуку або коли вона була принесена тому, хто її приховував, і знайдена в нього.

15б. Закон XII таблиць встановлює, щоб при проведенні обшуку особа, яку обшукують, не мала на собі ніякого одягу, крім полотняної пов'язки, і тримала в руках чашу.

Якщо подається позов про крадіжку, під час якої злодій не був схоплений з поличним, нехай суд вирішує спір присудженням подвійної вартості речі.

Закон XII таблиць забороняє набуття краденої речі за давністю.

18а. (Тацит. Аннали. VI, 16). Уперше XII таблицями було встановлено, щоб ніхто не брав більше одного відсотка на місяць, тоді як до цього бралось за примхою багатих.

18б. (Катон. Про землеробство. Передмова, 1). Предки наші мали звичай і встановили в законах присуджувати злодія

до сплати подвійної вартості украденої речі, лихваря — до стягнення в чотирикратному розмірі отриманих відсотків.

(Павел). За Законом XII таблиць за річ, здану на зберігання, дається позов у подвійному розмірі вартості цієї речі.

(Трифоніан. У 7 титулі 26 кн. Дигест). У разі розкрадання опікунами майна їх підопічного варто встановити, чи не допустимий щодо кожного з цих опікунів окремо той позов у подвійному розмірі, що був встановлений у XII таблицях проти опікунів.

21. Нехай буде відданий богам підземним (тобто прокляттю) гой патрон, який заподіює шкоду своєму клієнту.

22. Якщо хто-небудь брав участь при здійсненні угоди як свідок або вагар, а потім відмовляється це засвідчити, то нехай він буде визнаний безчесним і втратить право бути свідком.

23. Відповідно до XII таблиць викритий у лжесвідченні скидався з Тарпейської скелі.

246. (Пліній. Природна історія. XVIII, 3, 12, 8-9). У XII таблицях за таємне знищення врожаю призначалася смертна кара... тяжча, ніж за вбивство людини.

26. У XII таблицях зазначалося, щоб ніхто не влаштовував у місті нічних збіговисьок.

27. Закон XII таблиць надавав членам колегій (співтовариств) право укладати між собою будь-які угоди, аби цим вони не порушували якої-небудь постанови щодо громадського порядку. Закон цей, очевидно, був запозичений із законодавства Солона.

Про державні злочини Закони XII таблиць говорять порівняно небагато: встановлюється неправомірність і караність нічних збіговисьок, підбурювання ворога до нападу на Рим, порушення настанов щодо громадського порядку, хабарництва суддів та ін. (Табл., IX, 1-2. Цицерон. Про закони. 111, 4; II, 19, 44). Привілеїв, тобто відступів на свою користь від закону, нехай не просять. Вироків про смертну кару римського громадянина нехай не виносять інакше, як у

центуриатних коміціях... Преславні Закони XII таблиць містили дві постанови, з яких одна скасовувала усякі відступи від закону на користь окремих осіб, а інша забороняла виносити вирок про смертну кару римського громадянина інакше, як у центуриатних коміціях.

(Авл Геллій. Аттичні ночі. XX, 17). Невже ти будеш вважати суворою постанову закону, що карає стратою того суддю чи посередника, що були призначені під час судового розгляду справи і були викриті в тому, що прийняли хабаря у цій справі?

(Помпоній. В 2 титулі 1 кн. Дигест). Квестори, які були присутніми під час виконання смертних вироків, іменувалися кримінальними квесторами, про них згадувалося навіть у Законах XII таблиць .

(Марціан. У 4 титулі 48 кн. Дигест). Закони XII таблиць наказують піддавати страті того, хто підбурює ворога римського народу до нападу на Римську державу, чи того, хто видає ворогу римського громадянина.

(Сальвіан. Про правління Боже. VIII, 5). Постанови XII таблиць забороняли позбавляти життя без суду будь-яку людину.

Про умисне убивство не згадується зовсім, принаймні в тих уривках, що до нас дійшли. Пояснюється це, очевидно, тим, що міри покарання, які призначалися за нього, не викликали сумнівів. Слід додати, що вищі магістрати республіки не були зв'язані точним визначенням того, що варто вважати злочином.

В особливих випадках вони могли вирішувати це питання на свій розсуд. Щоб уникнути свавілля, за кожним римським громадянином визнавалося право апеляції до народних зборів. Рішення останніх було остаточним.

Справи про злочини рабів розглядалися, як правило, домашнім судом рабовласника. У раба не було жодних гарантій і жодних прав на захист. Засуджений до смерті, він, за звичаєм, скидався з Тарпейської скелі.

«РУСЬКА ПРАВДА»:

ПЕРШИЙ КОДЕКС ЗАКОНІВ НА РУСІ

Вступ

Цього року виповнилося 950 років від дня смерті Ярослава Мудрого, князя Київської Русі-України, який, — як писав М. Карамзін, — «хоча й не приєднував зброєю нових земель, але повернув втрачене Росією у лихах міжусобиці; не завжди перемагав, але завжди виявляв мужність; заспокоїв вітчизну і любив народ свій». Виданий Ярославом Мудрим збірник законів, названий «Руською Правдою», був першим літописним кодексом судових законів давньої Русі-України, об'єднуючим цивільне й кримінальне право і всі процеси судочинства того історичного часу, що охоплює все XI століття. І хоча в «Руській Правді» використовувалися й деякі закони Володимира Великого (980—1015), навіть частково запозичені основи візантійського та скандинавського правознавства, «тут, — як зауважував М. Грушевський, — ми здебільшого маємо споконвічне руське право».

Наведемо деякі приклади кримінальної відповідальності, передбачені законами Ярослава на покарання за вбивство громадянина, крадіжку приватної власності громадян (закони ці часто були не зовсім справедливими до заможних громадян і жорстокими — до холопів і рабів). При цьому слід нагадати, що до холопів обельних або повних належали такі категорії громадян того часу: людина, куплена при свідках; той, хто не може задовольнити своїх кредиторів; той, хто одружується на рабі без будь-яких умов; той, хто без умови піде у слуги або у ключники і найманець (закуп), тимчасово закабалена людина, яка, не вислуживши терміну, піде. Найдавнішими рабами в Русі-Україні були, звісно, нащадки військовополонених, але в той час були й інші причини, які могли позбавляти людей свободи.

Відповідальність за вбивства, травми та погрози

Особиста безпека в кримінальних законах Ярослава оцінювалася дуже високо. Тому в одній з перших статей закону так і йдеться: «Хто вб'є людину, тому родичі вбитого мстяться за смерть смертю». У тому випадку, якщо в убитого не виявиться месників, то з убивці стягують до скарбниці гроші в таких розмірах: за голову боярина князівського або громадянина іменитого, або наближеного до князівського двору — 80 гривень, тобто подвійну виру; за князівського отрока, повора, конюха, купця та ін., тобто за будь-яку вільну людину (варязького племені) або слов'янина — 40 гривень, тобто одну виру; а за вбивство дружини — 20 гривень, тобто піввири; за вбивство сільського старости, ремісника і за годувальницю — 12 гривень; за простого холопа боярського і людського — 5 гривень і, нарешті, за раба — 6 гривень, і понад те до скарбниці 12 гривень данини або пені. При цьому слід зауважити, що 1 гривна тоді цінилася дуже високо, так, за 1 гривну можна було купити 20 баранів або одного робочого вола.

У кримінальних законах Ярослава враховувалися й умови, за яких було скоєно вбивство або замах на нього, із завданням погроз або травм. Так, наприклад, за вбивство людини у спорі або в п'яному вигляді, якщо при цьому вбивці вдалося сховатися, то округа (гілка), де скоєно вбивство, сплачує за нього штраф — дику виру, але в різні терміни і за кілька років. У тому разі, якщо вбивця не сховається, то стягується з округи або волості половина вири — 20 гривень, а решта з самого вбивці. Якщо ж вбивство сталося без будь-якої сварки, то волость не платить за вбивцю, але видає його «на потік» — або в руки государя — «з дружиною, з дітьми і з маєтком».

Це останнє положення кримінального закону для нашого часу виглядає дуже жорстоко й несправедливо, однак тоді вважалося, що дружина і діти були відповідальними за провину чоловіка і батька, оскільки були його власністю. За

будь-які дії, пов'язані з насильством, закони Ярослава передбачали різну пеню у гривнях. Наприклад, за будь-який удар неоголеним мечем або його рукояткою, палицею, чашею або долонею — штраф у 12 гривень; палицею або жердиною — 3 гривни; за будь-яку легку рану або поштовх — 3 гривни до скарбниці й 1 гривну пораненому на лікування. Суворіші штрафи передбачалися за пошкодження носа, руки, ока, ноги, коли винуватець сплачував 20 гривень до скарбниці, а самому каліченому — 10 гривень. Навіть за погрозу мечем — пеня в 1 гривну.

Особливо захищали закони Ярослава людей багатих, заможних. Так, наприклад, той, хто самовільно покарає іменитого громадянина (огнищанина) або землероба (смерда), мусить сплатити пеню до скарбниці у 12 гривень за першого і 3 гривни за другого, а кожному битому по 1 гривні. У тому разі, якщо холоп або раб ударить вільну людину і сховається, а хазяїн не видасть його, то стягували 12 гривень із хазяїна. Рабу, який образив свого хазяїна, можна було навіть вкоротити віку за цю образу, так свідчив закон.

Відповідальність за крадіжку, борги та недозволений промисел

Дуже жорстокими, а часом антилюдськими (за сьогоdnішніми законами) були за часів Ярослава Мудрого покарання за крадіжку. Так, наприклад, за тими законами будь-хто мав право убити на місці наздогнаного нічного злодія (тата). А той, хто протримає його зв'язаного до ранку, зобов'язаний йти з ним на княжий двір для здійснення правосуддя. У тому разі, якщо зв'язаний злодій через якісь причини буде убитий — це є злочином, і винний сплачує до скарбниці 12 гривень. Особливо цінився в ті часи в господарстві й на війні кінь, тому за його викрадення було передбачене особливе покарання. У законі про нього мовилося так: «Тать коньовий видається головою князю і

втрачає всі права цивільні, вільність і власність». Суворо каралася і крадіжка особистого домашнього господарства, худоби або зерна.

Вельми суворо каралися в законі дії, які завдають шкоди або призводять до загибелі живої природи, в тому числі корисним тваринам або рослинам, тобто за сьогоднішніми поняттями, браконьєрство. Так, наприклад, «за бобра, украденого з нори, визначається 12 гривень пені». Тут йдеться про так званих племінних бобрів, із утратою яких хазяїн позбавлявся усього можливого приплоду. За умисно зарізаного чужого коня або іншу худобу зловмисник сплачує 12 гривень до скарбниці, а хазяїну — 1 гривну. За зрізані дерева з племінними вуликами бджіл винний зобов'язаний внести до скарбниці 3 гривни, за дерево — півгривни, за вигнання бджіл — 3 гривни, а хазяїну «за мед нелаженого вулика — 10 кун, а за лаженого — 5 кун».

У законі передбачено особливе покарання за підпал будинку або току. Такий палій «видається головою князю з усім маєтком, з якого потрібно раніше винагородити збиток, завданий хазяїном току або будинку».

Однією з важливих історичних особливостей законів Ярослава було й положення про те, як хазяїн відповідав перед законом за невчасну видачу слугі зароблених ним грошей. У цьому випадку хазяїн був зобов'язаний сплатити позивачу 60 кун пені, а якщо він силоміць віднімав у слуги гроші, то повернувши їх, сплачував ще до скарбниці 3 гривни пені. Суворо каралися згідно із законом боржники, які вчасно не повертають або не бажають зовсім повертати грошові борги. Так, згідно з законом було потрібно, щоб позивач по поверненню грошей представив свідків і, якщо вони поклянуться у справедливості його вимог, кредитор бере свої гроші та ще 3 гривни.

Особлива довіра в законі до людей торгових ілюструється тим, що якщо купець повірив гроші іншому купцю для торгівлі, і боржник почне відмовлятися, то свідки в цьому разі не потрібні, а відповідач сам мусить присягати.

Виявив особливу турботу закон про захист прав купців-іноземців, що мало історичне значення для успішної зовнішньоторговельної діяльності в Русі-Україні. У цьому випадку закон зобов'язує загальновідомого боржника, якому іноземець повірив свій товар, продати з усім його майном і першими вирученими грошима задовольнити іноземця або скарбницю. Якщо купець втратить ввірений йому товар у пияцтві, або промотає, або зіпсує через недбалість, то позикодавці згідно із законом мають право вчинити з ним, як їм заманеться: відстрочити платіжні борги або продати самого боржника в неволю.

Основи судочинства за Ярослава Мудрого

Главою правосуддя в ті історичні часи вважали князя, а князівський двір — місцем суду. Але, як правило, государ доручав свою владу тіунам і своїм отрокам, а чиновники, яким належало вирішувати кримінальні справи, називалися вирниками, і кожен суддя мав помічника або отрока, метельника або писаря. Вони брали запас від громадян і мито з кожної справи. Для об'їзду своєї волості кожному вирнику або його писарю давали коней. Для рішення судової справи позивач мав іти з відповідачем на взвод перед 12 громадянами, тобто присяжними, які розбирали обставини справи по совісті, а суддя визначав міру покарання. Важливу роль відігравали свідки в кожній кримінальній справі. Згідно з законом Ярослава «будь-який кримінальний донос вимагає свідків і присяги семи чоловік, але варяг і чужоземець зобов'язується представляти тільки двох». Отже, й тут помітне заступництво іноземцям. Далі в законі зазначено, що свідки мають бути завжди громадянами вільними і тільки «за потреби і в малому позові дозволено послатися на тіуна боярського або закабаленого слугу». На закінчення потрібно нагадати, що подібна практика судочинства була і в Скандинавії, звідки цей мудрий статут перейшов до Великої

Британії. Історії відомий факт існування думи з 12 присяжних засідателів ще у VIII столітті в Датському королівстві. Таким чином, кримінальні закони Ярослава містять у собі повну систему нашого давнього законодавства, охоплюючи багатий історичний досвід інших країн, що відповідає тогочасним порядкам у Русі-Україні.

ЗАКОНИ ЦАРЯ МАНУ

Вивчення права Стародавньої Індії має певні специфічні відмінності, пов'язані з характером історичних джерел цієї цивілізації, якими є священні книги (Веди), релігійно-філософські трактати, монументальний епос (Махабхарата та Рамаїана), політико-правові трактати. Історична наука не має у своєму розпорядженні індійських літописів, або юридичного актового матеріалу, тому знання конкретних подій та їх хронології є вкрай бідним.

Закони Ману, загальна характеристика яких складає зміст **першого питання** семінару, були складені однією з брахманських шкіл між II ст. до н.е. та II ст. н.е. Вони досі є однією з найбільш шанованих дхармашастр (збірок релігійних, етичних та правових настанов). У 1794 р. засновник індології Вільям Джоне переклав їх англійською мовою і, таким чином, вони були уведені до наукового обігу.

Закони Ману були написані римованою, принаймні ритмізованою прозою. Складаються з 12 глав, 2685 віршів, багато з яких має яскраво афористичний характер. Серед постанов Законів Ману є не тільки правові, але й етичні приписи, харчові заборони, правила побутової поведінки (наприклад - IV, 29, 35). Керуючись текстом Законів Ману, знайдіть приклади різних видів соціальних норм.

Характерною ознакою стародавнього права є відсутність загальних правових понять. Але Закони Ману, поряд з казуїстичними нормами, містять майже сучасні за викладенням поняття крадіжки, пограбування, необхідної оборони (VIII, 332, 350). Норми досить чітко згруповані за предметом правового регулювання. Це свідчить про високий рівень загальної та політико-правової культури давньоіндійських кодифікаторів.

Структура Законів Ману є такою. Глави I та II викладають відомості про походження варн та світового порядку, визначають дхарми кожної з варн та роль знання Вед

для вищих варн (двічінароджених). Глава III присвячена постановам щодо шлюбу та сім'ї. Глави IV-VI присвячені в основному регулюванню побутової поведінки (харчові заборони, правила гігієни, розпорядок дня). Глава VII є певною мірою унікалом серед стародавніх правових пам'яток, оскільки вона встановлює обов'язки (I) царя. Глава VIII має в основному правовий зміст. Тут перераховані приводи до судового розгляду, порядок судового процесу, види доказів, норми цивільного та кримінального права. Глава IX присвячена детальній регламентації сімейного життя. Крім того, тут є постанови щодо дхарми царя та різних варн. Глава X містить постанови, спільні для всіх варн, та, окремо, для двічінароджених та шудр. Глава XI присвячена регулюванню життя недоторканих (людей, які перебували за межами варн). Глава XII носить заключний характер. Тут фіксується результат дотримання або недотримання своєї дхарми. У першому випадку людина досягає величі, і в майбутньому житті вона має шанс відродитись у вищій варні, у другому випадку - відродження відбудеться у нижчій варні, або навіть у вигляді тварини.

Сутність варнового ладу є темою *другого питання* семінарського заняття. Кожному досучасному суспільству тією чи іншою мірою притаманна триланкова соціальна система: жерці (носії знань та релігійного культу), воїни-захисники, виробники матеріальних благ (землероби та ремісники). Особливістю Стародавньої Індії був жорсткий, зумовлений тільки народженням поділ населення на чотири варни: брахманів, кшатріїв, вайшій, шудр. Детальність регламентації життя кожної варни робила непотрібною сильну державну владу. Ось чому у Стародавній Індії, за винятком нетривалих періодів, не існували централізовані деспотичні державні інститути.

Керуючись Законами Ману, визначте, яким чином індійці пояснювали походження кожної з варн, виявіть основну дхарму для всіх варн та дхарму кожної варни. Зверніть увагу на нерівноправність варн у цивільних справах,

на залежність призначення покарань від варни потерпілого та злочинця.

Третє питання семінару присвячене етичним та правовим нормам, що регламентують царську владу. За текстом Законів Ману виявіть, які моральні властивості повинен мати цар. З'ясуйте конкретні обов'язки царя та методи його управління суспільством.

Шлюб та сім'я настільки детально регламентовані законами Ману, що фактично не стали явищами приватного життя. Це слід мати на увазі, готуючись до відповіді на четверте питання семінару. З'ясуйте умови укладення шлюбу (шлюбний вік, варнові обмеження, неприпустимість викупу нареченої). Шлюб не був суворо моногамним. З'ясуйте, скільки жінок дозволялось мати чоловікам кожної варни. Виявіть, які обов'язки складали дхарму кожного з подружжя. Зверніть увагу на суперечливість деяких постанов щодо жінки (наприклад - IX, 78, 79, 80, 81). Закони Ману допускали розірвання шлюбу. Виявіть підстави для цього. З'ясуйте правовий статус дитини, звернувши увагу на нерівність синів та дочок.

Регулювання майнових відносин, що складає сутність **п'ятого питання** семінарського заняття, також мало деталізований характер. Зауважте, що економіка перебувала під доволі жорстким контролем державної влади. Знайдіть у тексті Законів Ману приклади регулювання економічних відносин (державне виробництво, державна монополія на деякі товари, цінова політика). Закони Ману фіксували такі способи набуття права власності: спадкування, дарування, купівля, завоювання, лихварство, виконання роботи та отримання милостині. Знайдіть у тексті Законів норми, які регулюють ці дії, а також виявіть види та способи укладення цивільних угод.

Як і в будь-якій іншій стародавній системі соціальних норм, злочин та покарання займають у Законах Ману першочергове місце. Готуючись до відповіді на **шосте питання**, виявіть основну мету та види покарань, групи та

види злочинів. Зверніть увагу на жорстку залежність покарання від варни потерпілого та злочинця та застосування принципу таліона, зокрема символічного, коли кари зазнавав орган тіла, який "вчинив" злочин.

Покарання визначав цар або призначений ним вчений брахман. Основними доказами слугували показання свідків, клятви та ордалії. Найбільш якісними вважались свідчення, які давали свідки однієї з обвинувачених варни. Знайдіть у тексті Законів Ману варіанти клятв та ордалію.

Загалом за рівнем нормативного регулювання Закони Ману стоять на рівні найкращих зразків східної та античної політико-правової думки і досі впливають на соціальну реальність в Індії.

Глосарій

Варна (дослівно - колір, очевидно, шкіри) - група населення, належність до якої визначалась народженням, яка мала певне коло етичних, релігійних та правових обов'язків.

Варуна - бог небосхилу, повелитель богів та людей, охоронець світового порядку та моралі.

Васихита - один з семи мудрих богів, яких уособлюють зірки Великої Ведмедиці.

Веди - чотири священні книги Стародавньої Індії.

Грошові одиниці: нішка - 39,04 г, суварна - золота монета вагою 9,76 г; пана - мідна монета вагою 9,33 г; шатамана - срібна монета вагою 11,66 г.

Дівер - брат чоловіка.

Дхарма - правовий, релігійний та етичний закон індивідуального та суспільного життя.

Джъяйштва - місяць у давньоіндійському календарі, приблизно травень-червень.

Індра - бог грози.

Ману - син бога Сонця Вівасвата, перша людина, яка жила на землі, пращур та цар людей.

Сапінда - близький родич.

Яма - брат Ману, перша людина, яка померла, цар та суддя мертвих.

САЛІЧНА ПРАВДА

У середині I тис. н.е. у варварських королівствах Західної Європи почала формуватись система права німецького типу. Вона стала другим після римського права джерелом європейської правової культури. Записи звичаєвого права німецьких народів, за аналогією з Руською правдою, мають назву варварських правд. Найвизначніша з них - Салічна правда, вивчення якої є темою цього семінару.

Перше питання семінару має вступний характер. Слід зазначити, що Салічна правда (оригінальна назва - Lex Salica, Салічний закон) була створена в кінці V ст. в часи правління короля Хлодвіга. Оригінал тексту до нас не дійшов, найдавніші списки містяться у рукописах VIII-IX ст. Текст Салічної правди написаний попсованою варваризованою латинською мовою. Мова та грошові одиниці, в яких нараховувався штраф за злочини, є чи не єдиним внеском римської культури у цю пам'ятку права.

Салічна правда за своєю юридичною природою є синкретичним документом: більшість її норм належить до звичаєвого права, але деякі з них змінені або доповнені королівськими постановами.

За своєю структурою Салічна правда поділяється на титули з назвами (у найдавнішому списку - 62, у найновішому - 70), а титули, у свою чергу поділяються на параграфи. Деякі з них мають доповнення, зроблені за допомогою королівських указів. Викладення правових приписів у Салічній правді в основному є казуїстичним: норми регулюють конкретні життєві ситуації.

Крім казуїстичності, яка є "родовою рисою" всіх стародавніх правових пам'яток, для Салічної правди були характерні:

· 1) становість або право-привілей. Салічна правда захищала не права індивіда, а привілеї певних груп населення.

За часи Салічної правди у франків уже склалась примітивна феодальна ієрархія;

· 2) формалізм, яскравими прикладами якого є процедури відмови від кривності, оголошення банкрутства боржника;

· 3) персоналізм. Салічна правда поширювала свою дію не на певну територію та населення, що проживає на цій території, а виключно на салічних франків.

Друге питання семінару пов'язане з характеристикою учасників правових відносин. Салічна правда була створена у перехідний період від родового до феодального ладу, від родової до сусідської громади. Це знайшло відбиток у багатьох її нормах. Наприклад, існувала колективна відповідальність родичів за правопорушення, що є характерним для родового ладу. Разом з тим для поселення у віллі (селі) потрібна була згода всіх мешканців села, що характерно для сусідської громади, яка спільно користувалася багатьма вигодами: луками, лісами, водними ресурсами тощо. Салічна правда яскраво демонструє зародження станової нерівності: штраф за вбивство королівського дружинника втричі перевищував штраф за вбивство простої людини. У тексті Салічної правди знайдіть та выпишіть до робочого зошиту категорії вільного та залежного населення з позначенням розміру штрафу за злочини проти них.

Відповідаючи на **третьє питання**, слід зауважити, що норми цивільного права займають у Салічній правді другорядне місце. Це є свідомством примітивної, порівняно з римською, економіки. Орна земля перебувала у власності громади, але землекористування було індивідуальним. Зобов'язальне право було нерозвинутим. Згадуються такі угоди: купівля-продаж, позика, обмін, дарування. Абсолютна більшість угод укладалась в усній формі, важливі - зі свідками. З інших джерел ми знаємо, що, наприклад, покупець великого маєтку для засвідчення угоди запрошував 12 дорослих чоловіків та 12 хлопчиків. Останнім він давав ляпаса

та драв вуха, щоб краще запам'ятали подію на майбутнє і були надійними свідками, коли виростуть.

Трохи більше уваги приділяє Салічна правда порядку стягнення боргу та засудження неплатоспроможного боржника. Знайдіть відповідні постанови у тексті документа. Знає Салічна правда також зобов'язання з деліктів (фактично такими виступали всі майнові злочини).

Загальними рисами змальовує Салічна правда шлюбно-сімейні відносини. Шлюб укладався у формі купівлі нареченої. При укладанні шлюбу наречений робив своїй судженій подарунок ("ранковий дар").

Відоме спадкування за законом і за заповітом. Земля передавалась виключно по чоловічій лінії. В подальшому ця норма стала нормою державного права Франції під назвою "салічного закону". "Не пристало ліліям прости" - середньовічне французьке прислів'я, тобто главою держави (лілія - символ французької корони) не може бути жінка-пряха.

Основну увагу Салічна правда приділяє злочинам та покаранням, хоча, зрозуміло, визначення ні першого, ні другого поняття Салічна правда не містить. Всі відомі Салічній правді злочини можна звести до чотирьох груп: 1) злочини проти особи; 2) майнові злочини; 3) злочини проти порядку правосуддя; 4) порушення постанов королівської влади. Готуючись до відповіді на **четверте питання** семінару, з'ясуйте, які саме злочини належать до цих груп.

Основна мета покарання - відшкодування збитків потерпілого та грошовий штраф на користь короля за порушення королівського миру (тобто в зародку вже було розуміння соціальної небезпеки злочину).

Значна частина постанов Салічної правди присвячена процесуальному праву, що є змістом останнього, **п'ятого питання** заняття. Судовий процес у часи Салічної правди мав обвинувально-змагальний характер. Обвинувально-змагальний судовий процес - найдавніша форма судочинства,

для якої характерна відносно пасивна діяльність судді. Суддя готує справу до слухання, проте ця підготовка є украй простою, збирає склад суду та керує його роботою. Активну роль грають сторони, перш за все - позивач (потерпілий), який розшукує відповідача, доставляє його до суду і намагається довести його винність. Суддя оцінює докази сторін і виносить рішення. Судові справи розглядалися на зборах вільних людей під головуванням виборного судді. Вирок виносили присяжні. Сторони мали рівні права. Процес проходив усно, публічно, відзначався суворим формалізмом. Наприклад, присягу треба було вимовляти точно слово в слово, інакше сторона програвала справу. Знайдіть у тексті Салічної правди види судових доказів.

Салічна правда стала визначним правовим документом, окремі норми якого діяли навіть тоді, коли держава франків припинила існування.

Глосарій

Вергельд - відшкодування (композиція) злочину проти особи. Залежав від станової належності потерпілого. Третина суми у вигляді штрафу йшла до королівської скарбниці.

Грошові одиниці у франків: 1 ***солід*** - золота монета (скоріше - рахункова одиниця, бо золота було дуже мало), купівельна здатність якої дорівнювала двом коровам; 1 ***денарій*** - срібна монета римського походження, дорівнювала 1/40 частини соліду. В тексті назви одиниць скорочені відповідно до "сол." та "ден.".

Віцебарон та сацебарон - посадові особи.

Лит - раб, відпущений на волю, або напівзалежна людина.

Рахінбург - суддя-присяжний.

Співприсяжництво - вид судового доказу. Співприсяжники не є свідками. Вони ручаються, що учасник судового процесу, на боці якого вони виступають є добросовісною людиною.

Тунгін - виборний суддя.

Центенарій - сотник, виборна особа.

Faidus - дослівно "ворожнеча", штраф, який сплачувався на заміну кровної помсти.

Fritus - 1) королівський мир, правопорядок; 2) штраф за порушення правопорядку.

Reipus - "відступне" за вдову, якщо вона виходила заміж за сторонню для роду людину

ЗАКОНИ СОЛОНА

Солон (грец. Σόλων, близько 640 до н. е. — 558 до н.е.) — афінський політик, айсимнет, реформатор і законодавець, елегійний поет доби архаїки, один із «семи мудреців». Заклав основи Афінської демократії.

Батько Солона, Ексеkestид (рідше називають ім'я Евфоріон), належав до знатного евпатридського роду Кодридів, а мати була родичкою Пісістрата (двоюрідною сестрою матері Пісістрата). Рік народження Солон точно невідомий. В усіх біографічних даних, що дійшли до нас, багато легендарних прикрас. Батько Солон не мав великого статку і не користувався впливом, так що Солон належав до людей середнього стану. Вже замолоду він став займатися торгівлею, до чого його спонукали фінансові обставини сім'ї. У торгових справах він багато подорожував. Під час подорожей Солон, за переказом, зустрічався зі славнозвісними мудрецьми того часу (Періандром Коринфським, Фалесом Мілетським, Анахарсісом).

На основі поширеного в античному світі переказу, Солон набув популярності завоюванням у мегарян острова Саламін. Унаслідок декількох невдач, що їх зазнали афіняни в боротьбі з мегарянами через Саламін, пропозиції щодо поновлення боротьби за «бажаний» острів, ніби-то були заборонені під страхом страти. Тоді Солон вдав божевільного і прочитав на площі свою елегію. Натхнені нею афіняни почали війну і, під начальством Солон, завоювали острів. Цей переказ, скоріше за все, легендарний: острів Саламін був завойований, імовірно, пізніше, Пісістратом (на той час відноситься може бути, і знаменита елегія). Іншою заслугою, що принесла Солону широку славу, вважалося збурення ним греків до священної війни проти міста Кірри, жителі якого знущались над Дельфійським оракулом. Нарешті, Солону приписувалася участь у вирішенні справи про осіб, винних у святотатському побитті

прихильників Кілона: Солон ніби-то переконав винних підкоритися суду тридцяти. Стверджували, що він запросив для очищення храму критського жерця Епіменіда і подружився з ним. Імовірніше за все, дійсною причиною піднесення Солона і його широкої популярності була його поетична діяльність.

Солон мав схильність до хлопчиків і зараховував це в число благородних, почесних занять достойних людей. Плутарх згадує про переказ, який приписував Солону кохання до Пісістрата, завдяки якому, коли між ними відбувся розрив на політичному ґрунті, між ними залишилось почуття взаємного обов'язку.

Солон писав переважно елегії, темами для яких він брав моральні, соціальні і політичні питання. За збереженим (головним чином у біографів Солона, наприклад у Плутарха, і Аристотеля в «Афінській політій») уривкам його елегій ми можемо скласти уявлення про нього і його моральну філософію. Подібно іншим «мудрецам» того часу, Солон цікавився переважно питаннями практичної моралі. Він був ворогом несправедливості і всіляких крайнощів: йому приписувався вислів: «усе в міру». Завдяки своїм елегіям, Солон набув популярність як прихильник необхідних реформ, що виявляв співчуття пригнобленому демосу. Свої політичні й етичні погляди Солоний формулював у віршах і прославився також як перший афінський поет.

Подібно до Гесіода Солон вважав цілком природним прагнення людей до багатства, хоча і не бачив смислу в надмірній погоні за золотом і сріблом, за величезними земельними угіддями. З молитви дарувати йому благополуччя, забезпечене багатством, починає Солон і найбільший з творів, що дійшли до нас — елегію, звернену до муз. Однак прагнути до багатства можна тільки чесним шляхом; добробут, дарований богами, міцний від коренів до верхівки, а багатство, придбане насильством або зухвалістю («гібрис»), що прийшло до людей у результаті їх несправедливих вчинків, спричиняє лихо, тому що Зевс бачить кінець усього і

насилає на винних у несправедливому збагаченні заслужену відплату. Якщо у Гесіода за головний гріх вважається несправедливий суд, а кара, що насилається Зевсом, носить характер стихійного лиха (неврожай, мор тощо), то у Солона користолюбство багатіїв підриває зсередини соціальний організм, тому що веде до поневолення одних громадян іншими і до міжусобних війн, що спустошують державу. Солон переконаний, що над його рідними Афінами розпростерта благодійна длань богів, що охороняє місто від загибелі; однак самі громадяни своїм нерозум'ям і користолюбством штовхають державу в прірву усупереч волі богів, тому на перший план висувається особиста відповідальність людини, здатної своїми діями заподіяти вітчизні непоправний збиток.

Політична діяльність.

Наприкінці VII — початку VI ст. до н. е. Стародавні Афіни роздирало протистояння аристократії, що зосередила у своїх руках владу, а також більшу частину земель, і більшості населення, обтяженого боргами, через що багато хто потрапив в становище *гектеморіїв*, тобто найманих робітників, що обробляли землі знатних за шосту частину врожаю, тобто досить незначну частку. Багато хто за борги потрапив в особисту кабалу, дехто був проданий за кордон. Нарешті, у руках евпатридів знаходилися цілком і управління, і суд. Крім багатой знаті і приниженої маси бідняків, існував уже досить численний середній клас, створений новими економічними чинниками: торгівлею і промисловістю. Цей клас, разом з бідняками, був зацікавлений у реформах — і на нього мав спиратися Солон, так само як і на найрозсудливішу частину евпатридів. Соціальна ворожнеча погрожувала небезпечною боротьбою, результатом якої могла стати тиранія. За переказом, деякі переконували Солон прагнути до тиранії, але він відмовився, тому що «тиран гине сам і губить свій дім» — мотив відмови, дуже характерний для грецької моралі того часу.

Близько 594 до н. е. афіняни обрали Солона правителем і архонтом і надали йому повноваження на проведення політичних і економічних реформ (можливо, втім, що реформи Солона мали місце двадцятьма роками пізніше). Реформи були досить радикальні. Солон почав з *сейсахфії*: скасував борги, що забезпечувалися землею або особою боржника (дехто вважає, що були знищені усі взагалі борги, але це сумнівно), домігся звільнення тих, хто вже потрапив у рабство за борги, і заборонив надалі робити позики під заставу особистої свободи. Солон вжив заходів і до того, щоб повернути на батьківщину по можливості всіх, хто за борги був проданий за межі Аттики: їх викупували, але на які кошти — невідомо. Сейсахфія розчистила ґрунт для подальших реформ. Сейсахфія була єдиною радикальною мірою Солона; у всій іншій реформаторській діяльності він виявляє схильність до «золотої середини», до помірності, до можливого примирення нових вимог зі збереженням старого. Законодавча діяльність Солона не обмежилася сейсахфією і реформою державного устрою: він реформував все афінське право, за винятком карного. Що стосується управління, Солон установив в Афінах тимократичну систему, зв'язавши права громадян на участь у виборах і участь у політичній діяльності з їхнім доходом. *Пентакосіомедімни* (1-й клас), що мали річний дохід більше ніж 500 медимнів (52,5 літри) зерна, і *вершники* або «гіпії», «іпеї» (2-й клас), з річним доходом 300 — 500 медимнів зерна, могли засідати в Раді і посідати найбільш високі посади. *Зевґіти* або «двоконники» (3-й клас), річний дохід, яких становив 200 — 300 медимнів зерна, могли посісти нижчі посади і входити в Раду п'ятисот, у той час як найбільш бідні громадяни, або *фети* (4-й клас), дохід яких становив менше 150 медимнів зерна, могли брати участь тільки в Народних зборах. Рада також являла собою одне з нововведень Солона; члени Ради щорічно обиралися чотирма афінськими філами, по 100 чоловік від кожної філи. Солон створив і апеляційний суд — *гелією*, — що була фактично

Народними зборами з кворумом у 6000 чоловік, де розглядалися оскарження вироків.

Солон впровадив зміни у сімейне і родове право (закони про сиріт-спадкоємців, дуже важливий закон про спадкування, що дозволило при відсутності дітей розпорядження майном за заповітом, чим завданий був удар родовій замкнутості тощо). Він обмежив придбання землі (щоб перешкодити скупченню її в деяких руках), регулював відносини сусідів по землеволодінню (наприклад, заборонив затінювати посадками на межі землю сусіда), користування джерелами води, установив деякі правила, що стосуються торгівлі (заборонив вивіз з Аттики сільськогосподарських продуктів, крім олії), ввів нову систему вагів і мір, а також почав карбування монети, що успішно конкурувала з монетою інших грецьких держав (ввів в Афінах євбейську систему), дозволив свободу зібрань для релігійних, торговельних та інших цілей, приймав міри проти розкоші (і зокрема проти розкоші жінок). Інші економічні реформи заохочували розведення в Аттиці оливи, а також стимулювали виробництво і торгівлю в Афінах (для чого іноземним ремісникам надавалося афінське громадянство).

З інших законів Солона важливе значення мав дозвіл кожному скласти скарги на несправедливість, заподіяну навіть особі, зовсім сторонній для скаржника, і вимога, щоб під час хвилювань і міжусобиці кожний примикав до однієї з партій; хто не виконував цього, піддавався атімії, позбувався громадянських прав (спрямування цього закону — охоронити поліс від тривалих смут і від захоплення влади енергійною меншістю, що спирається на політичну індиферентність маси).

Закони Солона були написані на дерев'яних таблицях (*кірбах*), укладених біля рами, що оберталися на осі. Справжній текст цих законів не зберігся, тому важко беззаперечно вказати, які з них дійсно були видані Солоном і які лише згодом приписані йому. Реформоване Солоном право виявилось живучішим за встановлений ним політичний лад і

вплинуло на деякі пізніші законодавства (наприклад, на римські закони XII таблиць). Солон призначив виданим ним законам столітній (за іншими звістками — десятилітній) термін і виїхав з Афін під приводом торгових справ, передавши владу архонта союзнику й на думку більшості дослідників братові — Дропиду. Він бажав уникнути наслідків невдоволення, що він збудив у багатьох своїми реформами: в уривку однієї з елегій він сам говорить, що багато хто були незадоволені ним, тому що він не зробив переділу всієї землі, на яку вони сподівалися; інші (знатні) вважали, що і так він зайшов занадто далеко. Плутарх цитує висловлення Солона: *«Важко у великих справах догодити одразу всім»*.

Припускали, що Солон відвідав тоді Кіпр, Єгипет і Лідію (відомий легендарний переказ про його відвідування двору Креза). Боротьба партій Лікурга, Метакла та Пісістрата, що відновилася в Афінах, зрештою призвела до встановлення тиранії Пісістрата, якій Солон намагався протидіяти. Коли тиранія утвердилася, Солон все-таки залишився в Афінах, де помер за деякими свідченнями через два роки. Існував також переказ, що попіл Солона був розвіяний на острові Саламін.

Солон прийняв рішення позбавляти громадянських прав осіб, які не проявили інтересу до громадського життя — тобто, звичайних нешкідливих обивателів. у 4 ст до н.е Плутарх пояснював цей закон Солона бажанням правителя, щоб кожен громадянин «зараз же встав на сторону партії, що захищає добре, праве діло, ділив з нею небезпеки, допомагав їй, а не чекав без усякого ризику, хто переможе».

ВЛАДА АРИСТОКРАТІВ.

Тривалий час усі важливі справи в Афінах вирішували лише знатні та багаті люди — аристократи. Щороку з-поміж них вибирали дев'ять правителів поліса — архонтів. Один керував міськими справами, другий був верховним жерцем, третій командував військом, ще шестеро були суддями.

Прості громадяни — демос — не мали таких прав. Більше того, аристократи почали їх пригноблювати й

утискувати. Особливо жорстокі закони ухвалив архонт Драконт; про них казали, що вони написані не чорнилом, а кров'ю. Наприклад, за зірване в чужому саду гроно винограду людину страчували.

Від суворих законів особливо страждали селяни. Якщо рік видавався неврожайним, селянин позичав у багатія збіжжя або гроші й обіцяв повернути борг з нового врожаю. Аристократ ставив на межі борговий камінь, на якому було викарбувано, коли, кому і скільки селянин винен. Якщо селянин не розраховувався вчасно, в нього відбирали землю, а його самого продавали у рабство.

ЗАКОНИ СОЛОНА. У VI ст. до н. е. між аристократами та демосом почалися криваві сутички. Афіньський правитель Солон у 594 р. до н. е. помирив аристократів і демос: він встановив нові закони, за якими всі боргові камені познімали, а борги селян скасували. Заборонялося продавати вільних афіньських громадян у рабство, а тих, кого вже продали, Солон викупив і повернув додому. Сам Солон так сказав про це у віршах: **Подякувать могла б богиня віщая** Мати-Земля, з якої зняв рішуче я. Стовпів поставлених багато боргових, Колишня рабиня, нині ж вільная! За законами Солона, ніхто не мав права принижувати простих людей тільки через те, що вони не знатні.

ПОДІЛ ГРОМАДЯН НА РОЗРЯДИ.

Віднині всі вільні чоловіки Афіньської держави були рівні перед законом. Солон своїми законами зробив так, що всі вони брали участь в управлінні полісом. Але їхні обов'язки перед державою були різні і залежали від розміру майна і прибутків.

Солон розділив усіх громадян за майновою ознакою на чотири розряди. До першого увійшли найбагатші люди. Під час війни вони командували флотом і повинні були за свій кошт споряджати кораблі.

До другого розряду належали просто заможні люди. Під час війни вони служили в кінноті і повинні були самі

забезпечити себе всім необхідним — кіньми, колісницею, зброєю.

До третього розряду, найчисленнішого, увійшли люди середнього достатку, які могли купити для себе обладунок. Ці воїни, гопліти, складали важкоозброєну піхоту — головну силу афінського війська.

Бідняки з четвертого розряду, фети, служили матросами і гребцями на кораблях або легкоозброєними воїнами в піхоті.

УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВОЮ.

За часів Солона зросла роль нарадних зборів — еклесії. Збори вирішували всі найважливіші для держави питання, наприклад оголошення війни чи укладення миру. В еклесії брали участь усі дорослі чоловіки поліса. Віднині громадяни всіх чотирьох розрядів обирали органи управління («Раду чотирьохсот») і суд. Солон залишив посади архонтів, яких вибирали також з громадян усіх розрядів. Вищим органом, який слідкував за виконанням законів, був Ареопаг — рада старійшин. Він обирався з представників аристократії.

Заповіді Солона

Греки шанували Солона як видатного законодавця і вважали його одним із семи великих мудреців давнини. Його закони були викарбувані на дерев'яних таблицях і виставлені на головному майдані Афін. Солон постановив, щоб усі дотримували його законів протягом 100 років. «Рада чотирьохсот» вирішила, що той, хто порушить закони, мусить присвятити богові статую з чистого золота заввишки з людину. Подарувавши афінцям свої закони, Солон залишив державні справи і поїхав мандрувати по світу.

Мудрі заповіді Солона спочатку передавали усно; згодом їх записали його учні. Найважливіші з них такі:

Богам шана — батькам честь.

Не спілкуйся з поганими людьми.

*Твій розум хай буде тобі поводитирем.
Нехай твої думки будуть зайняті лише важливими
справами.*

*Вір не тому, хто божиться, а тому хто добрий і пре-
красний.*

Чого не клав — не бери! Не бреш!

ТИРАНІЯ В ГРЕЦЬКИХ ПОЛІСАХ ТИРАНІЯ ПІСІСТРАТА.

Не всі аристократи та селяни були задоволені законами Солона. Почалися чвари. Родич Солона — Пісістрат, відомий полководець, вирішив захопити владу, щоб встановити в Афінах порядок. Він вдався до хитрощів. Навмисне поранивши себе кинджалом, закривавлений, він з'явився на міському майдані і зажадав від народних зборів, щоб йому дозволили тримати загін охоронців, бо інакше вороги його вб'ють. Коли Пісістрат отримав дозвіл, він тут же встановив в Афінах свою владу. Так він став тираном. Тиранія — це одноосібна влада, яка спирається на підтримку армії і передається спадкоємцеві.

Афіняни незабаром збагнули свою помилку і кілька разів намагалися вигнати Пісістрата, та невдало.

ПОЛІТИКА ПІСІСТРАТА.

Здобувши перемогу, Пісістрат відібрав частину земель у своїх противників-аристократів і роздав їх бідним селянам, але за умови, що десяту частину свого врожаю вони віддаватимуть йому.

Пісістрат хотів, щоб усі елліни визнали Афіни найвизначнішим грецьким полісом. З цією метою він почав будувати храм верховному богові Зевсу — Олімпейон. Пісістрат багато зробив для розвитку афінської культури, мистецтв, торгівлі. При дворі жили, користуючись його щедрими дарами, знамениті поети, скульптори, музиканти. Він наказав записати «Іліаду» й «Одіссею» Гомера, які досі

виконувалися усно. Однак афіняни не могли пробачити йому те, що він усунув їх від державних справ.

Після смерті Пісістрата у 527 р. до н. е. владу успадкували його сини. Обидва сини підтримували мистецтво, а один з них, Гіппарх, уславився як знаменитий астроном. Та невдовзі Гіппарх був убитий, а другий син, Гіппій, вигнаний із батьківщини прихильниками народної волі.

Гармодію та Арістогітону, які вбили Гіппарха Пісістратида, греки поставили мідну статую. Коли якось один тиран запитав у філософа Діогена, який метал краще підходить для статуй, той відповів: «Той, з якого вилиті Гармодій і Арістогітон».

РЕФОРМИ КЛІСФЕНА.

На чолі повсталих проти тиранії став Клісфен. Він надав усім громадянам Афінів рівні права незалежно від того, хто ким був — аристократом чи купцем, селянином чи ремісником. Клісфен відновив авторитет народних зборів. Ці заходи зменшили значення аристократії в житті поліса і піднесли роль демосу — народу.

Клісфен запровадив остракізм — звичай голосувати черепками (грецьке слово «остракон» означає «черепок від розбитого посуду»). Кожний афінський громадянин міг видряпати на черепку ім'я людини, яка, на його думку, є небезпечною для держави. На народних зборах ці остракони опускали в урну, а потім їх лічили, і засуджену людину виганяли з Афінів.

Спочатку остракізм застосовували для захисту від тиранії. Але згодом його стали використовувати нечесні політики, щоб знищити своїх політичних супротивників. Відомо, що афіняни незаслужено засудили і вигнали видатного воєначальника Фемістокла. Вони засудили на смерть філософа Сократа, і він, за вироком суду, випив смертельну отруту. Так корисний захід на підтримку влади народу перетворився на засіб розправи з невинними людьми.

ТИРАНИЯ ПОЛІКРАТА.

У VI ст. до н. е. тиранія була поширена в багатьох грецьких полісах. У 540 р. до н. е. на острові Самос тираном став купець Полікрат. Він побудував великий флот і контролював торгові шляхи між Єгиптом, Малою Азією і Грецією. Самос перетворився на квітучий острів. При дворі тирана довго жили знамениті музиканти, поети (Анакреонт), учені (Піфагор).

Полікрат вважав себе найщасливішою людиною (його ім'я дослівно перекладається як «всемогутній»). Його радісне життя і трагічна смерть .ще в давнину були оповиті поетичними легендами.

ЛЕГЕНДА ПРО ПОЛІКРАТІС ПЕРСТЕНЬ

Полікрат вважав себе найбагатшою людиною в світі. Але він боявся викликати гнів богів своїм надмірним багатством. За порадою свого друга, єгипетського царя, він вирішив подарувати богам свою найбільшу коштовність — дорогоцінний перстень. Він кинув його у море при великому зібранні народу. Та ось невдовзі рибалка приніс Полікрату велику рибину надзвичайної краси. Коли рибину розрізали, то знайшли в ній царський перстень. Всі зрозуміли, що боги прогнівалися на Полікрата і відмовилися прийняти його жертву. Друзі тирана поспіхом залишили його острів. Невдовзі перси зрадницьки вбили Полікрата і захопили Самос (522 р. до н. е.).

ДАВНЬОРУСЬКЕ ПРАВО

Джерела права

Становлення давньоруського права - тривалий історичний процес, який поділяють на два етапи. Перший можна умовно назвати передісторією права, який збігається з передісторією Руської держави. Формування права на цій стадії (VI-IX ст.) означалося пануванням звичаєвого права, більшість норм якого мала казуїстичний характер. Правовий розвиток на другому етапі представлено у вигляді писаного права. У IX -X ст. завершується перехід від звичаєвого (усного) права до писаного, що його розвивала правотворчість держави.

Найдавнішим джерелом права було звичаєве право. В умовах первісного суспільства поведінку людей регулювали звичаї. З виникненням держави панівні верстви почали пристосовувати звичаї до своїх інтересів, санкціонували та застосовували їх примусово силою державних органів. Так виникло звичаєве право, яке тривалий час мало силу правового джерела в Україні. Деякі дослідники схильні вважати, що з появою писемних джерел права правові звичаї втратили чинність. Насправді вони міцно вкоренилися в суспільні відносини, продовжували їх регулювати й надалі. Прикладом цього є регулювання на підставі звичаїв кримінального та до певної міри цивільного судочинства в общинних (копних) судах. Деякі прадавні звичаї залишилися досить стабільними, витримали випробування часом, пережили руйнацію національного права в умовах панування чужоземних держав і дійшли до початку XX ст.

Система норм звичаєвого права існувала в усній формі, тому значна частина звичаїв, на жаль, не дійшла до нас, оскільки не була зафіксована ні у збірниках права, ні у літописах. Деякі норми звичаєвого права збереглися у Правді Ярослава - давній частині Короткої редакції Руської Правди.

Про них згадується також в деяких літературних пам'ятках і договорах Русі з Візантією X ст.

Другим джерелом права були русько-візантійські договори 911, 944 та 971 рр. Це міжнародно-правові акти, в яких відображено норми візантійського та давньоруського права. Вони регулювали торговельні відносини, визначали права, якими користувалися руські купці у Візантії. Тут зафіксовані норми кримінального, цивільного права, визначені права та привілеї феодалів. У договорах також містяться норми, запозичені з усного звичаєвого права.

Багата візантійська культура, яка у X-XI ст. переживала ренесанс, помітно позначилася на нашій державі. Вплив візантійського права на давньоруське був незначний. Це випливає з Руської Правди як збірника норм староруського, зокрема звичаєвого, права. Слов'янські консервативні звичаї не сприймали чужих норм.

Правова система Київської Русі на момент активізації її стосунків з Візантією була майже сформована на засадах традицій власного звичаєвого права. Яскравою особливістю правової системи Давньоруської держави були, зокрема, санкції у кримінальному праві (відсутність смертної кари, широке застосування грошових стягнень тощо). Натомість візантійське право характеризувалося суворішими санкціями, включаючи смертну кару і тілесні покарання. Саме з цих причин на території Київської Русі була неможлива рецепція візантійського кримінального права. Статті Руської Правди просякнуті гуманізмом, що дає підстави визначити її переваги порівняно з європейськими "варварськими правдами" того історичного періоду.

У формуванні права Київської Русі певну роль відігравала судова діяльність князів. Вона сприяла, з одного боку, трансформації старих звичаїв у норми права, а з іншого - створенню нових правових норм (посилання на судовий прецедент знаходимо у Руській Правді, ст. 2 Просторової редакції).

У X ст. з'являється князівське законодавство. Особливого значення набувають статuti (устаui) Володимира Великого та Ярослава Мудрого, які запровадили важливі нововведення у фінансове, сімейне та кримінальне право. Церковні статuti були покликані встановити правові засади відносин держави і церкви, світської та духовної влади, визначити правовий статус духовенства та юрисдикцію церкви.

Устав Володимира Великого з'явився у 995-996 рр. у вигляді грамоти, яка визнавала право церкви на застосування норм церковного законодавства. Пізніше документ було доповнено рядом статей. Зокрема тут фіксується факт хрещення Русі, відображаються договірні відносини між княжою і церковною владою; визначається місце церковної організації в державі; забезпечується право "десятини", тобто відрахувань десятої частини доходів від надходжень: княжих, торговельних, митних, судових.

Духовенство і підлеглі йому церковні люди звільнялися від юрисдикції світського суду (іншими словами, їм надавали судовий імунітет). Княжим урядовцям заборонялося втручатися у церковні справи.

До компетенції церковних судів належали всі справи про розлучення, подружню зраду, викрадення дівчат або чужих дружин, зґвалтування, майнові спори між подружжям, чаклунство, крадіжки, пошкодження або знищення церковного майна, руйнування могил, образу особи лайкою, покусання під час бійки.

Міри покарання, окреслені в статуті, здебільшого обмежувалися грошовими стягненнями та церковними покааннями.

Устав князя Ярослава Мудрого становив наступний етап письмового оформлення правового становища давньоруської церкви. Його князь склав із митрополитом Іларіоном у 1051-1054 рр. Ця пам'ятка правової культури Київської Русі містить систему правових норм, що регулювали порядок укладення шлюбу і шлюбні відносини; стосувалися стосунків церковної

та світської влади; визначали правовий статус служителів церкви, закріплювали їхні привілеї.

Устав спрямований проти язичницьких шлюбних звичаїв викрадення дівчини з метою укладення шлюбу. Передбачаються суворі грошові покарання за згвалтування жінок (від 30 гривень¹ за простолюдинку до 1,6 кг золота за боярину).

Забороняли розривати шлюб без провини одного з подружжя.

Було встановлено санкції за народження позашлюбної дитини, за позашлюбні статеві стосунки, за такі ж стосунки між родичами, свояками, з іновірцями, блуд із черницею, скотолозтво, побиття дружиною чоловіка, бійку між жінками, наклеп на чужу дружину, непокору батьківській волі. Окремі статті містили вказівки на злочинні дії ченців, попів і попівн (блуд, пияцтво, зв'язок з іновірцями тощо).

Відлучення від церкви і прокляття загрозувало тому, хто втручався у справи церковних судів. Уважали злочинами, які мав розглядати церковний суд, споживання кінського чи ведмежого м'яса, а також м'яса задушених тварин і птиці.

Закон руський (або Устав руський). Посилання на це джерело знаходимо в русько-візантійських договорах 911 і 944 рр. Отже, він існував задовго до появи Руської Правди (правда, невідомо, в якому вигляді - усному чи письмовому). Найхарактернішими ознаками цього джерела є:

- - поступовий відхід від поширеної в дофеодальному і ранньофеодальному суспільстві кровної помсти і запровадження віри (або полувіри) - грошового штрафу на користь князя та головщини - на користь потерпілої сторони;
- - початок заміни покарання за принципом тал іону матеріальним відшкодуванням спричинених збитків;
- - наявність чітко визначених санкцій за скоєні злочини.

Найімовірніше, Закон руський не був наслідком законодавчої діяльності київських князів, а становив письмове зведення звичасвого права русичів (на зразок Законів XII Таблиць у Давньому Римі).

Із запровадженням християнства і перетворенням його на державну релігію велику роль відіграє канонічне право. У цій сфері значного поширення набуває візантійське право та його джерела - Закон судний людям (переробка деяких візантійських та єврейських законів); Номоканони (на Русі їх називали Кормчими книгами - юридичні збірники, що містили як церковні правила, так і настанови римських і візантійських імператорів стосовно церкви); Еклога (офіційне законодавче зведення візантійського права VIII ст.); Прохірон (своєрідний посібник для вивчення законодавства Візантії); Книги законні (переклад візантійських законів).

Біблія як джерело канонічного права. Сумніву, що Біблія є пам'яткою світової історії та культури, немає. Але ж вона є і багатющим джерелом публічного і приватного права, звичаїв багатьох народів, криє у своїх сторінках віковичну людську мудрість.

Біблія - стародавня пам'ятка писемності, зібрання різних за формою і змістом релігійних та світських книг, написаних упродовж десятків століть починаючи з XII ст. до н. е. і закінчуючи II ст. н. е. Вона складається із Старого та Нового Заповітів. Останній містить в собі чотири Євангелія - від св. Матвія, св. Марка, св. Луки, св. Івана; Діяння святих апостолів і Послання апостола Павла та ін. Тут зібрано формально закріплені звичаї багатьох народів світу. Біблія є одним із перших писаних зведень правил поведінки людей у соціально неоднорідному суспільстві.

Біблія відверто називає протиправними дії, за які має карати держава: убивство, зрада, крадіжка, розпуста, неправдиві свідчення і лжеприсяга, образа батька та матері, зневага до закону, ігнорування закону суддями тощо. Керуючись давнім уявленням людей про справедливу відплату за скоєне (покарання за принципом таліону, самосуд), автори Біблії наполягають, що держава повинна чітко окреслити дії, які вважають злочинами, та встановити покарання за них ("Око за око, і зуб за зуб" - зазначено в Старому Заповіті). Так само йдеться про роль держави у

забезпеченні справедливого розгляду звинувачення і справи загалом.

У багатьох конституціях сучасних держав міститься вказівка, що судді при здійсненні правосуддя є незалежними і підкоряються лише закону. Проте судді, які ухвалюють несправедливі рішення, пише Біблія, підлягають осуду: "Суддя був, що Бога не боявся і людей не соромився" (Євангеліє від св. Луки). У Новому Заповіті засуджуються донощики, брехливі свідки: "Не клянись неправдиво" (Євангеліє від св. Матвія); "Бо не можемо ми не казати про те, що бачили і чули", - сказано у Діяннях святих апостолів.

Сфера судочинства завжди привертала увагу держави і суспільства. Суд може винести справедливий вирок лише тоді, коли допитає підсудного і потерпілого у кримінальній справі, позивача й відповідача - у цивільній. "Хіба судить Закон людину, як перше її не вислухає і не дізнається, що вона робить?" - йдеться в Євангелії від св. Івана. При розгляді справи в суді суддя розглядає і бере до уваги багато доказів: заслуховує свідків, вивчає документи, зважає аргументацію сторін. Про таку надзвичайно відповідальну і копітку працю судді пише Біблія: "У руці Своїй має Він віячку, і перечистить Свій тік: пшеницю Свою Він збере до засіків, а полуку поपालить" (Євангеліє від св. Матвія).

У кодифікаціях права багатьох країн ідеться про презумпцію невинуватості. Така думка є і в Діяннях святих апостолів: "Хіба дозволено бичувати громадянина римського, та ще й не засудженого?". Біблія пропонує не доводити справу до суду, якщо можна вирішити спірні питання самостійно: "30 своїм супротивником швидко мирися, доки з ним на дорозі ще ти, щоб тебе супротивник судді не віддав, а суддя щоб прислужникові тебе не передав, і щоб тебе до в'язниці не вкинули" (Євангеліє від св. Матвія). Це положення сьогодні закріплене у статтях про мирову угоду.

Вагоме місце в Біблії посідають засади приватного права, там визначено основні види цивільних договорів - купівлі-продажу, дарування, пожертви, підряду, управління

майном, позики: "Хто просить у тебе - то дай, а хто хоче позичити - не відвертайся" (Євангеліє від св. Матвія).

У Новому Заповіті закладено основи торговельного права, згідно з яким покупець має право перевірити якість товару і вимагати відшкодування збитку за неякісну річ: "Я купив собі п'ять пар волів й іду спробувати їх" (Євангеліє від св. Луки). Укладений між сторонами договір повинен мати реальні можливості для виконання, оскільки "не збирають фіг із тернини, винограду ж на глоду не нарвуть" (Євангеліє від св. Луки).

На сторінках Біблії знаходимо положення щодо сімейного права: "Поважай батька свого та матір" (Послання св. апостола Павла до ефесян); "Чоловік повинен надавати жінці належну повагу, як і жінка чоловіку" (Перше послання св. апостола Павла до коринтян).

Найважливішою пам'яткою права Давньоруської держави є Руська Правда, яка зберегла значення впродовж століть після загибелі держави, в якій створена. Ця пам'ятка права має значення не лише як правове джерело Київської держави, а й як джерело пізнання розвитку державної організації та господарства країни (подібно до Салічної правди Франкського королівства чи капітуляріїв франкських правителів).

Історія Руської Правди досить непроста. Її походження, час появи найдавнішої частини ще повністю не досліджено. Переважна більшість учених пов'язують її з іменем Ярослава Мудрого. Суперечливим залишається питання про місце видання найдавнішої частини - Новгород чи Київ.

Оригінал Руської Правди не зберігся. Однак відомо, що сини князя Ярослава у другій половині XI ст. істотно доповнили і змінили первісний текст, створивши так звану Правду Ярославичів. Сьогодні відомо 106 списків цієї пам'ятки права, що збереглися у Кормчих книгах та інших юридичних збірниках. Списки - це тексти Руської Правди, переписані, певно, місцевою адміністрацією, суддями один до одного. Їх прийнято поділяти на три редакції - Коротка,

Розширена (Просторова) та Скорочена. Кожна з них відбиває певні етапи розвитку феодалізму та регулювання відносин у них.

Коротка редакція є найдавнішою (XI ст.) і охоплює суспільні відносини ранньофеодального періоду. Тут зберігається, хоча і з певними обмеженнями, інститут кровної помсти. Предметом правового захисту є переважно життя, тілесна недоторканність і честь знаті, її сімей і майна. Відсутні норми, спрямовані на захист феодального землеволодіння.

Розширена редакція є пам'яткою розвиненого феодалізму. Створена за князювання Володимира Мономаха та його синів, включає в себе перероблені та доповнені норми Короткої редакції. Чітко проглядається захист засобами права феодальної власності на землю. Закріплено безправ'я холопів. Визначено майнові та особисті обмеження деяких категорій населення держави.

Скорочена редакція була створена на основі попередніх редакцій у другій половині XII ст.

Цивільні правовідносини

Руська Правда виникла на місцевому ґрунті й була результатом розвитку юридичної думки в державі. Водночас вона відображає вплив на Київську Русь інших держав та їх права. Законодавство Київської Русі мало досить розвинену систему цивільно-правових норм. У статтях Руської Правди йдеться про встановлення права феодальної власності не тільки на землю та угіддя, а й на рухоме майно (коней, знаряддя праці).

Право власності

У Руській Правді не існувало терміну для визначення права власності. Однак ст. 13 Короткої редакції дає змогу стверджувати, що вона вже відрізняла право власності від права володіння, оскільки визначала порядок повернення власником собі знайденого ним свого майна, що перебувало у володінні іншої особи.

Пізніше законодавець говорить по суті про неправомірне володіння (ст. 44 Просторової редакції), вимагаючи від

володільця не тільки повернути річ власнику, а й сплатити компенсацію за користування нею.

Охорона приватної власності - одне із призначень Руської Правди. Так, відповідно до ст. 71 Просторової редакції, знищення знака власності на бортьових деревах тягне за собою більший штраф (12 гривень), ніж за крадіжку худоби із хліва (3 гривні і 30 кун - ст. 41 Просторової редакції). Високий штраф означав, перш за все, захист власне принципу приватної власності, на який здійснив замах правопорушник.

У Руській Правді відображено процес посилення охорони приватної власності. Так, якщо в Короткій редакції величина штрафу залежала від виду та кількості вкраденої худоби, то в ст. 41 Просторової редакції - від місця скоєння злочину (із закритого приміщення тощо).

У цій пам'ятці права містяться статті, які охороняють феодальну власність, зокрема на землю. Так, ст. 72 Просторової редакції встановлює досить високий штраф (12 гривень) за порушення межових знаків. Захоплювати общинну землю і ставити на ній свій межовий знак безкарно не можна.

Зобов'язальне право

Було досить розвинутим, що свідчило про панування приватної власності. Існували два види зобов'язань.

- о Зобов'язання із спричинення шкоди. Закуп, який допустив крадіжку коня свого господаря, мав повернути його вартість (ст. 58 Просторової редакції).

- о Зобов'язання із договорів. Невиконання стороною деяких зобов'язань тягло за собою не лише майнове відшкодування, а й, за певних обставин, давало потерпілій стороні право на продаж винного у рабство (статті 54-55 Просторової редакції).

Договори ("ряди") укладали на торгах усно у присутності свідків або митника. Здебільшого то були: а) договори купівлі-продажу (статті 37-39 Просторової редакції); ст. 110 - про продаж себе у рабство; б) договори позики, які

охоплювали кредитні операції з грішми, продуктами та речами; в) договори особистого найму; г) договори поклажі.

Договори позики були найурегульованішими. Коли позика становила суму понад 3 гривні, при укладені такого договору потрібні були свідки (послухи).

Боржники мали сплачувати значні відсотки ("рези" - для грошей; "присоп" - для зерна; "наставу" - у разі позики меду). Руська Правда встановила обмеження щодо сплати лише для довгострокової позики - щороку 50% суми боргу (ст. 51 Просторової редакції), але якщо кредитор устиг отримати відсотки за три роки (150% боргу), зобов'язання щодо повернення позики боржником вважалися виконаними (ст. 53 Просторової редакції).

Право Київської Русі детально регламентувало банкрутство, яке поділяли на три види: 1) банкрутство "без вини" (стихийне лихо, бандитський напад). Тут давали відстрочку на повернення боргу; 2) винне банкрутство, коли купець "проп'є або програє" чужий товар. У такому разі справу віддавали на розсуд кредиторів: винного або продавали в холопи, або надавали відстрочку (ст. 54 Просторової редакції); 3) злісне банкрутство. При цьому боржника продавали разом із майном.

Шлюбно-сімейні правовідносини

За дохристиянських часів вони базувалися на нормах звичаєвого права, яке продовжувало діяти і після хрещення Русі. Мало місце викрадення наречених, багатоженство (до хрещення Володимир Великий мав п'ятьох дружин і кілька сотень наложниць).

Із прийняттям християнства запанувала моногамія, не схвалювалися розлучення, мали місце безправність позашлюбних дітей, суворі покарання за позашлюбні зв'язки. Із візантійського права запозичено норму, що передбачала досить низький шлюбний вік: 12-13 років для дівчат і 14-15 років для хлопців.

Злочини та покарання

Злочин називався "обидою" (образою), під якою розуміли будь-яке порушення суспільного спокою - завдання потерпілому фізичного, матеріального чи морального збитку. Водночас право не розрізняло кримінальне правопорушення від цивільного.

Об'єктами злочинної дії були особа, майно, мораль. Об'єктивна сторона злочину ще була виражена недостатньо: відомі лише замах на злочин та скоєний злочин.

Суб'єктами злочину не могли бути невільники (ст. 46 Просторової редакції). Вони були власністю господарів, які несли матеріальну відповідальність за їхні неправомірні вчинки. Однак це не виключало застосування до рабів засобів фізичного впливу: побиття чи піддавання фізичним тортурам.

Руська Правда передбачає співучасть, наприклад, при скоєнні крадіжки (ст. 40 Короткої редакції і ст. 43 Просторової редакції). Усі співучасники в такому разі несли однакову відповідальність.

Руська Правда містила також норми, що стосувалися суб'єктивних сторін злочинної дії. Вона розрізняла вбивство огнищанина "в об йду" (ст. 19 Короткої редакції) та вбивство огнищанина "в розбої"; убивство людини "на пиру" (ст. 6 Просторової редакції) та вбивство навмисне (ст. 7 Просторової редакції).

Злочини проти особи поділяли на такі види:

- убивство. Про нього йдеться у багатьох статтях Короткої редакції і Просторової редакції;

- каліцтво, рани, побої (ст. 4 Короткої редакції). Серед них найбільшою образою були завдання ударів палицею, жердиною, піхвами меча, тупим його боком. За таке накладали великий штраф. Тут ідеться про посилений захист честі представників панівного класу;

- образа людини дією: витягти перед нею меча, штовхнути, вирвати вуса чи бороду.

Майнові злочини. Серед них найтяжчим вважали розбій. Багато говориться про крадіжку ("татьбу") (ст. 13 Короткої

редакції, ст. 43 Просторової редакції). Небезпечним злочином був підпал току або двору (ст. 83 Просторової редакції). Злочинним діянням було протизаконне користування чужим майном: самовільна їзда на чужому коні, переховування холопів (ст. 32 Просторової редакції), привласнення загублених коня, одягу, зброї.

Покарання. їх метою була відплата та відшкодування заподіяних збитків. Кримінальне право, як право-привілей, відкрито проголошувало становий характер покарання.

Найдавнішою формою була помста злочинцеві з боку потерпілого чи його родичів. За часів Руської Правди помсту спочатку обмежують (ст. 1 Просторової редакції та Короткої редакції), а потім скасовують зовсім (ст. 2 Просторової редакції).

Переважним видом покарання були грошові стягнення із злочинця. Вони склалися з двох частин: штрафу (надходив князеві) та компенсації (п отримувала потерпіла сторона).

Руська Правда не знала смертної кари, хоча літописні джерела, а також Києво-Печерський патерик повідомляли про її застосування у формі повішення, утоплення, спалення. Ймовірно, страти людей, які виступали проти князя чи були звинувачені у державних злочинах, були настільки звичною справою, що законодавець не вважав за потрібне навіть згадувати про них.

Серед грошових стягнень тяжкою формою була віра - грошовий штраф, що його стягували на користь князя за вбивство вільної людини. Він дорівнював 40 гривням. Подвійну віру - 80 гривень - слід було платити за вбивство "княжих мужів" (статті 19,22 Короткої редакції та ст. 3 Просторової редакції).

Родичам убитого видавали грошову компенсацію - головництво, сума якої дорівнювала вірі.

Полувіру (20 гривень) сплачували за вбивство жінки або заподіяння каліцтва чоловікові (виколювання очей, відрубання руки чи ноги, відрізання носа).

Дика віра - складчина членів общини, яку виплачували у двох випадках: неумисного вбивства під час сварки чи на бенкеті; відмови общини видати злочинця чи вжити заходів із його розшуку на території общини.

Існувало жорстке правило: хто не міг сплатити стягнення, що надходили до князівської скарбниці, ставав невільник; а хто взагалі був не в змозі сплатити штраф, - того карали смертю.

Іноді штрафи за вбивство представників нижчих верств суспільства становили від 5 до 12 гривень.

Передбачався і такий вид покарання, як продаж - грошовий штраф, що надходив до скарбниці князя за скоєння деяких злочинів проти особи і майна. Суми були чітко встановлені: 12 гривень за тяжкі злочини, за інші - від 1 до 3 гривень. Продаж супроводжувався митом на користь судових агентів (20% від суми продаж). Потерпіла сторона при цьому отримувала грошову компенсацію - урок.

Найвищою мірою покарання, за Руською Правдою, був потік та розграбування. Вона передбачала конфіскацію майна злочинця ("розграбування") та вигнання його із сім'єю з общини (віддання "на потік"), що ставило їх на межу загибелі. Було можливе й обернення їх на невільників.

Смертна кара, тілесні покарання та каліцтва не були властивими найдавнішій системі нашого права. Як пережиток додержавних часів існував самосуд, проте його обмежували деякі умовності. Так, злодія могли скарати на смерть лише тоді, коли схоплять уночі на місці злочину. Однак якщо "його впіймають і затримують до світанку, то слід було вести на князівський двір. А коли вб'ють, а люди бачили злодія зв'язаним, то винні сплачують 12 гривень".

Власну систему покарань мала церква. Вона накладала їх за злочини, котрі підпадали під церковну юрисдикцію. Види покарань: епітимії (церковні покаєння); штрафи від 1 до 5 гривень золотом; калічництва (за богохульство відрізали язика чи виколювали очі); ув'язнення у монастирських підвалах.

Судочинство

У Київській Русі панував обвинувачувально-змагальний процес. Йому була притаманна активна участь сторін, зацікавлених у вирішенні спору. Суд виконував здебільшого функції посередника в судочинстві. Домінування такого виду судового процесу можна пояснити, по-перше, відносно невисоким рівнем соціальних протиріч; по-друге, недостатнім розвитком державного механізму, що займався б розслідуванням правопорушень і судовим розглядом їх.

У справах, що зачіпали інтереси князя, бояр, застосовували слідчо-розшуковий процес: князі чи їхні агенти самі порушували справу, вели слідство і судили зловмисників. Елементи розшукового процесу були властиві церковним судам.

Судочинство розпочиналося з ініціативи позивача, який мав подати заклич і публічну заяву потерпілого про вчинення правопорушення. Так, про пропажу речі потерпілий оголошував на торзі (статті 32,34 Просторової редакції). Якщо протягом трьох днів після цього річ знаходили

у когось, то той ставав відповідачем (його вважали злодієм). На нього покладали обов'язок повернути річ її власнику і сплатити штраф за правопорушення.

Іншим способом розшуку відповідача був звід (статті 35-39 Просторової редакції). Його розпочинали, коли: річ знайшли в когось до заклича; пропажа була виявлена через більш як три дні після закличу; майно виявили в чужому місті чи іншій общині, й особа, в якої це майно знайшли, відкидала звинувачення.

У такому разі власник речі не міг забрати її відразу, оскільки не було доведене право його власності на неї. Він мав запропонувати підозрюваному "піти на звід", тобто звернутися до тієї особи, в якої той цю річ придбав. Тепер відповідачем стає третя особа (і так далі). Якщо черговий відповідач не зміг пояснити, як ця річ до нього потрапила, його визнавали тятєм (злодієм).

Якщо злодія треба було шукати за межами міста, звід завершували на третій особі, яка виплачувала власнику пропалої речі її вартість, після чого могла сама продовжувати звід.

Якщо звід приводив до кордону держави або власник спірної речі не зміг назвати особу у якої цю річ придбав, він міг відвести від себе підозру, привівши двох свідків купівлі даної речі або митника (статті 37,39 Просторової редакції).

Чіткого розмежування між цивільним і кримінальним процесами не існувало, але все ж певні процесуальні дії могли застосовувати лише щодо кримінальних справ. Йдеться про гоніння сліду, тобто пошук злочинця за його слідами. Якщо слід вів до верви (общини), вона мала видати злочинця або платити дику віру.

У випадках, коли не було інших доказів чи наявні докази не були переконливими, суд міг застосовувати присягу ("роту"), що супроводжувалася цілуванням хреста. Мали місце і "суди Божі" (ордалії): судовий поєдинок; випробування вогнем чи залізом. Під час першого підозрюваного кидали зв'язаним у воду, і якщо він тонув - отже, був невинним.

Для чинності шлюбу потрібна була згода молодих і батьків, а також відсутність близьких кровноспоріднених зв'язків. Не допускався третій шлюб. Питаннями розлучення опікувалася церква, яка в дуже рідкісних випадках допускала розірвання шлюбу.

Судовими доказами вини вважали: свідчення свідків (очевидців правопорушення) чи послухів (свідків доброї чи недоброї слави підозрюваного); речові докази; сліди скоєних дій; власне зізнання.

«ПОЛЬСЬКА ПРАВДА»

Ельблонзька книга (найдавніший збірник польс. звичаєвого права. В історичній літературі отримав назву «Польська правда». Рукопис знайдено 1868 в м. Ельблонг (звідси друга назва пам'ятки), де він зберігався у міському архіві до Другої світ. війни 1939—45; під час війни його було втрачено. «П. п.» написано старонімецькою мовою у серед. 13 ст., ймовірно, — для хрестоносців, під пануванням яких у той час перебувала Хелмноська земля. Перше друк, видання збірника здійснено 1869.

«П. п.» укладено на основі відповідей, записаних хрестоносцями під час опитування місцевих жителів. Дослідниками доведено, що запис повністю відповідає старому польському праву. Нім. укладач збірника вказує на польс. право як загальне для всіх польс. земель. «П. п.» складається з передмови і 29 статей, які стосуються різних галузей права. Римована передмова нагадує вступ до «Саксонського зерцала» і оповідає історію права «від створення світу» до моменту появи пам'ятки. Статті об'єднані в 4 частини (право любекське, право старопрусське, право старопольське і німецько-пруський словник). У них ідеться про правоустрій Польщі 13 ст.: крим. право і процес, цив. і сімейне право тощо. «П. п.» характеризує соціальний, політ. і госп. розвиток країни, фіксує різне майнове становище осн. станів польс. феодального сусп-ва. «П. п.» є цінним джерелом для вивчення звичаєвої системи права середньовіч. Польщі, а також ін. слов'ян, народів.

Навчальне видання

В.Д. ГАПОТІЙ, О.Л. ЖИЛЬЦОВ, Г.І. ВОРЖЕВІТІНА

***ОСНОВНІ
ПРАВОВІ СИСТЕМИ СВІТУ***

Навчальний посібник
для самостійної роботи здобувачів вищої освіти

Підписано до друку 27.11.2019 р. Формат 60x90/16.
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Друк цифровий. Ум. друк. арк. 16,22.
Наклад 300 прим. Зам. № 2954

Видано та надруковано ФО-П Однорог Т.В.
72313, м. Мелітополь, вул. Героїв Сталінграда, 3а
Тел. (098) 243 96 51

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виробників і розповсюджувачів
видавничої продукції від 29.01.2013 р. серія ДК № 4477